

•

Serdema Navîn

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

*Serdema navîn@
@Abdusamet yigit
Weşanên dîrokî
2016-Almanya-Berlin
Grafik: zindi şîyar*

.
ISBN 968-4-940996-30-9

Pêşgotin:

Serdema navîn wê, dema ku mirov wê bahsa wê bikê wê karibê wê bi gelek pêşketinên demê ên ku wê ew bi wê re û di çerçoveya wê de wê werina ser ziman re wê karibê wê werênê ser ziman. Li rojhilat wê, piştî demên mesopotamîya ên felsefeyê ku wê piştî demên mitraîsmê, zerdeştîtiyê û heta manîtiyê û hwd re wê, dest pê bikê. Maniti wê nêzî demek ku wê weke nivmilanyumekê wê karibê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman re wê, pêşkeve û wê li herêmê wê weke bawerîyekê serwer bibê û wê, bi wê re wê xwe di awayekê de wê, bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, pêşketinên bi zêhnî, felsefe û heta olî û hwd wê, piştî wê li herêmê wê di bin bandûra wê de wê bibin.

Li rojava wê, piştî demên kevnera wê, pêşketinên bi xiristîyaniyê re wê, ji aliyekê ve wê temen û destpêkeka wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Di demên kevnera de wê roma wê serwer bê û wê bi wê re wê pêşketinên li rojava wê bibin. Heta ku wê dem wê were dema miladê a bûyina isa û piştî wê, pêşketinên ku wê bi wê re wê bibin wê êdî wê rengê wê jî wê bidina dîyarkirin.

Ji aliyekê ve wê mirov dikarê serdema navîn bi pêşketinên wê yên bi civakî û felsefeyî û hwd re wê, di dewama serdema kevnera de wê bi encamên wê re wê şîrovebikê. Wê dema ku em wê, bi wê rengê wê şîrovebikin wê di wê temenê de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Wê dema ku em li wê çerçoveya pêşketina serdema navîn bi hizrî û zêhnî wê li wê binerîn wê di temenekê bi kûrbûnê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê di wê demê de wê dema ku em gotinên weke 'xwûdê', 'gîyane' û hwd ku ew dihizirê û dide dîyarkirin ku em bi wê re li wê bihizirin wê demê mirov dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibêjê ku wê di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê bi pêşketina wê re wê, xwe di aliyekê de wê bide dîyarkirin.

Di serdema navîn de wê di destpêkê de wê li rojava wê bi destpêka bûyina xiristiyaniyetê weke olek fermi a roma rojhilat û rojava re wê, di rengekê de wê karibê ji aliyekê ve wê, bi wê re wê weke destpêka wê werênê ser ziman. Ev wê li ser çi temenê wê weke pêwîstîyekê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin? Wê dema ku em wê li ser wê temenê wê bi wê re wê li wê bihizirin wê demê wê bi pêşketinên bi civakî û sazûmanê wê û hinekê jî wê pêwendî û pêdîvîyên wê yên civakî û zêhnî û hwd re wê li gorî wê temenekê hizirkirinê wê bi wê re wê biafirê wê bi wê re wê fahmbikê.

Ku em ji kijan aliyê ve wê li wê binerin wê pêşketina serdema navîn wê di wê rengê de wê, bi temenekê zêhnî wê, piştî serdemên navîn wê, weke astek demkî wê xwe bide dîyarkirin.

Li rojava wê di destpêka wê de wê, pêvajoyên bi destpêka ronansa karolenjê re ku wê bibin wê di dewama wê de wê, bi temenekê civakî û hwd re wê, encamên xwe wê bidina dîyarkirin.

Di wê demê de wê bajarbûn, jîyane bi hev re a bi komî wê pêşkeve. Li gorî wê, pêvajoyên jîyane civakê, çand û hwd wê, weke aliyên wê yên din bin ku wê pêşkevin. Wê di serdema navîn de wê pergale kolederiyê a demên berî wê ku ew hebûya wê dawî li wê were. Wê hin bi hin wê jîyane komên civakî ku ew bi hev re jîyanek civakî ew diafirênin wê, bi wê re wê bi temenekê çandî wê pêşkeve.

Bi wê re wê, jîyane civakî wê di çerçoveya pergale faodalismê de wê pêşkeve. Wê, li gorî wê, pergale faodaliyê a civakî wê hin bi hin wê reng û awa wê bistênê û wê pêşkeve. Di wê demê de wê li rojava wê, xiristiyani wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Li rojhilat jî wê islam wê ji sedsale 6' min û pê de wê hin bi hin wê pêşkeve û wê li giştîya herêmê wê serwer bibê.

Di pêvajoyên piştê ên serdema navîn de wê şerê nava wan herdû baweriyên ku ew bi temenê wê têgînek hegomenikî serwer in re wê, bê dayîn dîyarkirin. Mînaq rewşên weke yên şerên olî, û hwd wê bibin.

Pêşveçûnên serdema navîn wê di zikhev de wê karibê ji aliyê hizrî û civakî û hwd ve bi gelek awayên pîralî were hildan li dest. Pêşketina jîyane bajarîtiyê û di bajaran de hin bi hin danûstandinên nava wan ên weke bi temenê civaknasî, baweriyî, ramiyarî, aborî û ankû bazirganiyî û hwd wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Di serdema navîn de wê bi zêdeyî wê rewşên weke yên bi awadanî, hûnerî, wêjeyê û hwd jî wê, li rex aliyên wê yên din ên weke reşenbîrî û hwd, wê, pêşkevin û wê xwe bidina dîyarkirin. Bi wê re wê, şewayên

bikarhanîna teknikê ên weke di nava jîyane civakî û kes de bê û ankû bi leşkerî û hwd bê wê, di wê rengê de wê were dîtin ku wê pêşkeve.

Bi wê re wê, leşkerî û teknik, abori û bazirgani, civak û çand, dewlet û desthilatî, ol û bawerî, û di dewama wê de wê jîyane rewşenî û ankû entellektueli û hwd wê bi wê re wê, di rengê de wê were dîtin ku wê pêşkeve. Demên skolastikî ên serdema navîn wê li ser wê çerçoveyê û wê rengê re wê, bi temenê perwerdeyê û hwd wê pêşkeve.

Şêwayên dewletî û rêveberiyên wê ên serdema navîn wê ji yê demên berê xwe ên kevnera û hwd wê cihê bin. Wê di wê de wê sazûmana civakî û destûrî wê di rengê wê hebê. Minaq wê di modelên dewletên olî de wê weke li rojhilat bi şariatê û hwd ku wê werina bi rêve birin wê bibê.

Weki din aqilbûn, rasyonelîzm, teoloji, bawerî û aqil û hwd wê, weke çend aliyên din ku mirov wê karibê di dewama wê de wê bi wê re li wan bihizirê û werênê ser ziman bin. Her wusa wê bi jîyane baweriyê û bawergeh ku wê bikevina jîyane mirov de wê, ne tenê wê weke bingihna bi wan wê temenê baweriyê wê were çêkirin wê, bi wê re wê weke deverna ku wê di wan de wê li ser wan têgihên baweriyê û hwd ku wê perwerdebûn wê were kirin wê bibê bê.

Weki din wê karên hûnerî û hwd wê, pêşkevin. Di nava jîyanê de wê, rewşên weke bi pişeyî wê derkevina li pêş. Çandî, û jîyane cotyarî û şivanî û hwd wê, weke aliyên ku wê pêşkevin bin. Ku em bahsa pêşketinên serdema navîn bikin wê di mijare olî de wê, herî zêde wê, bi pêşketinên olî û hwd re wê, rengê xwe wê bide dîyarkirin. hem di destpêka demên serdema navîn de bê û hem jî di demên wê yê dawî de wê bi mijarên weke yê li ser ol û baweriyê re wê bi şêwayên weke xwenûkirinê û hwd ku wê bibin re wê bibê. ji aliyê aqilî ve ku em bahsa fêdeyek wê bikin wê bi zêdeyî wê, ji aliyê zêhnî û hwd ve wê, bi kûrbûnên ku wê li ser pêşveçûnên hişmendî û hwd re wê werina çêkirina re wê karibê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê mijarên hizrên ên di çerçoveya têgihên hizrê ên bi baweriyê bê û ankû felsefeyî ên serdema navîn û hwd bin wê di wê çerçoveyê de wê, karibin dîmenekê berfireh bi xwe re bidina dîyarkirin.

Abdusamet Yigit

Destpêk; serdema navîn

Serdema navîn wê weke serdemek ku wê piştî serdema kevnera wê were bê. Wê li ser encamên hizrî û pêşketinên civakî, rêveberî û ankû desthilatî û hwd re wê pêşkeve. Di awayekê de mirov dikarê di dewama serdema kevnera de serdema navîn wê werênê ser ziman. Lê di serdema navîn de wê dema ku em wê werênina aer ziman wê bi dîroka wê re wê, bi xosletên wê yê civakî û hwd re wê cihê karibê bi awayekê wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê, destpêka serdema navîn wê bi pêşketina olî û derketina li holê baweriyê weke pergalek civakî wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, serdema navîn wê bi pêşveçûnên wê re wê, xwe di rengekê de wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê karibê wê bide dîyarkirin bê.

Serdema navîn wê di destpêkê de wê, pêşketinên olî ên weke mesihiyê û piştî wê islamê û hwd re wê, bibê. Ev wê weke olên ku wê di wê demê de

wê, dema ku wê bûna weke pergalek civakî û desthilatî û gihiştina rêveberîyê xwe de wê, di dîmenekê imparatori de wê xwe di demê de wê bidina dîyarkirin.

Pêşketinên ku wê, bi serdema navîn re wê di destpêkê re wê were ser ziman wê bi gelek hûrgulên van bawerîyan û dîrok û ankû mejuya wan re ku wê dijî wê were ser ziman bê. Di awayekê de wê dema ku mirov dîroka serdema navîn wê were ser ziman wê bê gûman wê pêwîst bê ku wê ji gelek aliyên ve wê hilde li dest û wê werênê ser ziman bê. Ev wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Di destpêkê de wê, li ser temenê pêşveçûnên aqilî wê xiristiyani wê pêşkeve û wê serwerî demê wê bibê. Piştî ku wê bibê weke nerînek desthilatî jî wê êdî wê bi wê desthilatiya wê re wê li kû wê serwer bibê wê xwe li wan jî wê bi awayekê wê bide herêkirin. Di wê temenê de wê, her herêmên ku ew digihijiyê de wê, xwe li wê bide dîyarkirin û herêkirin.

Di awayekê de wê, piştî wê, xiristiyani wê, bo roma rojhilat wê bê weke olek fermî û wê bi wê serwerîya romaya rojhilat wê bibê wê piştî wê, êdî wê romaya rojava jî wê bi wê êdî wê xwe bigihinê li rengekê awayî ê baweriyê û bi wê desthilatiyê. Olên serdest wê di wê demê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare baweriyê wê xwe di wê temenê de wê weke temenekê pêşketinên civakî û desthilatî ên serdemê wê xwe di rengekê de wê ji destpêkê ve wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Piştî wê, ol, civak û desthilatî wê bi wê re wê weke sê aliyên ku wê bigihijina hev û wê di awayekê de wê hev bi hev re wê biafirênin û wê di hev de wê, bi awayekê bi temen bibin û wê di pêşketina hev de wê weyn wê bileyizin. Ol û desthilatî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare desthilatê wê xwe di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin bê. Di mijare desthilatiyên demê û yên herêmê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Xiristiyanî wê piştî ku wê bê nerîna romaya demê wê piştî wê re wê, di serdema navîn de wê roma ya rojhilat wê weke bizansê wê bi wê re wê reng û awa wê li herêmê wê bistênê û wê serwer bibê. Di dewama wê de wê ya rojava jî wê bi wê rengê wê navende wê ku wê herêmên italya roja me bin wê ji wê li herêmên din ên rojava wê hin bi hin wê serwer bibê û wê ew wê xwe re wê bikê weke navend.

Di wê temenê de wê, di awayekê de ku em bahsa pêvajoyên şariştani ên bi xiristiyanîyetê re bikê wê di wê demê de wê êdî wê bi wê re wê pêşkeve û wê li herêmê wê serwer bibê. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Li rojhilat jî wê, bi wê re wê, piştî wê ne bi geleki re wê li dora sedsale 6´min de wê li nivgrava araban wê islam wê derkeve û wê xwe li herêmê wê serwer bikê. Îslam wê piştî ku wê derkeve wê êdî wê gav bi gav wê bi ´fetihkirina´ herêmên rojhilat, afriqa û deverên li dorê û heta asya dûr û hwd wê, xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê li herêmên weke kurdistanê, persiya û hwd wê, baweriyên cihê ên ku ew berî wê hebûna wê li ser temenê xwe parastinê wê di rengekê de wê bikevina nava hewldana xwe parastinê de. Wê di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê pêşkeve û wê derkevbe li pêş.

Destpêka islamê wê bi demên fetihkirina herêmên nivgrava araban re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê di salên pêşî ên li medîne serdestbûnê û piştî wê şerên weke şerên bedir (624), uhud (625), hendekê (627) û hwd de wê bibê. Ev dem wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibin û wê hin bi hin wê pêşkevin. Di wan şeran de wê serkevtina wê, bi xwe re wê, ji aliyê nerînê û hwd ve jî wê, pêvajoyên pêşketinê olî jî wê bi xwe re wê werênê. Piştî wê êdî wê islamistên ku wê derkevin wê, piştî wê, xwe serwer bikin û wê li herêmê wê giştî wê pêvajoyên serdestiyê wê pêşbixin. Hemû baweriyên din ên herêmê bin, ên kabileyî bin û hwd wê, di wê demê de wê, xwe li ber wê pêşveçûna wê negirin û wê, bawerîya bi wê êdî wê bi gûharênin.

Piştî wê islam ku wê li herêmê wê serwer bibê wê, hin bi hin wê xwe serdest bikin. Heta wê demê wê li herêmê wê rewşên weke bi hebûna imparatoriya sasanî û hwd jî wê, di rengekê de wê, xwe li hemberî wê negirin. Gav bi gav wê herêmên wê bîna dagirkirin ji aliyê islamistan ve. Di wê demê de wê ev dem wê weke demek ´fetihkirinê´ wê di wê demê de wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê, hemû herêmên mesopotamiya

wê bên dagirkirin û wê, weke herêmên li wan islam pêşdikeve û bi cih dibê wê bibin.

Di wê demê de wê, islam wê, weke ola herêmê wê pêşkeve. Heta wê demê wê, desthilatîyên xiristiyani ên ku ew hena û ankû ên zerdeştî û an jî sasanîyî ku ew hena wê, di demê de wê êdî wê yek bi yek wê bikevin. Wê bên bidest xistin ji aliyê islamê ve.

Di wê demê de wê weke hêza herî bi tevger wê ya kurdistanî û herêmê bê. Di wê demê de wê ew jî wê di wê demê de wê dema ku wê, piştî wê demê wê ji çîna serdest wê helwestên xwe wê ji aliyê islamê ve wê bidina dîyarkirin wê herêm bi herêm wê êdî wê bi demê re wê bidest bûyina islamê wê bibin wê bibê. Êdî wê di wê demê de wê piştî wê islam wê weke olek kurdistanî wê di wê demê de wê pêşkeve. Li kurdistanê wê ne tenê wê bi wê re wê islam wê hebê. Yan jî wê bi wê re wê bigihîjê olê. Berî wê jî wê olên wê yên civakî ên weke êzdayî, zerdeştî, maniyê û hwd wê hebin û wê, herêm bi herêm wê, weke di rengekê mezhebî ên wan de wê, pêşveçûnên weke yên yarsanî û ankû 'hersanî' û hwd wê, hebin ku wê li herêmê wê serwer û serdest bin.

Di wê demê de wê dema ku mirov wê bahsa wê, bikê wê, li herêmê wê di dema nû de wê, bi ola nû re wê, êdî wê hin bi hin wê rengekê wê bistênê. Di wê demê de wê, weke rengê wê yê herêmê wê abbasî wê hin bi hin wê pêşkevin û wê li herêmê wê serwer bibin. Abbasî wê di wê demê de wê, weke şêwayekê olî ê islamî a li herêmê ku ew pêşdikeve wê dikarê wê werênê ser ziman bê.

Di dema pêşî a islama herêmê de wê, serdestîya abbasiyan ku wê pêşkeve wê li herêmê wê bi wê re wê êdî wê weke ku wê herêm hemû wê were binst kirin. Dema abbasiyan wê di wê temenê de wê dikarê wê weke demek bûhûrînê a bi gihiştina li ola islamê wê dikarê wê di wê temenê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê, bi tememî wê dema sasaniyan, û bi olî ya zerdeştîyê, manitîyê, mezdekiyê û hwd wê weke ku wê dawî li wê were. Di wê temenê de wê yên ku wê weke ku wê xwe bidina domandin jî wê li herêmê wê weke têgîna olî ên ku ew êdî wê, di wê çerçoveyê de wê bijin bin wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin bin.

Mijare gihiştina islamê li herêmê wê di wê temenê de wê êdî wê, di wê rengê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bibê û wê pêşkeve. Li kurdistanê wê ev pêvajoyê wê bi hinek xosletên wê yên teybet re wê were dîtin ku wê pêşkeve. Ew jî wê di wê temenê de wê, bi awayekê civakî ku ew li ser temen û esasê ku ew nixên wê yên civakî ên demê ew ku hena

wan esas bigirê re wê di regekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Pêvajoyên pêşketina desthilatiya islamî li herêmên kurdistanê wê heta ku wê bigihijê dema bûyidiyan wê, di regekê de wê xwe dem bi dem wê bi awayekê wê pêşxistinê wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ev dem wê li herêmê wê di dîmenekê de wê weke ku wê di dewama ya abbasiyan de wê bibê wê xwe di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin. herêmê wê hê di destpêkê de wê cihêbûnên ku wê bi mezhebî û ankû şeklê mezhebî wê bibin xwe wê bidina dîyarkirin. Piştî şerê kerbelayê wê di wê temenê de wê di regekê de wê were dîtin ku ew wê zêdeyi wê xwe di wê temenê de wê, li ser temenekê desthilatî jî wê di awayekê cihêyî de wê bide dîyarkirin. mijare kerbela wê di regekê de wê bi serê xwe wê weke mijarek ku wê hem ji aliyê ji hev cihêbûna bi mezhebê bê, wekî din cihê û cihê gihiştina desthilatiyên cihê û hwd wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Lê em wê jî wê dikarin wê di regekê de wê bi wê re wê werênina ser ziman ku wê, mijare têgihên olî wê di wê temenê de wê xwe di regekê de wê weke ku wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê, hinek fektorên civakî jî wê di wan temenê nakokiyên mezhebî de wê weke rengên wê xwe bidina dîyarkirin û wê di temenê cihê û û bi rengê cihêyî pêşketina wan wê temenê wê biafirênin.

Li herêmên kurdistan û persiya pêşketina têgihên mezhebî ên weke sîtiyê û ankû piştî wê elewitiyê wê di regekê de wê bi rengê pêşketina wan a civakî û hwd ve wê girêdayî bê. Di awayekê de wê, dîmenekê civakî ku ew li ser temenê xwe yê berê û pêşveçûnên wê û bi kevneşopîyên wê pêşdikeve wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê di regekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî wê li wê bihizirê û wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê mijare zanînê wê di wê temenê de wê di regekê de wê bi wê re wê, weke fektorekê wê xwe bi wê re wê, di nava wê de wê bide dîyarkirin.

Lê tiştêkê din wê bi demê re wê derkeve li pêş. Ew jî ew wê ew bê ku wê fektore rêveberîyê ku wê pêşkeve wê, di awayekê de wê, bi demê re wê bi pêşketin û rengê pêşketinên civakê re wê hem li ser rengê hizirkirinên xwe yên zêhnî-olî re bê û ankû li ser rewşên xwe yên kontrolkirinê û hwd re bê wê were hemberî hev. Di wê temenê de wê,

pirsgirêkên ku wê li herêmê wê bîn jîyankirin wê hinekê jî wê di wê temenê de bê.

Di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê tişteke din wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê, di wê demê de wê, keseyetiya mirovî wê pêşkeve û wê, di rengekê de wê, bi wê re wê, xwe di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Serdema navîn wê bi pêşketinên wê yên ku wê bibin re wê di dîmenekê de wê dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê di awayekê de wê, li ser temenekê zêhnî wê çawa wê werina hemberî hev wê bi wê re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê bi wê re wê were dîtin.

Li rojhilat wê dema ku wê ev pêşketin wê rûbidin û wê bibin wê ji aliyê din ve jî wê li rojava wê pêşveçûnên di heman awayê de lê wê di rengekê din û bi dîmenekê din ê olî wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkiriin wê bibin.

Li **rojawa** wê, pêşketina olî wê weke xiristiyaniyetê wê heta wê demê wê direngê de wê dikarê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, demên pêşketinê wê bi aqil û sazûmana civakî re wê bi xwe re wê derbas bikê. Heta ku wê dem wê were û bigihijê wê dema derketina islamê wê di awayekê de wê dîmenekê civakî, aqil û baweriyî bi sazûmanî ê rûniştî wê bi wê re wê pêşkeve. Bizans wê di wê temenê de wê li konstanîpol wê dîmenê wê herî baş wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wekî din romaya nû a dema serdema navîn wê li ser wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê xwe nûbikê û wê di pêvajoyek xwenûkar de wê derbas bikê wê, were û bibê. Ev wê hem li rojava û hem jî wê li rojhilat wê bi wê re wê bibê.

Ku mirov ji kijan aliyê ve wê li wê binerê wê dikarê wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman ku wê, encamên felsefeya kevnera û pêşketinên wê yên bi aqil wê di wê demê de wê jinûve wê di awayekê zêhnî û hişmendî de wê werina şîrovekirin û wê ji wan wê were gihiştin li encamna li gorî li rengê pêşketinên hizrî û civakî ên demê.

Di wê temenê de wê, ev jî wê di awayekê de wê bi wê re wê, xwe di awayekê de wê bi wê re wê wê weke ku wê bide dîyarkirin. Li kurdistanê û persiya wê heta wê demê wê pêvajoyên zerdeştîyê wê bijîn. Ew jî wê di xate êzdayî de wê, bibin. Manî wê ola wê bi sazûmana wî ya civakî û baweriyî wê heta dema derketina islamê wê li herêmê wê di awayekê de wê were dîtin ku wê xwediyê rewşek serwerîya xwe bê. Wê di rengekê de wê, dîmenekê olî wê bi wê re wê di rengekê weke yê 'yekxwûdayî' de wê bi wê re wê xwe bi sazûmanekî wê bide dîyarkirin.

Civaketiya ku ew diafirênin wê, di wê temenê de wê bandûra wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin û wê pêşkeve. Di wê demê de wê, gelek faktorên bi aqil û hişmendî ku wê biafirin wê bibin û wê pêwîst bê ku ew jî her yekê bi gotinekê jî bê ew di wê nûqteyê de werina kirpandin bin. Yek wê di serî de wê weke ku me li jor hanî ser ziman wê encamên felsefeya demên kevnera ku wê di dewama wê de wê li herêmê wê bi pêşketinên aqilî û hwd re wê bidina dîyarkirin bin. Ev wê, çerçoveyek felsefeyê û aqilîtiya rasyonali û hwd re ku wê çawa wê bi wê were lê hizirkirin wê biafirênê. Temenekê teolojikî ê bi hizirkirina baweri û olî wê li ser wê re wê di wê temenê de wê biafirê û wî dîmenê wê hin bi hin wê bi rengê wê re wê xwe bide dîyarkirin. Aliyê din wê weke faktorek din wê mijare baweriya cihûtiyê bê ku wê di wê dîmenekê de wê bi azmûnên xwe yên ji demên kevnera û heta wê demê û berheviyên wê yên weke bi kanonikî ên bi hiûmendî ku wê werina afirandin wê temenê wê bîn afirandin bin. Ew jî wê weke aliyekê wê yê din bin ku wê bandûra xwe wê di pêşketina serdema navîn û destpêka wê de wê di awayekê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Cihûtî wê di wê demê de wê li gorî demê wê bi wê re wê hem bi bandûra xiristiyaniyetê û hem jî ya islama nû derdikeve wê şrovekirina xwe li gorî pêşketina demê wê bikê û wê felsefekirina xwe ya civakî û olî wê li ser wê temenê wê pêşbixê. Lê ev hersê olên weke cihûtî, xiristiyani û islamî wê di awayekê de wê li ser temenekê semitikî wê xwediyê temenekê hevbeş bin û wê di wê temenê de wê, ne bi derfet bê ku mirov wê kifşnekê ku wê bi wê rengê wê bandûra wan li hev nebê ji temen ve.

Di awayekê din ve jî wê di wê temenê de wê, di rengê de wê ev wê êdî wê xwe di awayekê de wê hin bi hin wê pêşketinên wê re wê li herêmê wê bi pêşketina wê re wê bide dîyarkirin. Islam wê di destpêkê de wê ji dîmenekê olî zêdetirî wê weke dîmenekê serdestî û desthilatî wê derkeve. Wê dîmenê ola bûyî desthilatdar wê herî zêde wê bi wê re wê we bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, gotina 'ola şûr' wê li ser wê temenê wê bi wê re wê were bikarhanîn.

Di wê çerçoveyê de wê bi zêhnî wê xwe ji wê dîmenê weke olek fermi hatina naskiirînê a xiristiyaniyetê wê ji aliyekê ve wê azmûn bigirê û wê bi wê re wê xwe li ser wê aliyê ve wê di dîmenekê de wê bide dîyarkirin û wê werênê li holê. Wekî din wê aliyên din ên bi hizirî û hwd û li ser temenê bi hişmendî û felsefeya wê re wê fahmkirinê wê di demên pîrr piştre wê hinekê wê werin. Ew jî wê hertimî wê kêmbimênin.

Aliyê din û weke faktorek sêyem wê xate êzdayî bi encamên wê yên li ser têgihek yekxwûdayî ku wê ji dema mitrayî û heta zerdeştîyê û piştî wê mani û mezdekiyê û hwd ku wê bibê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê di awayekê de wê li herêmê wê weke dîmenekê wê yê berfireh wê biafirênê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev çerçoveya olî wê di wê demê de wê hin bi hin wê li herêmê wê rengên xwe wê bidina dîyarkirin. Li herêmê di dema abbasiyan de wê çendî wê werina bindestkiran bi komkujiyên weke ku wê bijîn jî lê wê di wê temenê de wê ew wê zêdeyî wê ji holê ranebin. Piştî wê demê wê ji xwe re wê bi rengên nû û baweriyên cihê wê xwe di dîmenekê de wê bidina dîyarkirin.

Li ser temen û rengê weke 'ahli-kitap' ku wê bibin xwe bidina dîyarkirin û wê werina li holê. Demên serdema navîn baweriyê wê weke 'ahli-kitap' pênaskirinên wan wê hinekê jî wê ji pêwîstîniyên demê ên zêhnî û çerçoveyên wê yên pêşketinê û bi hizirkirinê wê werin.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê di dîmenekê civakî de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin. Lê di wê demê de wê, pêvajoya serwerîya weke rêveberî û desthilatiya wê olê li herêmê a bûyidiyan ku wê pêşkeve wê karibê wê di wê temenê de wê, weke pêvajoyek di wê temenê de wê gihiştina dîmenekê civakî wê karibê wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê di wê demê de wê bûyîdî wê, di rengekê de wê, weke ku wê were dîtin wê, li herêmê wê dîmenekê civakî ê di wê temenê de wê bi baweriyî û giştî wê temenê wê biafirênin. Pêşveçûnên bûyidiyan wê di rengekê de wê, di awayekê de wê di demên piştre û pêşveçûnên piştre jî wê di rengekê de wê, bina temen. Wê li giştîya rojhilat, herêmên keviya afriqa, nivgrava araba û mesopotamya û hwd wê bi serwerîya wan re wê ew wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê bi pêşketina wan re wê ew wê, di wê rengê de wê bi wan re wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, çerçoveya civak û olê û desthilatiyê wê çawa wê di temenekê giştî de wê bi hev re wê bijîn wê, bi wê re wê, di rengekê de wê, xwe bididina dîyarkirin. dîmenê rêveberîya rûhanî a xiristiyani, rêveberîya sasanîyan û hwd wê, ji hinek aliyan ve wê, ji destpêka islamê ve wê ji wê re wê weke mînaqna ku wê bandûrên wan li wê û pêşketina û rengê wê bibin bin. Wê di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê ev dîmen wê bi wan re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin bê. Ev jî

wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Ji aliyekê wê yê din ve jî wê dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Bûyidi wê, li dora 400 Sali wê serwerîyekê wê li herêmê wê bikin û wê li herêmên mesopotamya û kurdistanî û heta herêmên persan ber bahra hurmuz û deverên weke heta herêmên nivgrava araba û gelek herêmên qafqasya wê dibin serwerîya wan de bin. Wê di wê demê de wê, herêmên qafqasya wê heta ber çiyayên ural û çemên weke yên volga û hwd wê, di rengekê de wê were dîtî ku wê serwer bibin û wê civaketiyên xwe wê li herêmê wê were dîtî ku wê pêşbixin. Wê dema ku em li meju û dîroka demên destpêkê ên serdema navîn ku em li wan dinerin ên qafqasya wê di wê temenê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin.

Berî wê demê wê weke herêmên ku wê pêşî wê, medî wê li wan serwer bin di demên kevnera. Piştî wan wê axamanişî wê li şûna wan û wê dema ku ew serdest dibin li herêmê wê serdestîya wan herêman wê bikeve destê wan. Piştî wan sasanî jî wê di awayekê de wê, li ser herêman qafqasyan wê bi roma re wê dem bi dem wê pevçûnên ku wê bijîn jî wê bina malê dîrokê.

Di wê temenê de wê di demên serdema navîn de wê ev herêm wê di rengekê de wê weke herêmna ku wê di wê temenê de wê li wan wê serwer bûyin wê bibê bin. Biqasî ku em dikarin wê bi hesanî wê kifşbikin wê piştî bûyidiyan wê, serwerîya wan a li wan herêman û hewirdora wan wê hin bi hin ku wê di dewama wan de wê werin wê bi sedadîyan re wê ew serwerî wê xwe li wan herêman wê bide dîyarkirin. Weke bûyidiyan wê şedadî jî wê navenda wan wê herêmên kurdistana roma me bin. Lê wê herêmên li dora wê ên qafqasya û heta bahre hazarê û hwd wê hemû wê di bin serwerîya wan de bê. Wê di wê temenê de wê komên civakî ên ku ew di bin desthilatiya wan de dijîn wê di wê demê de wê li herêmê wê were dîtî ku ew wê xwe di rengekê de wê li wan herêman wê bidina dîyarkirin û wê bijîn.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê şedadî wê di wê demê de wê li herêmê wê pêvajoyên wan ên pêşketinê weke ya bûyidiyan wê were dîtî ku wê çawa wê li herêmê wê serwer bibin wê were dîtî. Wê di wê temenê de wê, di demên şedadîyan wê komên ku wê ji deverên din ên asya wê bi herikina herêmê wê dîroka wan wê hinekê jî wê weke dîrokek şer a bi wan koman re bê. Di wê temenê de wê

ev kom wê di renekê de wê xwe di wê temenê de wê, di renekê de wê bide dîyarkirin.

Li herêmê wê, dema ku mirov wê bahsa dîroka dema şedadîya wê bikê wê di wê demê de wê, li herêmê wê di dema wan de wê hin bi hin wê destpêka rûsya wê bibê û wê, di wê demê de wê ew jî wê bixwezin ku ew weke keyeniyina herêmê bi wan re di levkirinê û aramiyê de wê bijîn. Di awayekê de wê bi têkiliyên xwe yên bi bûyidî û piştî wan bi şedadîyan re wê weke têkiliyên xwe parastinê ji hêrişên komên dihên herêmê ên weke yên talanê û hwd bin. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, bi hevdû re wê, serwerîya ku ew li herêmê wê di wê demê de wê çêbikin wê, di wê temenê de wê, bi wê bixwezin ku ew pêşîya wê bigirin. Lê di wê demê de wê, ev were dîtî ku ew wê zêde wê nikaribê pêşîya wan komên dihên herêmê û hêrişê dikin bigirê. Di wê temenê de wê êdî wê bi wê re wê, di renekê de wê, ev wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di mijare serwerîya li herêmên qafqasya de wê, şadadî wê weke herêmên bin desthilatdarîya xwe wê dibînin û wê di wê temenê de wê, bina xwediyê serwerîya xwe ji herêmên weke sim, **ufa**, dzome û heta divînê wê di bin serwerî ya wan ya desthilatî û civakî de bin û wê di wê temenê de wê gelek rewş û kevneşopîyên civakî ku wê heta demên piştre wê weke bi rewşên weke yên bi navê “başkurdistanê” û hwd re wê bibê jî wê çavkaniya wan wê di wê temenê de wê ji wê demê û herêmê wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyê herêmên qafqasya ve ku em li ser serwerîya bûyidiyan û heta dema şedadîyan wê li wê bihizirin wê, di renekê de wê bi wê re wê were dîtî ku wê, çawa wê ew di wê rengê de wê, xwediyê rewşek serwer bin. Herêmên weke keviya kurdistana roja me ên weke azarbeycane roja me û ermenistana roja me wê weke deverên ku ew di wê temenê de wê weke herêmên wê serwerîyê bin. Ji deverên navendên ên weke zengezûrê û heta deverên din ên dîr weke herêmên din ên asya wê, di wê demê de wê, were dîtî ku ew serwerî wê hebê. Ev herêm wê, di wê demê de jî wê weke ku wê di demên hemdem ên piştre wê, weke herênên ‘kurdistana sor’ jî wê werina bi navkirin. Wekî din wê heta ku wê bigihijina herêmên ber çiyayê uralê û hwd wê, ev dever wê, li gorî çavkaniyên demê ên herêmê wê weke herêmên ku wê di demên hemdem de weke yên ‘başkurdistanê’ wê werina bi navkirin wê di wê temenê de wê, di nava wê de wê karibê di renekê de wê werênê ser ziman.

Ji nava vegotin, şîrove û zanînen ku ew di wê demê de wê werina ser ziman wê bi awayekê wê dikarê li herêmên qafqasya ên dîr mirov dikarê

wan hinekê li ser wan bisekinê. Di dewama wê de em dikarin hinekê li herêmên ku ew di demên hemdem de weke 'herêmên başkurdistanê' dihên bi navkirin li rewşa wan a serdema navîn û di dema desthilatîya imparatori a bûyidiyan û şedadîyan de dikarê hinekê li wan binerê.

Di demên piştî derketina islamê de rewşa kurd û kurdistanê wê li herêmê wê weke ku mirov wê dikarê wê li herêmê wê fahmbikê wê ev rewşên desthilatî wê, di awayekê de wê, weynek giring wê bileyizin û wê piştî wan wê di dewama wan de wê, li ser temenê şûnpêyî wê rewşa 'merwanîyan' û piştî wan ya 'eyûbîyan' wê were û bibê. Di wê temenê de wê, ev pêvajoyê wê dikarê wê hinekê wê li ser esasê demên serdema navîn û serwerîya wan a li aliyên qafqasyan re wê dikarê wê hinekê wê li ser wê bisekinê. Ber ku ev wê bi xwe re wê karibê dîmenekê baş di derbarê rengê pêşketina demê de jî bi xwe re bide **dîyarkirin bê**.

Li gorî ku mirov ji nava çavkaniyên di derbarê herêmê de dixwênê wê were dîtî ku wê piştî derketina islamê û pê de wê pêvajoyek gûharîne xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Dema ku em dikarin wê weke demek piştî wê a zêde giring wê, dema bûyindan wê dikarê wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê, were dîtî ku wê, levkirinek giştî wê di nava aşî û kabileyên kurd de jî wê bi wê re wê bibê û wê li herêmê wê bi wê serwer bibin. Ev levkirin wê weke ku wê, piştî wê ji şadadiyan re jî wê bê weke temenekê.

Di wê demê de wê, ev yekitiya ku wê çêbikin wê, ne tenê wê herêmên kurdistanê ên roja me wê bikina bin serwerîya xwe wê, heta herêmên qafqasya jî wê were dîtî ku wê, li wê serwer bibin. Ji aliyên başûrê çîyayên uralê û heta deverên weke hazar û divînê wê were dîtî ku wê ev yekitiya herêmî wê li wê serwer bê. Kabileyên kurd wê li herêmên qafqasya wê cih bibin wê piştî wê li wan herêman wê bi temen bibin û wê were dîtî ku wê temenê pêvajoyên pêşketinên civakî ên piştî jî wê biafirênin. Hê di dema selahadinê eyûbî de wê, ne tenê wê li divînê wê heta ber çîyayên uralê û hwd wê, serwer bin. Heta roja me ku wê deverên weke «başkurdistan» ku wê bi awayekê desthilatîyên xweserîyî wê heta roja me wê bijîn wê, çavkaniya wan a mirovan wê ya wê demê bê. Ew xalkên ku wê weke 'bozkurd' û ankû weke 'kurdên boz' ku wê werina bi navkirin wê, yê kabileyên kurd ên ku ew di wan deman de hebûna wan li wan herêman hebûya bin. Gotina 'boz' di kurdî de wê di wateya yê hinekê din weke bi rengekê zerikî, rûdên vekirî û hwd de wê, were fahmkirin û bikarhanîn. Yan jî mirov dikarê di wateya 'reng vekirînyê' de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ew jî wê, di wê demê de wê, were dîtin ku wê heta demên derketina rûsya wê, piştire wê, hebûna xwe wê bidina domandin. Di dema «ivanê xadar» de wê, gelek seferên serdestîyê wê li wan wê werina kirin. Ev sefer wê piştire jî wê bidom in. Lê wê di dawîyê de wê, weke di levkirineka ku wê hebûna hev li herêmê wê bi hev re wê herê bikin de wê, bibê wê were dîtin. Levkirina kurdên qafqasya wê bi keyên çarî ên demên destpêkê ên serdema kevnera re wê, di wê temenê de wê, bibê. Di wê demê de wê, hêrîşên selçûqî û hwd ku wê li herêmên bûyîdîyan û piştî wan li yên şadadîyan wê bidom in wê ev wê bina sedema wê ku wê hin bi hin wê, bandûra wan kêmbibê. Wê, di wê demê de wê axên ku wê, şadadî wê winda bikin li herêmên hazarê bi windakirina serdestîyê û hwd re wê, komên kabileyên kurd û hwd ên li wan herêman jî wê di rengekê de wê bi rewşa xwe re wê bi tenê wê bide hiştin. Piştî wê demê wê, kurd wê, piştgiriye wê bidina sefewiyan û di derketina wan a li holê de wê weyn bileyizin. Di wê demê de wê demekê wê, weke ku wê ew rewşa wan dîsa wê bi vejê. Lê bi hêrîşên osmaniyan ên li ser axên eyûbîyan û rêveberiyên wan ên herêmî û seferîyan û hwd re wê, hin bi hin wê, ew jî wê, bidest xwarina şikeştinê bixwûn wê bikin. Rewşa şerê çardiranê û şikeştina di wê de wê, weke xeleka dawî bê bo serdestîya wan a li herêmê a giştî.

Di wê şerê de wê, osmani wê şerê xwe wê ne tenê wê li hemberî sefewiyan wê bikin wê herwusa wê weke ku wê sefera yavuz selim dabû destpêkirin wê, herêmên eyûbîyan jî wê ji gelek aliyan ve wê di bin pêvajoyên hêrîş talanê de wê bihêlin. Di wê demê de wê kurdên qafqasya wê, rêya levkirinê bi çara demê a rûs ku ew derdikeve li pêş re wê bibînin. Ev wê di demên berî wan demên piştire wê bibin bin. Kabileyên kurd ên li ber çîyayên uralan û ankû li deverên weke sim, ufa, dzomî û hwd bibin. Li gorî Ibni rûşd wê li deverên weke Volga, kama, tobol û li aliyên jor ên çemê uralê wê bicih bibin. Ahmed bin Fadlan wê bahsa rêwîtiya xwe bi gerê a li wir bikê û wê çemên wê herêmê wê bahsa wan wê bikê. Ji aliyê demografiya wê herêmê ve wê, kurdên êzdayî, zerdeştî jî wê hebin û wê di wê demê de ku wê li wê deverê wê bi hev re wê bijîn wê hinek aşîrên cihû jî wê hebin ku wê li wê herêmê wê bijîn. Dîrokzan û erkolog mikael Artamonov wê, bahsa demografiya civakî a herêmê wê bikê û wê bahsa kurdên wê herêmê wê bikê û wê bîne ser ziman ku wê kabileyên ji rojhilatê kurdistanê û ankû iranê li wir dijîn ên weke 'buşxk' û ankû 'bwsxk' ên ku ew li wir dijîn wê bikê û wê werênê ser ziman ku wê koka civakên başkurdistanîyan wê bigihijê wan. Ev rewşa kabileyên

ku wê Artamonov wê bahsa wan wê bikê wê ji herêmên kirmaşanê, û heta urmiyê ku wê bijîn bin. Hinekê din jî wê bahsa têkiliya wan a bi herênê xwarismê re wê bê kirin. Dîsa erkolog R. M Yusupov wê gotina 'kurd' wê bikê wê weke 'bi koka xwe ji civakên iranî' bê wê werênê ser ziman. Mikael Artamonov wê, bahsa rengê jîyane wan û ya xalkên iraniyan wê bikê û wê şibandinên nava wan wê, bixwezê ku ew kifşbikê û werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, ev kabileyên iranî û ankû rojhilatî ên wê herêmê ku wê piştire wê ji rastiya xwe wê dûrkevin û wê werina bişavtin wê, bahsa wê bikê.

Weki din wê abu ziyad al-balkhi wê bahsa serdestîya wan a li wê herêmê wê bikê û wê werênê ser ziman ku ew wê, herêmên başkurdistanê ên rojava û herêmên Volga ku wê weke beşek ji bulgaran bê wan birêve dibir' re wê werênê ser ziman.

Ji gelek aliyan ve wê dîroka wan ya ku ew dihê hanîn ser ziman ku wê di nava nivîsarên rûs de bê û ankû yên deverên din de bê wê bi hinek kêmeyîyên bi zanebûnî bê û ankû ne bi zanebûnî bê wê werina ser ziman. Li gorî el-idrisî wê, di wê demê de wê başkurdistanî wê, xwediyê pênc bajarên bi navê Kastrâ, Mastrâ, Karukiya, Gurhan û Nimcan bin. Li navenda wê li ufa'yê wê cihû wê hebin û wê, sinagoga dîrokî a ku ew heta roja me li wir dimênê wê ji wê demê bê. Di rengên bi hanîna ser ziman weke di bin dîmenê olî û hwd de wê, gelek aliyên wê sergirtî wê bîn hiştin. Li ser navê 'başkurd' ku wê çendî wê Zeki welidi tagan wê werênê ser ziman ku wê 'ji pênc ugoran wê were' ku wê werênê ser ziman lê em, dibînin ku wê di nava vegotin efsanewî ên iranî de wê bahsa civakek bi navê 'kûrd baş' ku wê li başûrê bahre hazarê wê bijî wê, ji wê bahs bikê. Ewliya celebi jî wê ji aliyekê din ve wê, dema ku wê di 'gerûgeştname' xwe de wê bahsê ji wan wê bikê wê bi navê 'heşdek' û ankû 'qewmê heşdek' wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, dema ku wê werênê ser ziman wê çawa dijîn, goştê haspan dixwûn û tir û kavan diavêjin wê bahsa wan bikê. Di nava gotinên ewliya celebi de wê ya ku wê bale mirov wê bikişênê wê ew gotinên wî yên bi rengê «ji wileyeta şîraz û geylanê (ev herêmên irana roja me ne û ankû rojhilatê kurdistanê ê roja me) wê tîrûkevan, mertal, sungû'yên herî xweşik wê li wir hebin» re wê werênê ser ziman. Weki din wê ewliya celebi wê bîne ser ziman ku wê «şûrên herî xweşik ên ji mahan'ê wê li wir hebin. Mahan wê herêma kirmaşanê rojhilatê kurdistanê bê. Weki din ewliya celebi wê, di dewama wê de wê bahsa «ji mazenderanê tufengê xweşik ku ew li wir hena» wê bikê û wê werênê ser ziman.

Weki din ewliya celebî wê bahsa hûnera ciwanên wan ên di bikarhanîna tîrûkavanê de wê bikê ku ew çendî xort û bi hûner in. Weki din wê bîne ser ziman ku ew şevû rojê bi qalmukê şer dikin. Ew bo ku wê hûnerîya wan werênê ser ziman ew wê dibêjê.

Ji nava tîgînên ewliya celebî bê û ankû lêkolînên din ên ku ew dihên ser ziman û bahsa demografî û dîroka xalkê başkurdistanê dikê wê bi wan re wê, were dîtî ku ew wê weke civakek ku wê ji wê herêmê bê. Yan ew di dema xwe de û yan jî di demên berî xwe de ew goçî wir kirina bi kabileyî û hwd. Di wê çerçoveyê de wê, rengê jîyane wan û xosletên wan ên jîyanî jî wê ji gelek aliyan ve wê hev bigirin. Di wê temenê de wê, ev jî wê weke aliyekê wan ên din bê ku mirov wê karibê wê ji aliyekê din ve wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman bê. Di awayekê din de jî wê xosletên ku ew dihên ser ziman wê, ne durrî ya rengê civake herêmê a demên bûyîdîyan û şadadîyan ku wê di dewama hev de wê bibê. Biqasî ku em fahmdîkin ji nava vegotinan wê heta ku wê dem wê were van demên bûyîdî û şadadîyan wê ew wê di wan herêman de wê demên dîrêj wê bi jîyanî wê derbas bikin û wê bina xwediyê kevneşopî û jîyan bi wê re. Di wê temenê de wê, ji aliyê olî ve jî wê, di wê demê de wê li gorî hinek vegotinan wê were ser ziman ku wê dema ku wê islam derket wê, ew ji aliyê hinek derwîşan û hwd ve wê bê birin li wir. Lê ev tîgîn jî wê mihtacê piştrastkirinê bê. Ku em vê tîgînê wê rast herê bikin wê demê em divê ku wê jî bi wê re wê herê bikin ku wê berî wê ew li wir ku ew xwediyê hinek baweriyên rûniştî û ku ew bi wê ritûelên xwe bi wê li wir dikin jî bin.

Weki din di wê demê de wê, çavkaniyên nivîskarên ji heman demê wê navaroka tîgîhên wan û nivîsên wan wê ew wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin ku wê, çawa wê, di wê demê de wê weke civake ku ew li keviyên bahra hazarê û deverên din ên çîyayî li dora wê dijîn bin. Vegotinên ji wê demê jî ên weke efsane û çîrok jî wê bi xwe re didina dîyarkirin.

Ji nava zimanê wan jî wê gelek gotinên ku wê di demên hemdem de wê, werina bikarhanîn wê bibin. Gotinên weke «'gerek», û hwd wê were dîtî. Minaq gotinên weke «tûgêl» û hwd wê, bi tîpên weke «û», «ê» ku wê di zimanê herêmê de wê, bi temenî wê hebin û wê xwediyê şewayên teybet ên tawandinê bin wê di nava rengê wê de wê werina kifşkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev gotin wê bi xwe re wê, tîgînên din jî wê dema ku mirov bi zanînek zimanî a morfolojikî û etîmolojikî û hwd re li wê bihizirê wê karibê di wê temenê de bigihijê û werênê ser ziman. Weki din

gotinên weke «nêht» ku wê werina dîtin bi morfolojîyek neyînî wê di wê temenê de wê di wateya neyîbûnê de ku wê karibin werina fahmkirin wê werina kifşkirin.

«Nêht» wê di kurdîya roja me de jî wê bi serekeyî wê bi wateya 'nîyetkirinê' û ya din jî 'ne hatinê'' ji deverekê û ankû li deverekê û hwd re jî wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Di warê zimanî de wê, dema ku mirov wê li wê binerê wê bi morfolojîkî wê bi zêdeyî wê bi kifşkirinê ji kurdî û farîsî û hwd wê karibê di awayekê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Li gorî zanînên ku wê Mikael Artamonov wê bide wê, ji wan wê were fahmkirin wê ev herêm wê di demên piştire wê gelek goçberîyê wê hildin û wê bi wê re wê, bi wan goçberîyên ku wê bistênin wê gûharînên demografîkî wê bi wê re wê hin bi hin wê bibin. Lê ew dixwezê li ser koka kabileyên destpêkê ku ew hatina wê wan kifşbikê û wan werênê ser ziman. Ber vê yeke ew dixwezê di serî de wê fahmbikê. Qanaat û qinyatên ku wê Artamonov wê bigihijê ji wan wê weke kabilên civakên iranî bin ku wê temenê wê di destpêkê de wê biafirênin bin. Wekî din wê gelek zanînên din ên li ser rewşên olî û ankû rewşên olî ên kevn ên li herêmê ku mirov digihijê zanîna wan ew Artamonov didina piştrastkirin.

Li herêmê wê cihûtî wê bicih bibê û wê, civake cihû wê li herêmê biqasî ku mirov wê fahmdikê wê bi kok bibê û wê demên dirêj wê di wê temenê de wê derbas bikin. Di wê rengê de wê ji xwe hebûna sinagogan a li herêmê wê ew wê bidina dîyarkirin. Wekî din wê, nava vegotinên kin ên Ewliya celebî de wê, rengê têgihên ku ew dide wê, ji ya kurdên yarsanî ên êzdayiyên demê ku wê hebin wê were dîtin. Hinek rewşên ku ew weke li ser rewşa civakî û pêşengên civakî weke 'ulama' û hwd ku ew dihênê ser ziman wê, ji renekê islamî wê zêdetirî wê xosletên civakê ên di wê temenê de wê ji wê herêmê wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê bidina dîyarkirin. Minaq wê navê 'jîn' ku wê weke navên betlaneyên civakê ên herêmê wê heta demên piştire jî wê werina bikarhanîn wê weke navna ku mirov wê karibê ji wê demê wê werênê ser ziman bê. Di zimanê yarsanîyan û heta yê feyliyan de wê, gûharînên bi gotinî wê were dîtin ku wê bibê. Minaq di kurdî de wê dema ku wê were gotin 'bihar' ew dibêjin 'wehar'. Di wê temenê de wê, 'ha vîn' jî wê, karibê weke 'jîn' weke dema havînê wê karibê wê di renekê morfolojîkî de wê fahmbikê û wê bi kirpênê bê. «Jîn» wê di kurdî de wê hem wê were wateya 'jiyanê' û hem jî wê weke navenê zayendê 'jin'ê. Wekî din wê di nava başkurdistanîyan de wê ji mam re ku kurd wê bibêjin 'apo'

ew dibêjin 'apa'. Yan jî gotinên weke "sipas" ku wê werina ser ziman wê, di kurdîya roja me de wê hebin wê, di wateya 'sipaskirinê' de bin wê di zimanê wan ên demê û piştê de jî wê xwe bide domandin.

Weki din wê di nava wan de wê 'destrakirina li jinê' wê bi tememî wê qadaxa ba. Di nava civakên kurdistanî de wê, weke ku em di nava zerdeştîyê û heta êzdayîyê û hwd de dibînin wê jin wê weke nirxek pîroz wê were dîtin û ew di wê rengekê de wê, bi pîrozî wê were pêşwazî kirin. Li kurdistanê bi 'kevneşopîya hemawîyê' re wê, ev weke destûrek pîroz a jinê jî wê hebûba. Di wê temenê de wê, weke ku wê Artamonov wê kifşbikê ji nava tékiliyên wan ên civakî wê ev rewş wê hebin û wê ev rewş wê, di wê temenê de wê, di nava civakên herêmê ên iranî û kurdistanî de wê weke rewşên ku mirov wê karibê wê bikirpênê bê.

Di aslê xwe de mirov nikaribê bi temenî wê weke bi tégînek islamî bi tenê wê herêbikê û wê werênê ser ziman bê. Islam wê piştî ku ew hat dibê ku ew bi serwerîya wê re ketibê navê û derketibê li pêş. Lê wê rewşên wê yên civakî wê heta berî wê herin. Di wê temenê de wê, rewşên dîrokî, civakî, olî û hwd ên berî wê diçin ku mirov wan bizanibê wê di serî de wê, rastiya wê baştirin wê di rengekê de wê were fahmkirin.

Ji demên bûyidiyan û şedadîyan mirov wê fahmdikê ku wê di wê demê de wê li herêmên qafqasya û heta wan herêmên dûr ber başûr çiyayên uralê û hwd wê, bandûra wan bi çandî û civakî wê were dîtin ku wê bibê. Di demên piştê de wê, rengên weke kevneşopîyên civakî ku wê werina pênasekirin ku mirov li wan kifşdikê û dinerê wê di serî de wê, yekser wan deman wê bi xwe re wê werênina li hişê mirov.

Dîroka herêmê ku mirov li wê binerê wê rewşa kurdên li herêmê ku wê, mejuya wan wê heta berî demên bûyidiyan û şedadîyan wê herê.

Di demên bûyidiyan de wê, were dîtin ku wê li herêmê wê wê hebin wê, herêmê belev bibin. Nişanakên wê hena ku wê kurdên van herêmêna wê ne dûrî kurdên kirmanckî bin. Gelek gotinên ku wê di zimanê wan de hebin wê, li wan herêmnan jî wê di rengekê de wê were dîtin. Ev wê dide nişandin ku wê di wê demê de wê ev wê, xwediyê rewşek serdest bin.

Li herêmên qafqasya ên ku ew ku ew nêz bûn ên weke Lâçin, Kelbajar, Kubadlî, Zengilan Cebrail, **Zengezur** û hwd, wê herêmên kurdên laçînî ên ku ew di wê demê de wê li wê herêmê wê serwer bin. Laçînî jî wê di awayekê de wê, bi koka xwe wê bigihijina rawadîyan. Weki din wê di wê demê de wê, biqasî ku mirov wê fahmdikê wê li herêmê wê, weke wê êlê wê hinek êlên din ên ku ew li herêmê bicih in û serwer in wê bibin û ew hin çengên wan li başûr û rojhilat hena wê hebin. Heta wan deverên dûr

ên qafqasya wê were dîtin ku wê li wan wê serwer bin. Di awayekê din de jî wê, di wê demê de wê, ew wê, di wê çerçoveyê de wê, piştî wê demê wê ku wê çar wê hin bi hin wê li herêmê wê pêşkeve jî wê bi temenê levkirina bi wan re wê dest nedê wan. Wê li ser temenê wê levkirinê wê, ew li herêmên xwe wê bijin. Lê di wê demê de wê komên tatarî, selçûqî û hwd wê, ji herêmên din ku wê werina herêmê û wê hêrişan wê bikin wê bibin û wê di wê deê de wê, were dîtin ku ew wê li herêmê wê, bikevina nava hêrişên talanê.

Biqasî ku em fahmdikin wê bi teybetî wê di sedema şedadîyan de wê li herêmê wê serwerîya wan li herêmê wê mazin wê hebê. Komên selçûqî ên weke yên ku wê werina herêmê jî wê bêî destûra wan desthilatên herêmî ên weke ya şedadîyan wê nikaribin bikevina herêmê û li herênê wê bijin. **Li gorî hinek nivîsandinên ku wê li ser alpaslan re wê were kirin wê di wê demê de wê ev dem wê di bin desthilatdarîya şedadîyan de bin û wê ev komên ku wê werina herêmê weke yên alpaslan wê, iteat û girêdana xwe wê ji şahên kurd ên şadadî yên demê weke Fazl û emîrê şîrwanê bavê Aswar ku wê di wê demê de wê xwediyê qûdretê mazin bin wê bidina nîşandin û wê piştî wê, destêre bigirin ku ew karibin bikevina herêmê. Bêî van şahên kurd ên şadadî wê ev komên ku wê piştî wê, weke bi dema alpaslan re wê werina ser ziman wê, nikaribin gavê biavêjin.**

Ev rewş wê bi xwe re wê rewşna din jî wê bi xwezayî wê bidina dîyarkirin. Wê dema ku em ji nerîna wan têgihên ku ew bi wê rengê dihên ser ziman ve ku em binerîn wê demê em dikarin wê bi wê re şedadîyan weke hêzek herêmî a ku ew li herêmê bi zêdeyî serwer û serdest in wê karibin wê herê bikin. Di wê temenê de wê, ji aliyekê din vejî wê wê, dema ku wê bahsa dema Fazl wê were kirin de wê, hinek di dewama wê de wê di nava hanînen ser ziman de wê, bahsa seferên wê yên ku wê li herêmên hazarê û hwd ku wê bikê bo aramiyê û bi wan pêşîya herîşên komên ku ew di wê temenê de dihên herêmê bigirê jî wê bahsa wan wê were kirin.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê ev rewş wê, di derbarê serwerîya li herêmê û weki din wê derbarê rewşa civakên mesopotamikî ên li wan herêmên qafqasya û serwerîya wan de jî wê têgihêkê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Weki din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê, di dewama ya bûyidiyan de wê were dîtin ku wê, otoriteyek mazin wê li wê

herêmê wê were dîtin ku wê pêşkeve. Ji herêmên divînê û heta ber başûrê çîya û çemên uralê û hwd wê, di wê temenê de wê were dîtin ku wê di qadek berfireh de wê, ew serwerî wê li herêmê wê bibê.

Di mijare serwerîya li herêmê a heta wan herêman de wê, di wê temenê de wê dema ku mirov hinekê din di nava dîroka herêmê de kûr dibê wê, di wê temenê de wê, ew wê were dîtin ku wê bibê.

Di awayekê de wê dîroka bûyidiyan û heta ya şedadîyan ku wê taqabûlî ya demên serdema navîn ên pêşketî wê bikê di wê temenê de wê zêde wê li gorî ew hebûya wê heta roja me jî wê di rengekê de wê newê dîtin ku wê were nivîsandin û wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, ev wê, dema ku mirov wê dibînê wê weke ku wê, bo ku ew di awayekê de wê weke qadê ji hinek nivîsandinên ku wê, weke 'afirandina dîrokê' bi nivîsandinê wê bê kirin wê were kirin. Dîroka şedadîyan wê, di aslê xwe de wê, bi şûnpêya wê ya bûyidiyan re ku ew were nivîsandin wê bi wê re wê gelek rastîyan wê bi xwe re wê di rengekê de wê werênê li holê û wê derxê li holê û bide berçav.

Di wê temenê de wê, jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di demên piştî abbasiyan û piştî wê heta wan deman wê di rengekê de wê, çendî ku wê deesthilat wê, dest wê bi gûharênin jî lê wê di rengekê de wê, di ahengekê de wê weke ku wê, bê ku ew navber bikê nava wê de wê were dîtin ku wê xate dîrokî wê were dîtin ku wê bibê. Ji bûyidiyan û heta şedadîyan û ji wan jî heta merwanî û eyûbîyan wê di wê temenê de wê, karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman bê.

Şedadî wê dîroka wan wê, piştî demên wan ên pêşketî jî wê were dîtin wê xwe bide domandin. Wê heta demên erdalaniyan û piştî wan jî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Lê wê, ji ali aliyekê din ve jî wê weke ku em di demên sedsale 10' min û hwd de wê dibînin wê di wê demê de wê, bi awayekê pirralî wê bi serwerî wê pêşkevin. Ji şedadîyan wê heta merwaniyan wê li herêmê wê pêşkeve. Ew jî wê di rengekê de wê bi kok wê ne dûrî eyûbîyan bin. Wê di dewama wê de wê, piştî wê ku eyûbî wê derkevin wê li ser wê temenê wê, berî wê, herêmên din jî wê di rengekê de niv grava araban jî wê di awayekê de wê, di destê xwe de wê bikina yek. Seferên selahadin ên li ser herêmên şedadîyan û dora wê, bo jinûve xorttir demezrendina desthilatîyê wê bê kirin. Piştî wê ew wê, heta misrê û deverên ên weke tunisê û hwd wê, êdî wê, serwerîya xwe wê, demezrênin. Wê di awayekê de wê di bin desthilatîya xwe de wê bikina yek. Di demên berê de jî û piştre heta selahadin jî di destê wan de bûyina

xalifetiyê wê di wê rengê de wê, temenê bi hêzbûn û xortbûna wan ya di wê demê jî wê di rengê de wê weke ku wê biafirênê bê.

Selçûqî û hwd wê komên weke wan dihên herêmê wê piştî wê di awayekê de wê di nava herêmê de wê ji nakokiyên desthilatî ên nava abbasiyan wê zêde sûdbigirin û wê li herêmê wê cih bigirin. Wê di rengê de wê weke komna ku wê weke di berdêla li herêmê destûrdayina mayina wan de wê bi leşkerî û weke hêzek leşkerî wê ji aliyê osmaniyan ve wê li herêmê wê werina bikarhanîn. Li hemberî komên hêzên herêmî bin û ankû komên hêzên rêveberîyên ji demên sasanîyan û hwd ku wê bimênin wê di rengê de wê, li hemberî wan wê werina bikarhanîn. Ev wê di wê demê de wê, weke rewşek nû a li herêmê bê.

Ev komên ku wê li ser piştî hasp wê werin wê di wê temenê de wê, di wê demê de wê, hêrîşên talanê û destavêtinên xadarî jî wê bikin. Di awayekê din de jî wê, rêveberîya abbasi wê li wê jî wê bihizirê ku ew werina kirin weke xwe bi olî û gihandina heman olê wê ew wê weke di nava xwe de wê werina halandin û wê ji wan xosletên wan wê bi wan bi şûn ve gav bidina avêtin. Di wê temenê de wê ev hêncet jî wê di rengê de wê weke ku mirov ji şîrovekirina helwest û kiryarên wan ku mirov dixwênê wê fahmdikê.

Li herêmê wê di wê demê de wê piştî derketina islamê û pê de wê piştî fetihkirina nivgrava arab û pê de wê, piştî wê mesepotamya û ankû axên sasanîya demê û hwd wê di rengê de wê, bi temenî wê di awayekê de wê werina dagirkirin û bindestkirin.

Di wê temenê de wê, di awayekê din de jî wê, çîna serdest a herêmê jî wê ji ber wê hêza nû a bi çalak wê dibînê û ew dixwezê wê bidest bixê di wê de bibê bihêz û ankû bi wê hêza xwe bipolarêzê wê bi aliyê wê ve wê, reng bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê bê temenê serkevtinên wê yên li herêmê.

Piştî wê demê wê, ji xwe wê, piştî dema Alî û seferên wî yên serdestiyê ên li nivgrava arab û û deverên din ên serdestiyê û hwd wê, piştî wê, li herêmê wê bi bûyidiyan re wê desthilatiya imparatorî a li ser wê temenê wê, li herêmê wê pêşkeve û wê encamên wê mazin bin. Çendî ku wê di nava wê de wê tevgerên civakî wê, di wê temenê de wê bibin ku ew weke berê bi rengê xwe yê civakî û baweriya xwe bimênin jî lê wê zêde bi sernekevin.

Di dewama wê de wê, aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê hewldanên bi wê ji serî ve reng gûharandinê bi wê re wê êdî wê ji temen ve wê

encamên wê jî wê bibin. Ew jî wê weke xwe wê mayinê û ne hiştina dest avêtina li komên din ên civakê ên cihê jî wê bi xwe re wê werênê. Ev jî wê di demên li dora sedsale 10´min de wê bi awayên din wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Weke bi têngîhên bawerîyî êmn cihê weke li kurdistanê bi yarsanîyan re ´sultan sahaq´ bê û ankû bi êzdayîyan re jî nûve di bin têngîhên şêx Adî de xwe jinûve pêşxistin, bi rêxistin û dana dîyarkirinê û hwd jî wê di rengê de wê weke ku wê bi xwe re wê werênê. Wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê di wê rengê de wê êdî wê encamên wê bi wê re wê bi civakî wê bibin.

Lê wê jî wê dikarê wê bibêjê ku wê, li herêmê wê dema abbasiyan wê piştî wê, di wê temenê de wê, pêşketinên ku wê bide dîyarkirin wê bi serkevtinên ku ew bi dest dixê wê hinekê jî wê li ser wê temenê bê. Lê piştî ku wê, bi rewşên şer wê mudahaleyê li nava jîyane xalkên herêmê wê bidest wê bikê wê hin bi hin wê dervî wê rêveberiyên herêmî ên cihê wê xwe bidina dîyarkirin û wê abbasi wê bi tememî wê bandûra wê bişikihê. Di wê demê de wê çendî wê dest biavêjê komên weke yên selçûqî û û hwd ku ew weke bi leşkerî û hwd li hemberî wê têkçûna xwe bikarbênê jî wê bi wê sernekevê. Di wê demê de wê, li rojhilatê kurdistanê wê rewşên desthilatê ên weke kekoyidi, anaziyyidi û heta çerçoveya dewletbûna bûdiyidiyan û hwd wê xwe di rengê de wê bi wan re wê bide dîyarkirin. Ev pêvajoyê hin bi hin wê pêşkeve û wê li giştîya herêmê wê bi awayekê serwer wê xwe bide dîyarkirin. Bûyidî wê di wê rengê de wê, ne tenê wê bi wan nakokiyên desthilatî û hwd re wê bibin. Wê di wê temenê de wê, bandûra rengê civakî û cihê pêşketinên wê weke bi şîftîyê bê û ankû piştî wê li ser wê temenê wê bi rengên cihê ên civakî û hwd re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Mijare kербela wê weke fektorek giring a cihê jî wê biafirênê.

Di wê temenê de wê, bûyidî wê xwe bi temenî wê li ser temenekê dewletî û imparatorî wê bi sipêrê xalkên herêmê û çavkaniyên wê. Di wê temenê de lê wê, di temenekê li gorî demê wê bi gûharînen wê re wê xwe bide dîyarkirin. Wê ev pêvajoyê wê weke pêvajoyek zêde berfireh bê û wê di wê de wê pîrr zêde wê wê hûrgilên zêde giring wê bi awayekê pîrr zêde wê hebin.

Ev dem wê bi serê xwe wê weke demek zêde reng diyarkirinê wê xwe bide dîyarkirin bê. Piştî wê, di wê demê de wê, heta ku wê dem wê were demên şedadîyan û serwerîya şahên şadadî wê di wê temenê de wê bibê. Şedadî wê, xosletên wan li ser wê çerçoveyê re wê di wê rengê de wê, di wê rengê de bê ku ew li ser wê rewşa weke ya demên bûyidiyan ku ew

êdî wê di dîmenekê qatbûyî û weke bi aloz de wê xwe bide dîyarkirin re wê çawa wê yekkirinekê xort û bi hêz wê biafirênê wê bi wê re wê bixwezê ku ew rengê xwe bide dîyarkirin. Di wê demê de wê şedadî wê hem encamên demên abbasiyan û piştî wan ên demên bûyidiyan û hwd wê bi gelek çavkaniyên din re wê ji xwe re wê bikina temen û wê li ser wan re wê xwe mazin bikin û wê werênina ser ziman û wê bidina dîyarkirin.

Şedadî wê ji dewletek herêmî wê zêdetirî wê, weke ku me hinekê li jor hanî ser ziman wê, li pîrriya herêmên qafqasiya wê bi civakî wê temenê xwe wê çêbikê û wê serwerîya xwe wê biafirênê. Wê weke hêzek mazin a împaratorî a asyayî û qafqasyayî wê xwe di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê, di wê temenê de wê, armancên wê yên mazin wê weke ku wê hebin. Piştî wê, pêşxistinên weke bi merwanî wê li giştîya kurdistanê bakûr û rojava ku wê bibê û piştî wê bi eyûbîyan re wê dewrgirtina wê serwerîyê û li nivgrava araban û heta deverên din ên asya wê berfirehkirina wê di wê temenê de wê bi wê re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê herêmên anatolia jî wê di wê demê de wê, ew wê bikina bin serdestîya xwe de. Wê di wê demê de wê, ev çerçoveya wan a pêşdikeve wê bale hemû hêzên din ên rojavayî jî ên weke ya roma û frank û hwd jî wê bikişênê. Di wê demê de wê, êdî wê piştî wê di wê demê de wê, pêvajoya pêşketina heta ya demên seferên xaçîyan wê ev wê xwe di rengekê de wê, bide dîyarkirin.

Bi seferên xaçîyan re wê heta roja me wê li ser wê temenê û nûqteyê wê gelek tişt wê werina gotin. Lê di wê nûqteyê de wê rewşa seferên xaçîyan wê di rengekê de wê, weke tevgerek giştî ku wê li ser esasî 'dijberîya bawerîyan' ku wê were pêşxistin di nava hizirên îslamî û yên xiristiyaniyê û hwd de wê di rengekê de wê wer pêşxistin bê. Ev wê, bi encamên li ser temenê serkevtinê selahadin li hemberê seferên xaçîyan li ûrşelimê û hwd re wê, di rengekê de wê, êdî wê, weke çerçoveyek bi wê serkevtina herêmî a wan re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Lê di wê nûqteyê de wê, mijare serkevtinê wê selahadin wê bixwe wê bibîne ku ew wê têrê nekê ku ew weke rewşek ku ew li herêmê aramiyê wê pêşbixin. Piştî wê ji demên selahadin heta demên ku wê di wê de wê bijîn 'deyfê xatûn' û kamil adilê eyûbî û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên şerên herêmî ên bi xaçîyan û hêzên wan re wê di rengekê de wê, bidomê. Deyfê xatûn wê jinek kurd û a ji malbate selahadin bê. Wê di wê demê de wê bi hunera xwe ya şer wê piştî ku ew li ser taxt rûnişt wê bê zanîn û wê derkeve li pêş.

Di wê demê de wê, tişteke din jî wê xwe bi wê re wê di wê rewşê de wê bi rewşa serwerîya kamil adilê eyûb re wê bide dîyarkirin. Ew di wê demê de wê weke siltanê eyûbî û xalifetiya demê ku ew li ser taxtê wê rûniştîya wê derkeve li pêş. Di wê demê de ew dixwezê aşîtyek di nava herdû aliyên de wê bide çêkirin û wê bi danûstandinên xwe yê bi friedrichê duyem re ku wê bikê re wê bixwezê ku ew temenê wê çêbikê. Di wê demê de wê, di ya xwe de jî wê kamil adilê eyûbî wê muwafaq jî wê bibê û wê, bi serkeve. Wê di wê temenê de wê levkirin û peymanê aşîtyê ku wê di xwe de wê bide çêkirin wê bi wê re wê armanca wê ew bê ku ew li ser temenê dijberîya olî dawî li şerên li hemberê hev were hanîn û wê di wê demê de wê deriyên herêmên xwe wê ji hev re wê vekin. Di wê temenê de wê di wê nûqte de wê ûrşelim wê weke devera giring ku wê li ser wê were sekin bê û wê bi peymanê nava kamil adilê eyûbî û Friedrichê duyem re ku wê were kirin re wê weke navenda herê baweriyên semitikî ên demê wê were dîtin û wê weke qada ku wê ji şer û pevçûnan wê were dîrkirin wê were lê nerîn. Di wê temenê de wê li ser wê re wê, êdî wê demek nû wê, bi wê re wê dest pê bikê. Ya ku wê dawîyê li seferên xaçîyan jî wê bi giştî di wê demê de û di demên piştê jî wê werênê wê ev levkirina nava kamil adilê eyûbî û Friedrichê duyem bê.

Di wê demê de wê dema ku e, bahsa eyûbîyan û serwerîya wan bi imparatori bikin wê baş bê. Di wê demê de wê, li herêmê wê pêşkevin û wê piştî demên selahadin wê li herêmê wê weke imparatori wê pêşkevin. Di wê temenê de wê ji herêmên qafqasya û heta herêmên nivgrava araban û misrê û hwd wê karibê were ser ziman ku wê ew wê li wê serwer bibin. Eyûbî wê taxtê xalifetiye jî wê di destê wan de bê û ew wê weke xalîfê demê bin.

Hinbihin derketina li holê a osmanîyan û şerên wan ên li hemberî eyûbîyan û xalifetiya eyûbîyan

Di aslê xwe de wê dema ku em bahsa eyûbîyan bikin wê di wê temenê de wê weke demek giring a ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê demê de wê herêmên wan wê dem bi dem wê rastî hêrîşên seçûqîyan wê werin. Di wê temenê de wê, di demên bûyidiyan û û piştî wan ên şedadîyan de jî wê ew hêrîşên talanê û hwd wê werina dîtin ku wê dawî li wan newê. Çendî ku wê şahên şedadî wê weke bi seferên xwe yê leşkerî ên li herêmên qafqasya û deverên li dorê ên weke di dema şahiya 'eliyê eskerî û Fazl û hwd de wê bînin kirin jî lê wê ew weke pêşîlêgirtinna mayînda wê bi xwe re wê newênin. Piştî wê selahadin

bixwe jî wê di dema xwe wê bi seferên xwe yên li herêmên hazarê û heta xorasan û deverên din piştî wê li herêmên anatolia li hemberî selçûqîyan wê bikê re ku wê bikê wê, armanca wî ew bê ku ew pêşîya hêrişên wan bigirê.

Selahadin wê di sefera ya li hemberê selçûqîyan a li anatolia li hemberê kilicaslan wê bikê jî wê di wê temenê de wê bi wê armancê bê. Di wê demê de lê wê ev wê di rengekê de wê, piştî wê, weke demekê wê, were dîtî ku wê pêşîya hêrişan wê demekê wê bide girtin.

Hinek rewşên ku mirov li navaroka wan dinerê wê di wê temenê de wê hinek têngînan wê bidina me. Di rewşa weke ya ku wê bahsa jîyane 'teymiyê harranî' weke şex û zaneyekê olî wê were kirin de wê, li herêmên weke li dora helebê û hwd wê, hêrişên komên tataran ku wê li karwana ku ew di navê de rêwitiyê dikê de wê bê kirin wê ji wê bahs were kirin û wê bê gotin ku ew ji mirinê di filitê. Ev minaq wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê karibin weke nîşanaka wê werina dîyarkirin ku wê di wê demê de wê hê jê wê di wê demê de wê hêrişên wan koman wê li herêmê wê bi şewayê hêrişkirin û rewînê wê bidomin. Piştî wê, piştî selahadin wê di dema jina sultana kurd Deyfê xatûnê de wê bahsa seferên wê yên li hemberî wan koman wê were kirin. Di wê demê de wê di dema wê de wê bahsa gelek seferan wê were kirin ku ew di wê demê de wê çawa wê, bixwezê ku ew wan hêrişan pêşîya wan bide girtin.

Deyfê xatûnê wê weke jineka sultan a eyûbî ku wê piştî hewserê wê û herdû kûrên wê di temenê xwe yên ciwan de wê bi mirin û kûrê wê yê piçûk ku ew hê ji rûniştina ser taxt re ew piçûk a ew êdî wê li şûnê heta ku ew mazin bibê û wê were wê temenê ku ew li ser taxt rûnihê ew wê, li ser taxt weke sultana eyûbî a herêmê û demê wê rûnihê û wê welat wê bi rêve bibê. Dihê gotin ku wê di dema xwe ya ku ew jina kurd weke sultan ku ew li ser taxt rûniştîya de wê heta demên xwe ya dawî wê, hertimî wê, bi seferên ku ew li hemberî komên xaçîyan ku ew li dar dixê û li hemberî van komên selçûqî û hêrişên wan dibin ku ew pêşîya wan bigirê wê bi seferên ku ew dikê re wê ji wê û serkevtinên wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê navdayina wê jî wê di wê temenê de wê bi serkevtinên wê re wê ji wê were bahskirin. Wê navê wê derkeve. Wê ji wê were bahskirin.

Di wê demê de wê weke xalife wê li ser taxt ku wê rûniştî bê û wê kamil adilê eyûb bê. Kamil adilê eyûbî wê biqasî ku wê were ser ziman wê weke kesekê bi zane wî ji wî were bahskirin û wê di wê demê de wê çawa wê 'aşîtiya mayinda' wê werênê herêmê wê werênê wê li ser wê

bisekinê. Bıqasî ku wê were gotin wê di wê demê de wê, diwê demê de wê, bi kesên weke Friedrichê duyem re wê têkiliyên wî yên bi rêya nameyan wê hebê û wê di wê demê de wê bi wan danûstandinên xwe jî wê, di rengekê de ku ew bi wî û navenda rêveberîya rûhanî a watiqanê û ankû papatîyê ku wê bikê re wê, di wê demê de wê temenê levkirinekê wê bide çêkirin. Kamil adilê eyûb wê weke xalîfê cihanê islamê wê di wê demê de wê li ser navê wê ew wan danûstandinan wê bikê û wê di wê demê de wê, bi wê re wê, ew peyman a aşîtiya mayinda wê di wê demê de wê bide çêkirin. Wê bi wê re wê, dawîyê li seferên xaçîyan wê di wê demê de wê bide hanîn. Peymanek aşîtiyê ku wê xaçî jî wê ji wê baş xwe hîsbikin û misilman jî wê xwe baş hîsbikin wê çêbikê. Wê navêndên olî ên weke ûrşelimê wê weke navêndên pîroz ên hersê olan wê werina pênasekirin û wê ji kiryarên şer û hwd wê werina paqijkirin. Wê di wê demê de wê, bi hev re wê weke hev wê, li wê nêzîkatî wê were kirin.

Kamil adilê eyûbî wê peyman a aşîtiyê ku wê çêbikê wê piştî wî li dora sêsad salî wê li ser lîngan wê bidomê û wê bê temenê aşîtiya navxweyî a herêmê û nava bawerîyan jî. Wê di wê temenê wê bi wê peymanê re wê şerê nava bawerîyan û bi navê bawerîyan wê di awayekê de wê bi wê re wê weke ku wê dawî li wê were. Ev rewş wê, ne tenê wê di nava xaçîyan û misilmanan de wê wusa bê. Her wusa wê bandûra wê peyman a aşîtiya mayinda a kamil adilê eyûb wê di nava mezhebên islamî de jî wê, di rengekê de wê, dawîyê wê di rengekê de wê werênê. Bi wê re wê cihêyiyên olî ên ku ew li kurdistanê hena wê ji wê sûdbigirin û wê xwe li ser temenê xwe wê jinûve wê bi rêxistin jî bikin. Derketinên li holê ên weke bi sultan sahaq re yarsanî, şêx Adî re êzdayî û hwd jî wê taqabûlî wê demê û demên hinekê berî wê bikin. Wekî din wê asûrî û ankû sûryaniyên demê jî wê di wê temenê de wê, êdî wê rengê xwe wê bidina dîyarkirin.

Encamên peyman a aşîtiyê a kamil adilê eyûbî wê bi civakî û pêşveçûnên civakî re jî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ev komên ku wê weke yên selçûqî ku ew hatina herêmê û wê piştî wê ku ew bo ku ew ji wê sûd bigirin wê, di rengekê de wê bina misilman êdî wê bi wê rengê wê bibin û wê piştî wê li herêmê wê bijîn. Ew wê di wê temenê de wê, wê carê wê ne di bin rengekê din de wê di bin navê islamê de wê hêrîşên xwe wê bi armanca serdestiyê wê li herêmên din ên islamê wê bikin. Wê di wê temenê de wê bertekên pêşî wê li ser nakokiyên nava şîitîyê û mezhebên din ên islamî û hwd re ku wê bibê re wê, bên kirin temenekê kiryarên şer.

Di wê demê de wê hin bi hin wê di nava wê temenê de wê di cihana şîî de wê, bi alikariya tariqatên kurd ên weke 'gêylanîyan' û hwd re wê di wê demê de wê tevger û potansiyalek mazin wê biafirê û ev wê piştî wê di pêşengîya keseyetên kurd ên weke seyfeddinê erdebili û hwd re wê bi çêkirina temen û demezrendina rêveberîya sefewîyan re wê li herêmê wê bi encam bibê. Ev wê weke rewşek nû wê xwe di wê demê de wê li herêmê wê bide dîyarkirin. Sefewîtî wê piştî wê li ser malbate şîî a weke ya şah ismail û hwd re wê, temenê xwe wê biafirênê û wê derkeve li pêş. Meju û dîroka wê malbatê jî wê ji wê re wê bê temen ku ew li herêmê bi wê rengê serdest bibê. Ber ku wê aliyên wan ên weke bi şextiyê û ankû şahtiyê li ser wê temenê ku wê were pênasekirin jî wê hebê. Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa aligirên şah ismail wê were kirin wê tenê wê weke şahêkê bi wê temenê wê mirov nikaribê wê bahsa wê bikê. Wê li ser wê temenê dergahî û tarîqatî û hwd re wê karibê wê bahsê wê bikê. Wê ev wê li herêmê wê belav bin. Li herêmên anatolia jî wê hebin û wê xwedî hêz û bandûr bin. Di wê demê de wê, di nava sefewîyan û eyîbîyan jî wê li ser wê temenê aşîtîya navxweyî wê levkirinek zimmî wê hebê û wê di wê temenê de wê, dijberîyê wê li hemberî hev wê bi lêv nekin.

Di wê demê de wê komên selçûqî wê di demê de ku wê weke leşker jî wê werina bikarhanîn wê bi demê re wê, li gorî rewşên demê wê ji wê sûdbigirin û wê bi hêz bibin. Wê di wê demê de wê êdî wê pêşî wê li ser wê temenê dijberîya mezhebî re ku wê bixwezin wê bivejênin re wê dijberîya xwe wê li herêmên sefewîyan û qafqasyan wê bidina dîyarkirin. Li wê herêmê şikandina sefewîyan wê di serî de wê, di renekê de wê derîyê qafqasya û herêmên din wê ji wan re wê vekiriba. Ber vê yekê wê di wê demê de wê ji gelek aliyan ve wê herêmên qafqasya û yên li dorê ên sefewîyan wên kirin bin pêvajoyên seferên hêrîşî de. Ev pêvajo wê heta demên rûdana şerê çaldiranê wê di renekê de wê bidomê. Di wê demê de wê, êdî wê ev wê weke destpêkek nû wê bi xwe re wê li herêmê wê werênê. Ew wê sefewîyan wê nesikênê. Lê wê derbeyekê li wan û serdestîya wan a li herêmê wê bixê. Di nava xwe de dest gûharandinên li hemberî malbate şah ismail jî wê weke rewşên derbeyê ên navxweyî bin û ew jî wê rewşa sefewîyan wê zêdetirî wê bikê rewşek xirab de. Di wê demê de wê, di wê rengê de wê, piştî wê, di wê demê temenê wê, bi şerê çaldiranê ku wê yavuz selim wê van komên selçûqî wê di bin navê mezhebên islamî ên weke yên sunnitiyê û hwd de wê biberhev bikê û wê bi alikariya hinek mirgehên herêmê wê bikê jî wê, bi wê re wê dawîyê li

peyamana aşîtiyê a kamil adilê eyûbî wê pêşî wê hem di rewşa navxweyî de û di rewşa li hemberî derve de wê werênê. Şerê çardiranê ku wê di destpêka hefteya dawî a tabaxa 1514an de wê bibê de wê, bi wê re wê, êdî wê, rewşa herêmê wê bi wê re wê xira bibê. Bi wê re wê, yavuz selim serkevtina weke ku wê bi wê alikariyê wê bi dest bixê wê li herêmên eyûbîyan jî wê yekser wê di nava welêt de û keviyên welat wê, hêzên bahrê wê pêşî wê seferê li deverên wê bikê û wê dest dênê ser amûrên hêzên eyûbîyan ên bahrê. Piştî wê, êdî wê ew wê pêvajoya şerê xwe yê li hemberî desthilariyên herêmî ên eyûbîyan û xalifetiya wan wê bi rewşên weke yên şerê ridanya, gazza, mercidabik, qahire, filistin, gole sinê û gelek deverên din wê li wan seferê wê bikê û wê bi wê re wê şerê xwe yê li hemberî desthilatiya eyûbîyan û xalifetiya wan wê bide kirin.

Osmani wê di wê temenê de wê, pêşketina wê weke bi şerê li hemberî eyûbîyan û dagirkirina herêmên wan ên bi desthilatdar û şerê wan ên li hemberî xalifetiya wan re wê derkeve li pêş. Ev pêvajoya şerê osmaniyan wê piştî jî wê li hemberî wê li hemberî newiyên selahadin wê dawî li wê newê. Ber ku wê hertimî ew ji xwe re wê li ser wê temenê weke teluke were dîtin. Ber ku wê di pêvajoya şerê xwe yê herdemê de wê li hemberî wan kiribû. Desthilatiyên wan û xalifetiya wan kiribû armanca şerê xwe.

Di wê temenê de wê, şerê osmani ê li hemberî xalifetiye wê di wê temenê de wê di regekê de wê, xwe di awayekê de wê bide domandin.

Di aslê xwe de wê di demên piştî de jî wê dema ku wê bahsa osmanî wê were kirin jî wê di wê temenê de wê weke 'kujarê xalifetiye' wê li herêmê wê di nava gel de wê di regekê de wê were **pênasekirin**. Ji ber wê gotinê ku wê di nava gel de wê were ser ziman wê di demên osmanîyan ên destpêkê û di demên piştî wê ne hindik kes wê di sûr de wê werina derbaskirin û qatilkirin.

Pêvajoya şerên yavuz selim wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê weke pêvajoyên şer ên dawî lê hanina serdestiya xalifetiye a li herêmê bê. Wê di wê temenê de wê bi şerên xwe yên li hemberî xalifetiye re wê, gelek herêman wê dagirbikê, ji naqşeyê wê bibê. Wê di wê temenê de wê, komkujiyên mazin wê bi armanca tirsandin û bindestkirinê wê bikê. Di wê temenê de wê ev wê, di wê temenê de wê li herêmê wê di awayekê de wê demek nû qê bi xwe re wê di regekê de wê weke ku wê bide destpêkirin. Piştî ji holê rabûna aşîtiya mayinda a herêmê bi pêvajoya hêriş û şerên osmaniyan li herêmê wê di wê temenê de wê ne tenê herêm wê herêmên li dorê ên xiristiyanên dervî herêmê jî wê di regekê de wê êdî wê bikevina çerçoveya wan pêvajoyên hêrişê ên osmanîyan de. Di

demên piştre wê dema ku wê di demên hemdem de wê hêrîşên osmanî wê werina şîrovekirin wê bi gotinên weke 'fetihkirinê' û hwd wê werina pênamekirin. Lê ev di wê demê de wê ne di wê rengê û awayê de bin. Wê, bi armanca talanê û bindestkirinê bin. Wê bi armanca xwe gihandina genimetên deverên din û dewlemendiyên wan bin. Wê di wê temenê de wê, di regekê de wê ev wê xwe di regekê de wê bide dîyarkirin. Pêvajoyên aşîtiya navxweyî a eyûbîyan ku wan dabû çêkirin wê bê temenê aşîtiyek û pêşketinek bi wê a civakî hem li rojhilat û hem jî li rojava. Bi wê re wê êdî wê zêde kiryarên leşkerî wê zêde wê newina dîtin ku wê bibin. Wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê weke aliyên wê yên din bin ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Pêvajoyên piştî wê ku wê bi wan hêrîşên osmaniyan ên li eyûbîyan û xalifetiya wan wê were kirin ew ku wê dawî li wan û xalifetiya wan wê were kirin wê êdî wê bi wê re wê demek nû wê bi wê re wê li herêmê wê ji her aliyê ve wê destpê bikê û wê dîmenekê nû ê bi aloz û şer ku wê piştre wê ti carî wê dawî li wê newê wê bi wê li herêmê wê dest pê bikê.

Encamên wê dema nû wê, di warê civakî, ronakbirî û gelek aliyên din ên bi pêşketina mirov û hwd ve wê bibin. Wê "dema tariyê" ku wê bo serdema navîn a rojava wê were bikarhanîn wê bo rojhilat wê, destpêka wê êdî wê di wê demê de wê weke ku wê, destpêbikê û wê bibê. Ji demê û pêşketinê ketina herêmê û rûdana pirsgirêkên civakî û şariştanî li herêmê wê êdî wê bi demê re wê li ser wê temenê wê rûbidin. Ji aliyekê ve wê, ev pirsgirêkên demê ku wê ji wê demê û pê de wê, werina li holê wê hinekê jî karibê weke encama dawîlêhatina aşîtiya herêmê ku wê temenê wê kamil adilê eyûbî çêkiribû jî wê karibê ji aliyekê ve wê di wê rengê de wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê bi demê, pêşketinê û civakî û hinek aliyên din ve wê mihtacê şîroveyek berfireh bi herêmê û wê demê re wê hebê.

Di wê demê de wê bi serweriya osmanî û şerên wê yên li herêmê û pêvajoyên wê yên dagirkirinê û hwd re wê, herêm wê ji aqil û pêşketina aqil wê êdî wê dest bi valabûnê wê bikê. Wê aqilê herêmê wê goçî rojava wê êdî wê bikê. Di wê temenê de wê, pêşketina civakî ku wê piştî peymanê aşîtiyê a kamil adilê eyûbî ku wî çêkiri ku wê, bi civakî, aqilî û hwd wê bibê wê, heta wê demê wê were astekê. Wê zaneyên herêmê ên weke zakariya razî, ibni sina, ibni rûst, sührewerdî, hallacê mensur, nesimî, farabî, şehrezorî, el-kindî, Er-rawandî, ibni haldûn û hwd wê,

weke wan wê bi demê re wê gelek zane wê werin. Wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, bibê.

Pêvajoya aşîtiyê wê, heta demên sedsale 15' min wê bidomê. Wê heta wê demê wê ji nivgrava araban û heta endulusê wê pêvajoyek çûnûhatinê a bêasteng wê bibê. Wê di wê demê de wê, endulus jî wê bibê. Ji xwe wê piştî wê dema ku wê osmanî wê derkeve û wê bi şerê xwe wê temenê wê peyman a aşîtiyê nava rojava û baweriyana de wê bi hêrîşên xwe wê ji holê rabikê wê êdî wê pêvajoyek nû a dijberiyê wê ji holê rabê. Piştî wê, xirabûnê êdî wê pêvajoya têkçûna endulusê wê di awayekê de wê were dîtin ku wê destpêbikê.

Heta wê demê jî wê zêde wê weke ku wê were dîtin wê, wusa ti pêvajoyên weke bi hewldana dagirkirina endulusê wê ji aliyê keyeniyên rojava ve wê nebê û wê rûnedê. Lê wê piştî wê rewşa hewldanên weke dagirkirina konstantinipol û hwd ku wê bê kirin û wê ew dever wê were xirakirin wê weke destpêka dawiyê wê bo ji holê rakirina endulusê jî wê destpê bikê. Weke ku wê çawa wê konstanipol wê weke endulusa rojava a li rojhilat bê wê bi heman rengê wê weke endulusa rojhilat jî wê, bi heman rengê wê, li rojava bê. Ev rewşên di nava hev de wê pêwîstiya aşîtiyek nava civakan û baweriyana wê, weke zerori bida diyarkirin. Li ser wê temenê levkirina nava sultan, xalife û imparatori imparatoriya eyûbîyan kamil adilê eyûb û yê rojava im ya germen Friedrichê duyem wê li ser wê temenê wê **peyman a aşîtiyê** ku wê di nava xwe de wê çêbikin wê ser sê asran re wê li herêmê bê temenê aşîti û aramiya nava **herêman**. Di wê demê de wê endulus jî wê di nava aramiyê û dervî destavêtinên bi weke hewldanên dagirkirinê ên bi şer wê dûr were girtin. Ev rewş heta pêvajoya şerê osmaniyan li hemberî konstanipol wê bidomê. Piştî ku osmaniyan bi hêrîşên xwe dawî li pêvajoya aşîtiyê hanî êdî wê berjêrbûn wê bo cihane islamê û endulus jî wê **destpê** bikê.

Wê di wê temenê de wê, piştî wê ku ew pêvajoya aşîtiya mayinda a bi peyman kamil adilê eyûb ku wê osmanî bi hêrîşên xwe wê xirabikê wê bi wê re wê êdî wê bi temenî wê çûnûhatin wê xirabikê û wê weke di wê temenê de wê dijberiya olî wê di temenê wan pêvajoyên hêrîşî de wê li herêmê wê xirabikê. Li rojhilat û ankû anatolia xirakirin û rûxandina konstanipol wê beremberê bê sedema ji holê rakirina endulus jî. Wê di wê temenê de wê, ev wê hemû wê weke encamên ji holê rakirina aşitiya herêmê û nava herêman a civakî û baweriyî ku osmanî wê bi herîşên xwe wê ji holê ra bikê wê rûbidin.

Piştî wê demê û pê de wê, êdî wê demek nû a din wê li herê mê wê rûbide. Wê herê m wê bikeve nava tariyekê de. Wê deriyên wê û rojava wê li hev wê werina girtin. Hemû zanîna rojhilat jî wê barî li rojava wê bikê. Di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê dema ku em li rojava piştî çîroska dema rohnîyê û ankû ronansansî a karolenjê wê êdî wê temenê ronansansê jî wê bi wê barkirin û goçkirina zanî nê li rojava wê hin bi hin wê biafirê û wê pêşkeve. Li ser wê temenê wê pirsgirêkên civakî û bawerî û hwd wê, di wê demê de wê êdî wê nîqaşkirina wê bibin. Wê di wê demê de wê temenê civakbûna herê m wê bi awayekê hemdem wê pêşkeve. Rojhilat bi wê yekê û osmanî ku wê jinûve wê bikeve dema serdema xwe ya navîna tarî de wê, rojava wê, ji wê derkeve. Bêgûman wê encamên xirakirina pêvajoya aşîtiya nava bawerîyan û heman bi hêrişên osmanî wê ne tenê wê ev bin. Wê bi demê re wê li şûnê mayîna wê û pêşneketinên civakî û ankû bi tememî ketina pêvajoyek tengezerî a civakî û şariştanî û hwd de wê di temenê de wê êdî wê bibê û wê ev wê tenê wê aliyekê wê biafirênin. Rojhilat heta wê demê jî w bi wan rastiyan re wê rû bi rû wê newê û wê bi awayekê rastînî wê şîroveyek rexnegir li ser dîroka xwe ya serdema navîn wê di awayekê de wê pêşnexê ku ew li ser wê re gavek nû li demên pêşî xwe biavêjê û pêşketina xwe di wê temenê de êdî ew li ser wê ahang û temenê xwe yê dîrokî wê bijî. Ber ku wê ev nekiriya jî wê hertimî wê bi pirsgirêkên ku wê hebin wê yê nû wê li wan wê werina zêdekirin û wê bèn domandin û barî pêşaroja wê werina kirin. Ya ku wê ji wê demê û pê de wê di demê û heta vê demê wê li rojhilat wê bibê jî wê di rastiyê de wê ev bê.

Manipulakirinên bi navê baweriyê ku wê li herê m wê dervî herê m wê li ser serê civakan û kesan wê werê kirin wê aliyekê din ê weke encama wê ku wê bi wan re wê pêvajoyên domandin û barî pêşaroyê kirina pirsgirêkên bawerîyî û civakî û hwd ku wê werê kirin bê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di wê temenê de wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Ji pêvajoya herîşên yavus selim ên li ser desthilatiyên eyûbiyan û li hemberî xalifetiya wan ku wê bide destpêkirin û pê de wê piştî wê, di rengekê de wê pêvajoyek nû wê di wê temenê de wê li herê m wê a têkçûnê wê xwe bide dîyarkirin. Hewldanên kamil adilê eyûb ên bi rengê ku ew bi temenî pêvajoyên tûndûtûjîyê ji nava jîyanê civakî derxê û di wê temenê de pêvajoyek pêşketinê bide pêşxistin wê piştî levkirina wî ya bi Friedrichê duyem re ku wê bibê û wê bi wê dawî li pêvajoyên herîşên

xaçîyan jî wê were û pê de wê demek nû a civakî wê bibê û wê di wê demê de wê, rewşên leşkerî wê were dîtî ku wê ji wê demê û pê de wê hem li herêmê û hem jî wê dervî herêmê wê di awayekê de wê weke ku wê kêmbibin.

Her wusa wê, di awayekê de wê pîrsgirêkên civakî ên bi pêşketinê û hwd ku wê bibin wê êdî wê mirov wê li ser wan wê aqilê xwe wê biwastênê. Filosofên ku wê di demê û wê di demên piştre wê derkevin li holê wê dema ku mirov li navaroka hizrên wan dinerê wê, di serî de wê ji wê aliyê ve wê were dîtî ku wê li ser rewşa pêşketina mirov û civakên herêmê û kes û keseyetiyê wê bisekin in. Mijarên felsefeyê û hwd wê hin bi hin wê di wê demê de wê ji nûve wê werin û wê bikevina jîyanê û wê bi nerînek felsefeyê pêşxistina şîroveyan û li têgihên teolojîkî û ankû baweriyê nerînê wê were dîtî ku wê zêdetirî wê ji wê demê û pê de wê pêşkevin.

Di wê temenê de wê ji wê demê û pê de wê dema ku mirov li wê binerê wê dikarê wê bi wê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare pêşketina herêmê wê dema ku mirov li wê dinerê wê li gorî çavkaniyên herêmî û yên dervî herêmê jî wê were dîtî ku wê bi hizrî, civakî û bawerî û hwd wê heta sedsale 15' min wê li pêşîya ya herêmên din ên cihanê bê. Piştî wê, ku ew pêvajoya aşîtiya mayinda a kamil adilê eyûbî wê were xirakirin bi hêrişên osmaniyan û hwd re wê êdî wê ew rewş wê vajî xwe bigûharê û wê vajî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê dema ku em, li rewşa pîrsgirêkên wê yên heta roja me binerê û rewşên pêşneketina wê û rewşên rûdana tengezeriyên civakî û şariştani ên herêmê ku mirov wan di awayekê bikê ku wan fahmbikê wê de wê, ev alî wê weke aliyna giring ên ku mirov karibê di serî de wan şîrovebikê û werênê ser ziman bê. Wê di wê temenê de wê, di wê temenê de çavkaniya pêşneketina herêmê û ankû li şûn mayina wê ku mirov wê li wê binerê wê di serî de wê, ji wê demê û pêde bi pêvajoyên wê yên hêrişê ku wê di demên piştre wê bi kiras û qilifekê olî wê bèn şîrovekirin de wê were dîtî ku wê bibê. Weke ku wê çawa wê di roja me de wê, rejim wê pîrsgirêkên xwe yên zêhnî û tûndûtûjiya xwe wê di bin maskeya olî de wê vêşarên wê di temenê de wê ev wê di demênberê wê de ku wê weke mireteyek ku wê heta roja me wê, di awayekê de wê xwe bide domandin bê. Wê di serî de wê di wê temenê de wê, karibê wê di serî de wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Civaketiya herêmê mirina wê û ankû tûnakirina wê bi kiryarên desthilatî û hwd wê ji wê demê û heta roja me wê di awayekê de wê bi pêvajoyên hêrişan ên li

lê bê û ankû bi awayên pêşilêgirtinê û hwd bi hêncetên ku wê bi navê baweriyê ên serdema navîn û hwd ku wê werina ser ziman jî wê di wê temenê de wê weke mireteya wê demê bê. Di wê çerçoveyê de wê, di wê rengê de wê di rengê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di serî de wê werênê ser ziman bê.

Di serdema navîn de rewşa pêşketina felsefeyê li rojhilat û rengê pêşketina wê

Li rojhilat wê di awayekê de wê çendî ku wê di wê temenê de wê, gelek aliyên wê yên bi pirsgirêkî wê bibin jî lê wê pêşveçûnên wê yên ku wê bibin wê bibin. Di wê temenê de wê mijare felsefeyê wê, di wê temenê de ku mirov wê werênê ser ziman wê ji sê navendan wê, di serdema navîn de wê li rojhilat wê were dîtin ku wê were hildan li dest. Gelek filosofên ku wê derkevina li holê jî wê axlebê jî wê ji wan hersê navendan bin. Yek ji wan navendan wê kurdistan bê û wê, di wê temenê de wê gelek ji wan filosofên ku wê bi olî wê derkevin wê ji wê werina dîtin. Tarîqate gêlanî ku wê bi oldar-filosofên kurd weke şêx avdulqadirê geylanî û hwd wê navê wan wê were li holê wê bibin. Wekî din wê weysel qaranî jî wê bi heman rengê wê karibî ji kurd bi hasibênê. Weki din wê were dîtin ku wê di wê demê de wê axlebe wê filosofên weke suhrewerdî ku wê bi felsefeya îşraqîyê wê derkeve li pêş û heta hallac, nesimî, şehrezorî, rawandî, razî û hwd wê karibê di wê temenê de wê, bi wê re wê werênê ser ziman.

Navenda din wê karibê wê farisî wê werênê ser ziman. Ji selmanê farisî û heta gelek filosofên din ên ku wê li herêmê wê derkevin û wê felsefeyek hêja wê bînina li holê. Teybetmendiya wan herdû aliyên wê di awayekê de wê bi hev re wê di rengê de wê bibê. Ber ku wê gelek hevbeşiyên wê di demên berî islamê de wê biwan re hebin. Minaq wê, di demên berê de wê, nirxên weke yên zerdeştî, maniyî, mezdekî û hwd wê gelek nirxên weke wan wê nixên ku wê di awayekê de wê temenê wan ên hizirkirinê wê biafirênê. Suhrewerdî wê di awayekê de wê felsefeya **îşraqîyê** ku wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê, bi çavkaniyekê wê werênê ser ziman. Şehrezorî wê mijare metafizîkê û hebûnê wê hilde li dest û wê di wê de wê bixwezê ku ew kûrbibê.

Di wê temenê de wê di temenekê nepenîparêzî ku wê ne dûrî nerînek gnostikî û hwd bê wê bi wî re wê were dîtin. Di dewama wê de wê Er-rawandî wê bi xwe jî wê ji kurdên xate gêlaniyan û ankû piştê wê weke ismailiyan û hwd bê. Wê di mijare felsefeya xwe de wê, têgiha xwûdê wê

bi demê re wê şîrove bikê. Li gorî Er-rawandî wê xwûda wê dem bê. Weke sûhrewerdî wê were dîtî ku wê di rengekê de wê çavkaniya wî ji manitiyê û mezdekiyê bê. Heta ku wê li ser wê temenê wê weke “zindik” jî wê were pênasekirin û denezendin. Weki din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê felsefeya ku ew dihênê ser ziman wê, di rengekê de wê, bi têtînek menewî ku wê tiştên bi fizîkî û bûjenî hena wê di wê temenê de wê bi wê re wê pênasabikê û wê werênê ser ziman.

Aliyê dîn ê sêyem jî wê filosofên cihû bin. Wê bandûra wan wê di rengekê de wê li herêmê wê xwe di awayekê de wê di cihane islam de wê de dîyarkirin. Filosofên weke ibni meymun wê di wê temenê de wê weke gelek filosofên ku wê li ser wê temenê wê werin wê karibê bahsa wan bikê û werênê ser ziman. Weke kurd û farisan wê temenê cihûtîyê jî wê di warê hizirkirinê de wê bi şûnpêya wan û hizrên felsefeyî ên di demên kevnera de ku wê pêşbixin li ser têtîhên ‘telmudê’ û hwd re wê, bi şîroveyî û rêgezî ku wê hin bi hin wê werina ser ziman re wê, pêşkevin û wê bibin. Kanonika ester wê, di wê warê de wê piştî demên med ku wê bibê wê, derkeve li pêş ku wê bingihêkê baş ê hizirkirinê wê di wê warê de wê bide çêkirin. Piştî wê demê jî wê navê wê derkeve li pêş.

Li kurdistanê wê weke cihûtîyê wê maniyî jî wê di demên ku ew derdikevin de wê di demek kin de w, kanonikên xwe yên zanînê û berhevkirina wê biafirênin û wê bidina **pêşkêşkirin**. Piştî wê, êdî wê li rojava wê filosofên xiristiyânî ên ku wê derkevin wê bandûra wan li rojhilat jî wê xwe bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, karibê bahsa wan bikê û werênê **ser ziman**. Minaq ji aziz Augustinus û heta thomasê aqîneyî û hwd wê, di wê navberê de wê gelek filosofên mazin wê derkevin û wê hizrên wan wê bandûra xwe wê di rengekê de wê ne tenê li rojava wê li rojhilat jî wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveyê de wê mijare baweriyê û aqil wê bi hev re wê hildina li dest û wê bingihêkê wê bixwezin ku wê çêbikin. Wê di wê demê de wê weke ku wê bi hemû filosof û hizirvanên demê re wê were dîtî wê mijare baweriyê û aqil wê çawa wê bi hev re wê werênê ser ziman û ankû wê têtîkilyek çawa wê karibê wê bi wê re wê were dîtî wê, li ser wê bisekin in. Ev dem wê weke demek baweriyê jî wê were pênasekirin. Di wê temenê de wê mijare baweriyê û aqil wê were dîtî ku wê ji gelek aliyan ve wê bi wê re wê di temenekê hişmendî û zêhnî de wê were dîtî ku wê bê hildan li dest. Minaq mijare filosofên gnostikî û hwd wê di wê temenê de wê weke temenekê lêpîrsîner wê dikarê wê **werênê ser ziman**.

Weki din wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê filosofên weke razî, el-kindî û heta ibni sina wê li ser mijare tendûrûstiyê û hwd wê, di temenekê de wê hizrên xwe wê werênina ser ziman û wê di wê temenê de wê, hizrên xwe wê, bënina ser ziman. Di wê temenê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê felsefeya tendurustê ku wê ibni sîna û hwd wê werênê ser ziman. Ibni sina wê bi pirtûka xwe ya di wê warê de a navdar û bi navê “El-Kanun fi't-Tıb” ku wê were nasîn re wê rêgezên tendurustiyê wê di rengê de wê were ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê, mijare tendurustê wê di awayekê de wê, di temenekê sazûmanî de wê bi hişmendî û sazûmanî a fahmkirinê wê werênê ser ziman.

Weki din wê di warê felsefeyê de wê were dîtîn ku wê hizrên ferabî jî wê di rengê de wê derkevina li pêş û wê bi hizrên xwe re wê mijare hebûnê û hwd wê, di rengê ku ew dihênê ser ziman wê weke nêzî ya aristo wê, bê şîrovekirin. Lê ferabî wê di rengê de wê têtîna xwe ya metafîzîkî wê di rengê de wê zanista gîyanê de ku mirov wê karibê wê şîrovebikê wê di şewayekê de wê, werênê ser ziman. Ew wê mijare aqil wê li ser temenê ‘aqilê maddî’ û ‘aqilê menewî’ hwd re wê ji hev cihê wê bikê û wê werênê ser ziman. Ji nava têtîhên ferabî mirov wê fahmdikê ku wî di rengê de wê bandûra hizrên platon jî wê di hizrên wî de wê were ser ziman. Ew mijare desthilatê jî wê bi aqil wê bixwezê wê şîrovebikê wê, gihiştina desthilatek ideal wê, bixwezê ku ew şîrovebikê û wê di wê temenê de wê, bênê ser ziman ku wê, bi aqil û zanebûnê rêvebirin werê kirinê wê bênê ser ziman. Di nava felsefeya ferabî de wê weke ya suhrewerdî wê hinek xoslet wê hebin ku ew jî wê di dîmenekê humanistî de ku mirov wê karibê şîrovebikê wê li ser temenekê bi pêşketina kes û keseyetê û hwd re wê şîrovebikê û wê bixwezê ku ew weke Er-rawandî ew kes û keseyetê bi aqiliya xwe di têtînek navendî a fahmkirinê de bicih bikê.

Weki din wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bi felsefeyê û derxistina wê ya li pêş re wê navê wî were ser ziman û wê bi danûstandinên bi ‘polemikî’ ên bi gazalî re wê di awayekê de wê were nasîn wê ibni Rûşd bê. Ibni rûşd wê mijare zanînê wê di wê temenê de wê hilde li dest û wê, bixwezê ku ew di wê rengê de wê, derxê li pêş. Wê di mijare felsefeya tendurustiyê de ku wê ji zaneyên weke Ibni zuhr wê hilde wê were ser ziman.

Weki din wê felsefeya xwe de wê, ibni Rûşd wê, hizrên aristo jî wê di rengê de wê were dîtîn ku wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Ew

têgînên aristo ên bi têgihek cerbî wê di felsefeya demî û pêvajoya a platon de wê weke ku wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di nava têngina olî û teolojîkî de wê bi lêkolînên xwe yên li ser temenekê felsefeyî re wê were dîtî ku wê bi hizerên xwe re wê derkeve li pêş. İbni rûşd wê mijare rastteqînîyê, hebûnê û hwd wê, hilde li dest. Wê li ser têngîhek bi sedem û encamê wê bihizirê û wê bixwezê ku ew mijare mantiqê wê, di wê temenê de wê bicih bikê û wê werênê ser ziman.

Mijare mantiqê û bi teybetî ya cebirê wê were dîtî wê li rojhilatê kurdistanê wê bi filosofên kurd ên weke el-dînwerî û hwd re wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. El dinwarî di wê warê lêkolînên ku wî kirina wî di wê warê de wê, bingihêkê mazin wê biafirênê û wê bi şîroveyên xwe wê ji gelek filosofên piştî xwe ku wê werin re wê bê minaq û bingeh. Di wê çerçoveyê de wê minaqek din a ku wê mantiq û cebirê û ankû bi wê re wê felsefeyê bi matematikê wê derxê li pêş wê xwarizmî bê. Her wusa ku em bahsa matematikê û pêşketina wê bikin wê filosofên weke Ku wê ji kurmancên xorasanî bin kesên weke Marwazî û hwd wê derkevin û wê di wê warê de wê navê xwe li dîrokê bi hizrên xwe yên di wê warê de wê bidina hiştin. Xwarizmî jî wê di demên piştî jî wê bi mantiq û cebira xwe ya ku wî pêşxistî û formulên xwe yên ku wî di wê warê de pêşxistina re wê navê wî derkeve li pêş.

Ku mirov bi nerînek giştî di wê demê de dinerê wê dibîne ku wê, li rojhilatê kurdistanê û heta xorasanê û herêmên din ên iranê wê were dîtî ku wê filosofên ku wê mijare felsefeyê, matematikê û cebirê û hwd wê hildina li dest wê werina dîtî ku wê bibin û wê derkevina li pêş. Minaq wê tusî û heta fexredinê xelatî ku wê weke filosofî kurd ê bijîşk jî wê were pênasin wê, li ser têngînên mantiqê, cebirê û atronomiyê wê biaxifin û wê heta ku wê rasatxaneyê bo lêkolînên atronomikî wê avabikin û wê di wê de wê lêkolînên xwe wê di wê warê de wê bikin.

Di wê rewşê de ev jî dikarê were ser ziman ku wê, di wê demê de wê, filosof û zaneyên demê ku wê mijare atronomiyê wê ji xwe re wê bikina mijar wê di wê de wê bi zêdeyî wê hebin û wê derkevina li pêş wê hebin. Wê di wê temenê de wê, mijare mantiq û matematikê jî wê bi awayekê berfireh wê were dîtî ku wê di wê warê de wê lêkolînên ku wê were kirin wê bibê. Filosofê ji filosofekê kurdistanê batanî ku wê li ser matematikê wê lêkolînan wê bikê wê di wê warê de wê, navê wî derkeve li pêş. Di wê temenê de wê xabatên wî ji gelek hizirvanên piştî wê re wê bina minaq.

Weki din wê el-kindî wê mijare dermanxanetiye wê di rengekê de wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. weki din wê li ser fizikê, matematikê, astronomiyê û hwd jî wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Di xabate xwe ya bi navê “zagonên stêran” de wê, rewşa girtina rojê, gûharênên bi hewayê, rewşa germbûna stêran û hwd wê weke mijarên ku wê di wê de wê hilde li dest û wê werênê ser ziman wê bibê. Weki din wê di mijare felsefeyê de wê, hizrên xwe wê werênê ser ziman û wê li ser hizrên platon, aristo û platinus û hwd re wê hizrên xwe wê di awayekê sentezkirina hizrên wan de wê di **rengekê** de wê werênê ser ziman. Di warên nexweşîyan de wê nexweşîyên weke ‘romatizmê’, bawîbûnê û hwd re wê li ser wan bisekinê. Wê di warê tendurustê de jî wê xabatên xwe yên ku wê werênê ser ziman wê bibin.

Di mijare felsefeyê de wê, li ser têngîna civakê û hwd wê di wê demê de wê lêpirsînên weke bi civakî wê çawa wê were jîyankirin wê were dîtîn ku wê bibê. Di wê warê de hizrên omer xayyam, ferabî û heta ibni haldûn wê were dîtîn ku wê hizir wê werina ser ziman. Ibni haldûn wê di hizrên xwe yên ku ew di pirtûka xwe ya bi navê “muqaddime” de wê werênê ser ziman wê têngîna civakê û dîrokê wê di zikhev de wê werênê ser ziman û wê di wê warê de wê balê bikişênê li ser pêşketina civakî.

Di şewayekê de wê di çerçoveya têngîhiştinek dîrokî û felsefeya wê de wê pêvajoyên pêşketina civak û kes wê bi hev re wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê bîne ser ziman. Ibni haldûn wê di hizrên xwe yên ku ew dihênê ser ziman wê çerçoveyek civakî a ku ew pêşketî wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Wekî din ew mijare têngîna civakî wê weke ku wê ji nava hizrên wî were fahmkirin wê çawa wê bê gihiştin li awayekê ‘ideal’ wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bi wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Di çerçoveya felsefeya demê de wê, di wê temenê de wê, were dîtîn ku wê di awayekê de wê bi wê re wê bi aliyên lêpirsîna li ser hebûnê re wê were dîtîn ku wê werina kirin. Mijarên felsefeyî wê bi temenekê ontolojîkî û metafîzîkî wê bi têngîna aqilê dervî cismê û hwd re wê were lê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê mijare lêpirsînê cismî û bûjenî û ankû rewşên fizîkî û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibê. Di awayekê de wê, li ser têngînek xwezayî re wê, mijare felsefeyê wê derkeve li pêş. Minaq Er-rawandî ku wê xwûdê weke demê pênasebikê û ankû piştê wê filosofên weke spinoza ku wê bi têngînek xwezayî û hwd re wê bîne ser ziman wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê lêpirsînên

bi zêhnî û têngînî wê were dîtin ku wê bibê. Weke Er-rawandî mirov dikarê bahsa filosof **Qudat** hemedênî û felsefeya wî bikê. Ew wê, di têngînek humanist de wê felsefeyê li ser mirovparêzîyê wê derxê li pêş. Li gorî ku wê were ser ziman wê gotinên weke “ Ew ê ku hûn wî xwûdê dizanin, ew Mihemed e. Ew ê ku hûn wî Mihemed dizanin ew Xwûdê ya” ku wê werênê ser ziman bê. Di wê gotinê de wê, bi zêdeyî wê, mirov wê, derxê li pêş û wê, balê bikişênê li ser pêşketina mirov di çerçoveya têngînek humanistî de. Di wê gotinê de wê ya ku wê were fahmkirin wê şêwayekê humanistî ku wê mirovpêarêzî wê qastbikê û wê bi wê re wê derxê li pêş bê. Bi felsefeya wî re wê, mirov wê weke kirdeyekê wê weke ku wê ji wê gotina wî were fahmkirin wê derkeve li pêş.

Ev demên felsefeyê wê taqabûlî demên pêşketî û kûr ên serdema navîn bin û wê di wê de wê di rengekê de wê bi wê re wê derkevina li pêş. Ji xwe wê piştî wan deman ku wê dem hat demên serdema navîn ên li dora sedsale 15´min û pê de ku wê di wê de wê osmanî wê derkeve wê, êdî wê filosofên wusa mazin bi hizrên xwe wê bandûrek mazin wê bikin wê dernekevin. Yan jî wê derfet ji wan re wê nebê û wê temenê wan wê bi civakî û hizrî û hwd wê ji holê wê were rakirin. Wê li şûna hizirkirinê wê zor, tûndûtûjî û dagirkerî û hwd wê ji wê demê û pê de wê li jîyanê wê serwer bibê.

Di mijare felsefeya serdema navîn de wê li rojhilat wê felsefe wê weke bi ekoli wê, hinek aliyên wê yên ku wê bibin. Minaq weke felsefeya ‘îşraqiyê’ ku wê bi filosofên weke suhrewerdî de wê bibê bê. Weki din felsefeya meşşayitiyê ku wê li ser temenekê rasyonalist û sazûmana perwerdeyê û hwd re wê bibê wê derkeve li pêş. Ew wê bi zêdeyî wê li kurdistanê, iranê û hwd wê, derkeve li pêş. Wê di awayekê de wê felsefeya aristo û platon wê ji xwe re wê weke ku wê di rengekê bi têngihên mantiq û rasyonalitiyê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê dema ku em di wê çerçoveyê de filosofên ku em bahsa wan bikin wê filosofên weke el-kindî, ibnî rûşd, ferabî, ibnî sina, Suhrewerdî û hwd bin. Di awayekê de wê, aermanca wê herikinê bi felsefeyî wê ew bê ku wê, felsefeyê wê di rengekê de wê, çawa wê baştir wê di nerînek rexnegir de wê derbasbikê û wê bi wê bigihêjê fahmkirinek baştir wê, weke ji xwe re wê bikê armanc.

Di wê temenê de wê, li ser tevger û kiryanan re wê dema ku wê bihizirê wê, li gorî têngînek hûqûqî û rewîstî û hwd a rast wê ji xwe re wê di awayekê de wê weke ku wê bikê armanc ku ew li wê bigihijê. Di wê temenê de wê, bi wê re wê, mijare têngihên destûrî ên xwezayî wê were

dîtin ku wê hin bi hin wê di çerçoveya rewîst û fahmkiirinên wê de wê di renekê de wê bixwezê ku ew bi wê bigihijê li fahmkirinekê.

Weki din wê felsefeya bûjenîparêz ku wê weke 'dehriyun' jî wê were dîtin wê bi felsefeya filosofên kurdistanê ên weke Er-rawandî û hwd re wê, di dîmenekê de wê bê dîtin ku wê derkeve li pêş. Weki din wê li rex wê, felsefeya xwezayê ku wê bi felsefeya filosofên weke Razî û hwd re wê, derkeve li pêş wê bê dîtin. Li ser wê temenê wê felsefeyên demên kevnera ên weke ya Oklid, hipokrat, Batlamyus û hwd re wê, dîmenekê wê were şîrovekirin û wê bi temenkirina wan û hizrên wan û hwd re wê, were hanîn li ser ziman. Bi wê re wê mijarên weke yên dem û mekanî û hwd jî wê werina hildan li dest.

Di awayekê de wê were dîtin ku wê filosofên ku wê xwezayê û di wê temenê de wê hildina li dest wê filosofên ku wê, bi felsefeya demên zerdeştîyê, maniti û mezdekiyê û hwd re wê, bihizirin û wê di awayekê de ku ew wê ji xwe re wê bikina çavkani wê bi wan re wê, derkeve li pêş. Wê bi wê re wê, mijarên felsefeyê, fizîkî, metamatikê, mantiqê û hwd wê bi gelek aliyên din re wê, were dîtin ku wê hildina li dest.

Li rojava serdema navîn û pêvajoyên wê

Li rojhilat wê dema ku mirov wê bahsa serdema wê ya navîn wê bikê wê bi derketina islamê re wê, di renekê de wê gavê li serdema xwe ya navîn wê biavêjê wê were dîtin. Di wê temenê de wê bi wê re wê di dîmenekê de wê ew wê were dîtin. Li rojava wê di awayekê de wê ew wê zûtirin wê bibê. Wê birewşên gûharînên bi roma re ku wê weke bi olî û hwd re wê bi herêkirina xiristiyaniyetê weke ola fermi ji xwe re li rojava û rojhilat re wê were dîtin ku wê bi wê re wê bibê. Rewşên weke pêvajoya hêrîşên li roma ên weke bi komên hunan û hwd re ku wê hinek dîrokzan wê werênina ser ziman jî mirov di aslê xwe de wê nikaribê wê bi temenî wê di wê rengê de wê werênê ser ziman. Ji aliyê têngînî ve wê ya ku wê destpêka serdema navîn wê li rojhilat wê bide çêkirin wê bi wê re wê were dîtin ku wê bi wê re wê bibê.

Bi xiristiyana bûyina roma re wê, êdî wê hin bi hin wê li europa wê bi wê re wê, cihane xiristiyano wê di renekê de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê biafirê. Wê ne tenê wê li europa wê bibê. Wê li deverên li hewirdora wê jî wê bi têngînek misionarî rêwîtiyên ku wê bibin wê êdî wê bi wan re wê li eafriqa herêmên asya ên dûr û hwd wê hin bi hin wê bigihijê li wan jî.

Li asya dūr wê, têgihên weke kunfucyusmê, budismê, taoismê û hwd wê hebin û ew wê di demên piştire ên serdema navîn de jî wê bi şîrovevên xwe yên nû ên kevneşopîyî û hwd re wê bidina domandin û wê serdema xwe ya navîn wê bi wê rengê wê bi temenê wê re wê biafirênin.

Wê dema ku em bahsa xiristiyaniyê li herêmên afrika bikê wê karibê bêne ser ziman mirov wê karibê bahsa 'donatius' û 'pelagius' ku wê mohra xwe wê li wê bidin bikê. Li ispanya keyeniya wizigot, li italya keyeniya Ostrogot û hwd wê bikê. Piştî wê wê wizigoti wê werina herêmên europa ên weke galya û wê li wan herêman jî wê serwer bibin. Ev wê weke hewldanên pêşî ên bi ji herêmêkê çûyina herêmên din ku wê bibê re wê karibê wê bahsa wê bikê bê. Di demên destpêkê ên ispanya de wê, keyeniya suabi li rojavayê wê û li firansa keyeniya Burgond li dora 443'an û hwd ku wê bibê wê, destpêka serdema navîn wê bi xwe re wê werênê.

Di awayekê de wê, di aslê xwe de wê ev wê, weke destpêka pêşketina firansa a li herêmê jî wê karibê ji aliyekê ve wê li herêmê wê werênê ser ziman bê. Li italya ku wê dem wê were li dora sedsale 6'min de wê keyeniya Lombard wê derkeve li pêş û xosletên wê keyeniyê wê hinekê wê cihê bin. Ew wê di wê temenê de wê têgîna dewleta olî wê di renekê de wê biafirênê û wê bi wê re wê, di renekê de wê bi xosletên wê re wê rengê xwe wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê li europa wê firankî wê derkevin û wê gengeşîya wan ku wê bi lombardiyan re wê bibê wê, di dawîyê de wê, bê temenê dagirkirina wan ya keyeniya lombardiyan. Wê bi wê re wê, frankî ku ew wê ji holê radikin wê di wê demê de wê weke destpêke dema nû wê bi xwe re wê bidina destpêkiran. Dewleta pîroz a lombardiyan ku wê ji holê radikin wê piştî wê, firankî wê ku ew ji holê ra dikan wê bi pîroziya wê re wê weke ku ew wê dewr bigirin. Çanda lombardiyanî wê di wê demê de wê, bi ya olî û hwd ku wan di wê temenê de wan afirandî wê ji frankiyan re jî wê, piştî wê dagirkirina wan wê, bandûra wê li wan wê bibê.

Di dewama wê de wê, li europa wê ev dem wê bi firankan re wê bê temenê demek nû. Ew wê êdfî wê bi wê re wê li herêmê wê mazin bibin û wê bi pêvajoyên xanadana frankî a Merovenj (481–751) wê, ew destpêk û pêvajoya mazinbûnê bi serwerîyê li ewropa wê bi wan re wê bibê. Di wê demê de wê, herêmên din ên europa wê bi dest bixin. Bandûra dagirkirinên frankiyan ên herêmên lombardiyan wê bi zêdeyî wê ji aliyê çandî ve wê bibê û ev wê ji frankiyan re wê bê temenê wê ku ew bigihijina têgih û hizra imperatoriyeke mazin. Di wê temenê de wê, bi wê

re wê, di dema xanadana fraki a merovenj de wê ew wê bijîn. Piştî wê, di dewama wê de ku wê werê xanadana frank a Karolenj (751–987) wê ew wê pêvajoyê wê bi serwerîyek giştî li europa wê, bidest bixê. Wê bi wê re wê çanda papatîyê jî wê di wê demê de wê bidest bixê û wê di wê demê de wê, ev wê, weke pêpeloka wê ya mazin bûnê wê êdî wê li herêmê wê bi serwerîya wê re wê bibê. Xanadana Karolenj wê bi zêdeyî wê girîngiyê wê de çandê û berhevkirina berhemên zanînî. Di wê demê de ku wê bi wê re wê bahsa dema karolenjê ku wê hinekê bi ronakbirî û ronansî wê were hanîn li ser ziman jî wê hinekê wê bi wê temenê û bandûra wê bibê. Di wê serdestîya xwe ya giştî û herêmên ku wê karolenjî wê dagirbikin de wê di rengekê de wê berhevkinên mazin ên çandî û dewlemendî wê di xwe de wê berhevbikin. Wê bi wê re wê weke hêzek mazin a herêmê wê bi wê re wê êdî wê were dîtin ku wê derkeve li pêş.

Dema karolenj wê weke demek li pêş wê bandûra wê xwe li europa wê di wê demê de wê bide dîyarkirin. Wê bi zêdeyî wê europa wê bi temen wê weke bigihênê dema wê ya serdema navîn. Xanadana karolenjê wê di aslê xwe de wê, bi xosletên wê yê li gorî aqil û pêşketina serdema navîn ku wê bibin re wê di wê temenê de wê li herêmê wê, bê destpêka demekê nû li herêmê. Karolenjî wê bi zêdeyî wê di kesetîya împaratoriya **Şarlman** a rojavayî de wê, ew wê, bigihijê wê asta împaratoriye li ser serê europa. Wê di wê temenê de wê, pêşveçûnên mazin wê di wê demê de wê bibê. Wê çanda faodal û olî wê di wê demê de wê bi hev re wê, di wê demê de wê, bi temen bibê û wê ji aliyê awadanî û hwd ve wê, çêkirin û avakirinên ku wê werina kirin wê dîmenekê berfireh bi rengê pêşketina wan re wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Dema ku împaratoriya Şarlman wê zêde nedomê. Di wê demê de wê, bi çanda faodalî wê weke senyorên herêmî û otorîteya wan ya ramiyarî wê hin bi hin wê pêşkeve û wê xwe weke hêzên herêmî wê bibînin û wê di demê de wê, pêşkevin. Ew wê, weke hêzên faodal ên demê wê rengê xwe wê bidina dîyarkirin. Wê li gorî wê çanda faodal a europa wê ew wê, ji aliyê xwe ve wê temenê wê biafirênin. Wekî din wê çanda faodalî û olî wê di wê temenê de wê temenê wan wê biafirênê. Ew wê ji wê aliyê ve wê temenê wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin.

Li ser wê temenê wê, senyoriya faodali a weke serdestîya bi axê û hwd wê bi wê re wê pêşkeve. Faodalên axê û rêveberîya rûhanî wê di wê demê de wê dîmenekê bi hev re wê bidina nîşandin. Wê bi hev re wê çawa wê pêşkevin û wê ji hev re wê bina piştgir wê were dîtin. Bi wê

pêşketina faodalên herêmî re wê karolenj û ankû imparatoriya Şarlman wê, otoriya xwe wê li ser herêman wê bi wê re wê winda bikê. Lê bandûra wê ya çandî û rûhanî ku wê afirandiya wê xwe bide domandin û wê bi wê re wê, weke temenekê rûhanî ê hevgirtinê wê bi wê re wê were dîtin ku wê biafirênê.

Çanda faodalî wê di wê demê de wê, demek dirêj wê derbas bikê ku ew heta ku ew bigihijê têrîtiya xwe. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê êdî wê bi demê re wê ew faodal jî wê pêşkevin û wê serwer bibin û wê di nava wan de wê 'faodalên layiq' û ankû di dîmenekê bi wê rengê de wê hin bi hin wê bibin û wê derkevina li pêş. Ev wê were çi wateyê? Ev wê were wê wateyê ku wê hin bi hin wê faodalên ku ew di nava çerçoveya wê serdestîya rûhanî de ku ew pêşketin wê êdî wê serdestîya wê li ser xwe wê hin bi hin wê herê nekin. Wê bixwezin ku ew xwe biavêjina dervî wê weke hêzek bi serê xwe û keseyetiya xwe ya faodal ku ew bidina dîyarkirin û ew ti hêzê û kesê li ser xwe weke hêz herê nekin.

Di wê demê de wê, çîna rûhban a serdest wê di wê demê de wê bi wan re wê, jinûve wê xwe bi temenekê rûhanî wê biafirênê. Wê têngîna xwûdayî a rûhanî ku ew 'nayê dîtin' û ankû ya 'xwûdayê ti kesekê ew nabînê lê ew herkesekê dibînê' wê bi wê re wê derxina li pêş. Ev wê serwerîya rûhanî wê weke çerçoveyek fahmkirî ku wê herkesekê wê di wê temenê de ku wê hilde li navaroka xwe û wê xwe li wan wê serwer bikê.

Di wê demê de wê dema xiristiyanîyetê a pêşketî jî wê bi rûhanî wê taqabûlî wê demê bikê. Di wê temenê de wê teolojiyek sazûmanî a civakî wê bi wê re wê bi hizrî wê çerçoveya wê were dîtin ku wê were pêşxistin û wê were hanîn li ser ziman.

Faodalism wê di wê demê de wê pêşkeve û wê êdî wê rengê xwe wê bi awayekê vekirî wê bide dîyarkirin û wê nîşanekên demên berî xwe wê li şûn xwe wê bide hiştin. Heta wê demê wê faodalism wê di rewşa xwe de wê pêşkeve. Lê hin bi hin wê rewşên din wê rûbidin. Ji herêmên iskandinav wê hin bi hin wê komên wiking wê bidest herikina wan a li europa wê bikin û wê herêmên europa û heta herêmên baltîqê û hwd wê, werin. Hewldanên bidest xistin û dagirkirina firansa û ingilistanê wê bi seferên wikingan re wê di wê demê de wê dest bikê. Ev dem wê bi xwe re wê demek nû wê werênê. Li hemberî wikingên ku ew hê ne bûna xiristiyan wê, bi çandek xiristiyanî wê, keyeniyên europî wê werina hemberî hev. Li dora nêvî sedsaale 10min de wê, normanî wê firansa dagirbikin û wê bi wê re wê 'normandiya' wê biafirê. Piştî wê ingilistanê

wê li dora 1066 wê dagirbikin. Di heman de wê herêmên italya ên weke sicilya û başûrê italya wê dagirbikin. Di wê demê de wê li sicilya wê xanadana germenî a bi navê 'hohenstaufen' wê serdest bê û ev serdestî wê heta li dora 1266 û hwd wê bidomê. Normenî jî wê di wê demê de wê li başûrê sicilya wê kontekê wê avabikin û ev wê bi navê keyeniya norman wê di navbera 1081–1194 wê bijî û wê hebûna xwe wê bide domandin. Di wê demê de wê biqasî ku mirov wê dibînê wê hin bi hin wê li rex wê hêzek nû wê derkeve li pêş û ev jî wê hêzên germenî bin. Germeni û normenî wê, zêde pevçûnên wan wê bi hev re nebin û vajî wê di gelek waran de wê weke di dema keye normenî Ivar **Beinlause** (794 - 873) de wê alikariya wan jî wê ji hev re wê were dîtin ku wê hebê.

Germeni wê di wê demê de wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Mirov wê dibînê û fahmdikê ku wê çanda dema karolenj wê di renekê de wê ronakbiriya ku wê affierand wê bandûra xwe wê li pêşketina wan wê bikê û heta ku mirov dikarê wê di temenê de wê hilde li dest û ji wê bahsa wê bikê.

Pêvajoyên ku wê bi jîyane civake faodal wê werina derbaskirin wê bi wê re wê, hin bi hin wê pêşkevin û wê bi xwe re wê têrbûnekê wê werênin. Ev wê, jinûve wê, temenê pêşketinên nû ên dema têr ya serdema navîn jî wê bi xwe re wê temenê wan wê biafirênê. Yek ji wan pêşketinan wê dema nû a imparatoriya germen û dema wê ya zêr a dema friedrichê duyem (1220–1250) bê.

Di wê demê de wê, imparatoriya germen ku wê rengê xwe wê bide dîyarkirin wê, êdî wê bixwezê ku ew weke navendekê li wê were. Di wê demê de wê, li ser wê temenê wê bi papatîyê re wê gengeşîyên ku wê di wê temenê de wê bibin wê, li ser wê temenê bin. Ew dixwezî ku ew papatîyê hildina li rex xwe. Heta ku mirov wê dikarê wê bibêjê ku wê bikina bin kontrola xwe. Wê di wê demê de wê ev wê, derkeve li pêş. Ber ku wê papatî û rêveberî û serdestîya wê ya rûhanî wê yekser wê weke temenekê giştî ê mazin wê biafirênê. Wê di wê demê de wê, di dema friedrichê duyem de wê ew bibê û wê weke imparatorê germen ê cihanê wê ji aliyê papa ve wê were pîrozkirin û wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê di wê demê de wê cihan xiristiyanî wê di renekê de wê, bi wê yekê wê weke serekê wê ya mazin wê ew wê, li rex papa wê derkeve li pêş.

Di wê dema imparatoriya germen de wê, papatî wê li rex wê bê û wê di mazinbûna wê de wê weke hêzek giştî a ku mirov wê karibê wê bi wê werênê ser ziman bê. Wê di wê demê de wê imparatoriya germen wê serwerîya wê û bandûra wê li giştîya europa û hewirdora wê di wê

temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di wê temenê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin bê.

Hêza ku wê di wê demê de wê li hemberî imparatoriya germen wê xwe bide dîyarkirin wê yekser wê çand, dîrok û hebûna imparatoriya roma bê. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê ew wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê israra friedrichê duyem li ser papatîyê wê hinekê wê, bi têngîna pîrozkirinê bê. Di wê demê de wê, têngîna împaratoriya pîroz a roma' wê bi morfolojikî wê di wê temenê de wê weke têngîhek ku wê di mejîyan de wê cih bigirê û wê bandûra wê zêde mazin wê ji aliyê herkesekê ve wê were hîskirin. Wê pîroziyê wê dixwezê ku ew hilde û wê pevçûnên wê û tekoşîna hildana wê di wê demê de wê ji aliyê keyê germenî ve wê were dayin. Ber ku wê bandûra papatîyê wê bi wê re wê, yekser wê di wê demê de wê bi wê re wê tenê wê karibê wê weke key û ankû împaratorê mazin ê cihane xiristiyanî wê karibê were pênasîn û herêkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, pêşketinên ku wê di demê de wê bibin ên weke seferên xaçîyan li rojhilat û hwd û weke hêzek mazin hebûna imparatoriya germen jî wê weke fektorên ku wê di wê demê de wê imparatoriya germen wê baş ji wan sûdbigirê bê. Li ser wan esas û temenan wê êdî wê xwe bide herêkirin û wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê weke ku wê di dema friedrichê duyem de wê were dîtin împaratorê germenî wê, were wê astê ku ew karibê li ser navê cihane xiristiyanî hemû karibê gotinê bibêjê. Û ankû bi navê wê weke ku wê bi xalife û serê imparatoriya demê a eyûbîyan kamil adilê eyûb re wê peyman a aştiyê wê bi navê hemû cihanê xiristiyanî wê çêbikê û wê bide herêkirin jî.

Di wê demê de wê, hêza rûhanî wê di aslê xwe de wê li giştîya europa wê serwer bê û wê hemû pêşketinên wê bide dîyarkirin. Di demên seferên xaçîyan de wê ew were dîtin. Sefera xaçîyan a di 1096–1099 wê, di wê demê de wê deng vedê û wê bi wê yekê wê hêza rûhanî û serwerîya wê bi awayekê vekirî wê bide dîyaerkirin. Seferên xaçîyan ên piştê di 1147–1148 de û di 1189–1192 de wê, bandûra papatîyê û wê bi wê re wê hêza imparatoriya germen jî wê derxê li pêş. Di wê navberê de wê, pêşbazîya di nava seferên xaçîyan de wê di nava keyenîya ingilistan û ankû britaniya mazin û imparatoriya germen de wê derkeve li pêş. Ev wê, piştî têkçûna keyê ingilîsî Richardê dilşer li hemberî hêzên selahadin li ûrşelîmê û pê de wê bi zêdeyê wê were dîtin ku wê hêz û bandûra

imparatoriya germen wê di wê demê de wê li gişîya europa wê derkeve li pêş weke hêza yekser û pêşî a cihane xiristiyanîyetê

Li rojava pêşketina çanda civakî, navendên hêzên nû û gûharînên bi wan û rewşa cihûyan

Rewşa civakî wê di serdema navîn a di destpêka demên wê yên navîn de wê, hin bi hin wê pêşkeve û wê çanda xiristiyanîyetê wê weke çerçoveya wê ya sazûmanî wê biafirênê. Di awayekê de wê bi demê re wê ew wê were dîtîna ku wê, li herêmê wê, pêşketinên civakî wê êdî wê bibin. Wê li herêmê wê, bi çand û şariştaniya xiristiyanî wê di rengekê de wê rengê xwe wê êdî wê bi pêvajoyên xwe yên pêşketinê û gûharênê wê bide dîyarkirin.

Bi wê re wê were dîtîna ku wê pêşveçûnên civakî ên cihê wê herêm bi herêm wê bi şariştanî wê pêşkevin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê di awayekê de wê, ev wê, di rengekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Hin bi hin ku wê çanda xiristiyanî wê pêşkeve û wê bi cih bibê wê bi wê re wê, di rengekê de wê, êdî wê, di rengekê de wê bi wê re wê aliyên din jî wê xwe bidina dîyarkirin. Hişmendîya baweriyê û dîroka wê ku wê pêşkeve wê bi xwe re wê, êdî wê, di wê temenê de wê, têngînên fanatikî jî wê werênê li holê. Fanatikîti wê di xwezayê pêşketina olan de wê, di rengekê de wê hebê. Wê di her awayê de wê xwe piştî wê bi temen bûna wê re wê bide dîyarkirin.

Ev wê, di demên wê yên pêşketinê û bi dîtîna rengê xwe yê pêşketinê û xwandina bi xwe re wê bi wê re wê êdî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê, di nava pêvajoyên pêşketinê a bi baweriyê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Li europa wê, hin bi hin wê, pêvajoyên desthilatî û civakî ên xiristiyanî wê xwe bide dîyarkirin. Heta sedsale 11'în wê di awayekê de wê pêşketinên ku wê bibin wê êdî wê di awayekê de wê çerçoveya wê ya civakî wê bidina dîyarkirin. Ji wê demê û pê de wê, pêşketin û gûharîn wê di zikhev de wê, bi wê re wê bibin. Ev wê, di çerçoveya pêşveçûnên ku ew dibin û ew çawa bandûra xwe didina dîyarkirin wê bi wê re jî wê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê dijberiyên li cihûtiyê jî wê li europa wê bi têngîna xiristiyanîyê weke çandek civakî re wê, pêşkeve. Wê, di wê demê de wê, dijberiyê wê ji aliyekê ve wê weke hemû cihû wê weke ji xaçkirina Isa ku wê weke berpirsiyar wê werina girtin û hwd re wê, di awayekê de wê rengê wê xwe bide dîyarkirin. Pêşketinên bi dijberî û hewldanên dana

goçkirinê ên cihûyan di serdema navîn de weke di bûyarên li ispanya bin, firansa bin di wê demê de, li deverên din ên europa û hwd bin wê bibin.

Di wê demê de wê, rewşa cihûyan wê bi dijberî wê, di nava islamê de jî wê hin bi hin wê xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê li ser wê dîroka dijberîya li cihûyan a ku wê bi xiristiyanîyetê re wê di wê demê de wê êdî wê pêşkeve û wê rengê xwe wê bide dîyarkirin wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Di demên destpêka derketina islamê de wê, li keviyên nivgrava araban wê bijîn û wê, di renekê de wê, li mekkê û medîne jî wê hebin. Wê dema ku wê li wê mihemed wê bi aligirên xwe re wê di destpêkê de wê 'hicretî medîne bikê' wê di wê demê de wê li gorî ku wê, cihûyên li wir wê redbikin ku ew ji bawerîya xwe vegehin û wê herê bikin. Wê di wê demê de wê, ev jî wê piştî wê, hin bi hin wê bi xwe re wê dijberîyê wê li hemberî cihûyan wê di nava wan de jî wê biafirênê. Di demên piştî jî wê, di dema omar bin xatap de wê, ew dever wê weke 'axên misilmanan' wê werina pênasêkirin û yê bi wê rengê ne misilman wê zorê li wan bikin ku ew axên xwe bi terikênin. Di wê demê de wê goçberîya cihûyan a bi zorê wê di wê demê de wê ji aliyê misilmanan ve jî wê bê pişxistin û wê piştî wê, dijberî wê li hemberî wan wê dem bi dem wê li ser temenê bawerîya wan a cihê re wê li wan wê were pêşxistin.

Di wê temenê de wê, wê ji aliyê herdû baweriyên mazin û serdest a xiristiyanîyetê û islamê ve ku wê bi demê re wê li serdema navîn wê serdest bibin wê xwediyê hemû desthilatîyên demên bin wê werina dersînorkirin û ankû wê li hemberî wan wê tûndûtûjî wê were bikarhanîn.

Dîroka cihûyan a bi xwûn di serdema navîn de wê ew jî wê di wê temenê de wê, zêdetirî wê bi êş wê xwe di wê demê de wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê li endulusê û ankû deverên din ên ispanya jî wê zêde hebin. Piştî ku wê ew hêrîş li wan bibin wê piştî wê xwe bidina vekişandin li herêmên afriqa. Di wê temenê de wê di awayekê din de jî wê li rojhilat jî wê, ev dijberî wê di nava misilmanan de wê li hemberî wan wê bibê. Yan wê weke wan wê bijîn û wê bawerîya xwe li leyha wan bidina gûharandin û yan jî wê derfeta jîyanê wê ji wan re wê nebê. Li rojhilat ev dijberî wê zêdetirî wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Wê ne tenê wê cihûyi, êzdayî, zerdeştî û komên din ên bi wê rengê weke maniyî, mezdeki û hwd ku wê hebin wê rastî nexweşî û nebaşîyan wê werin. Wê zor wê li hemberî wan wê were bikarhanîn.

Dijberîya nava bawerîyan wê piştî levkirina nava kamil adilê eyûb û Friedrichê duyem wê di renekê de wê kêmbibê li hemberî hev. Lê wê di

nava xwe de wê di rengekê din de wê bidomê, çendî ku wê hinekê kê m jî bibê.

Lê dîsa bandûra wê levkirinê û peymana aşîtiyê a nava herêman û baweriyên wê di wê demê de wê demên serdema navîn ên pêşketî û navîn wê bi zêdeyî wê di wan de wê, temenê şer wê ji aliyekê ve wê weke ku wê ji holê wê rabikê. Germenî wê piştî wê, levkirinê wê dusedalên zêr wê bi serdestî wê derbas bikin. Wê encamên wê levkirinê wê ji wan re wê bi zêdeyî wê bibê. Wê bandûra wê di warê civakî û pêşveçûnên wê û xwe gûharandinên wê re wê bibê. Rewşa germeniyên wê di wê demê de wê, heta dema derketina demên imparatoriya portekiz û ispanya wê karibê wê werênê ser ziman. Wê ev wê ji aliyekê ve wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê bandûra imparatoriya germên ku ew bi ya rûhanî a watikanê re wê bimeşê û wê xwediyê piştigiriya wê bê wê kê m bikê. Ji aliyê ve wê, ev imparatoya portekizî û ispanyolî wê bi dagirkirinên ku ew bikin re wê derkevina li pêş. Wê herêmên li dora ên afriqa û europaya nêz wê dagirbikin. Ji aliyê din ên qafqasya ve wê, macar û silav wê derkevin û wê hin bi bin wê qadên serdestiyê wê ji xwe re wê biafirênin. Ev qadên ku ew li wê derdikevin û li wan dixwezên serwerîya xwe pêşbixin wê di bin bandûra imparatoriya germên de bin û wê di demê de wê, rewşên şer û pevçûnê wê di destpêkê de wê piştî sedsale 15' min û pê de wê di nava wan de wê rûbidin. Macarî jî wê herêmên ewusturya bi wan re wê gelek deverên balqanan wê li wan wê herêmên serwerîya xwe wê çêbikin. Ev wê di demên piştî sedsale 16' min de wê were dîtin ku wê bi ber avakirina rewşek imparatori ve wê herê. Monarşiyên awustrurya û macarî wê di wê demê de wê êdî wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê bi serdestiya xwe re wê bidina dîyarkirin. Macarî û awusturyayî wê, weke du keyeniyên cihê ên bi serê xwe bin. Lê wê li hemberî derve wê, weke yekê ji aliyê xanadana habsburg ve wê bihetan bi rêve birin. Serdestiya Habsburgîyan wê li herêmên awusturya û macaran wê heta li dora sedsale 12' min wê herê. Di wê demê de wê, awusturya wê, di bin serwerîya arşîdûkên romayî de bê. Wê ji aliyê wan ve we were birêvebirin. Piştî kêmbûna bandûra wan wê êdî wê awusturya wê bi serê xwe wê bidest tevgerîna xwe wê bikê. Piştî wê di dema friedrichê duyem de wê konfederasyona germênî ku wê pêşbixê wê di nava wê de wê, pêşkeve. Di sedsale 15' min de kêmbûna bandûra imparatoriya germênî wê êdî wê bend û girêdanên konfederasyonê jî wê kê m bibê. Piştî wê, bi hev re wê bi çêkirina awusturya û macar re wê, weke rewşek imparatori wê li herêmê wê xwe bidina dîyarkirin. Ev tifaqê macar û awusturyayî

wê heta slavan wê dirêj bibê. Piştî wê ku ew bandûra wan kêmbû wê, slavî wê pêşkevin. Li dora sedsale 17' min û pê de wê, bi ivanê xadar û petroyê mazin ê rûsî re wê êdî wê, rewşa rengê serwerîyê wê bi wan re wê bi gûharê. Wê di dema wê çarê rûsî petro de wê, rengê wê xwe bide dîyarkirn. Wê herêmên imparatoriya aweusturya û macaristanê wê bi wê re wê di yekitiyekê de wê tevbigerihîn li hemberî 'telukeya osmaniyan'. Lê derbeya mazin wê di azakê de wê li wan bixê. Piştî wê, herêmên weke hazarê ku ew di dest û serwerîya sefewîyan de bin wê, seferê li wan bikê û wê bidest bixê. Piştî wê, li gelek herêmên qafqasê wê serdestîya wê mazin bikê û wê bi herêmên sefewîyan ên li herêmê ku wê heta ber çîyayên uralan wê dirêj bibin wê peymanan levkirinê wê bi wan re wê çêbikê. Sefewî jî wê weke peymanan aşîtiyê wê herê dikin. Piştî wê, li ser wê temenê wê di nava çara ku ew nû pêşdikeve re wê, hewlbidin ku ew di nava aramiyê de bijîn.

Lê petroyê mazin wê awusturya û macaristanê jî wê, weke temenê serwerîya xwe wê bibînê û wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di dema nû de ku wê serwerî û di rewşek imparatorî de wê slavî wê derkevina li pêş wê, ew jî wê daxilî wê konfederasyona slavî ku petroyê mazin temenê wê diavêjê wê bibin. Petroyê mazin wê bi wisyonê nû wê derkeve li pêş. Wê bi lêkolînên li ser çanda ronansên û hwd ên ku ew dide kirin re wê, bingihê pêşketina xwe û dema xwe wê bide çêkirin. Wê bi rêxistiniya xwe ya li ser ortadoksiya xwe re wê, balê bikişênê. Li keviya çemê nava 'qadetrela paul û peter' ku ew dide çêkirin wê, weke nîşanaye wê bê.

Piştî **şerê lesnaya ê bi wikingên swedî re** ku wê di sale 1708an wê bikê re wê, derkeve li pêş. Piştî wê, serkevtinê petro wê li herêmên baltîq û ukraina roja me jî wê di awayekê de wê serwerîya xwe wê denezênê. Ew têkçûn wê ne tenê wê ya swedê de bê. Wê her wusa wê, bandûra wê li giştîya herêmê **wê bibê**.

Her çendî ku wê ew di rengekê de wê ne dûrî germeniyan jî bin lê wê li ser temenê serdestîyê wê ne levkirinên wan wê di nava wan de wê biafirin. Ev wê piştî wê weke rewşên bi şerên parvekirina qadan re wê xwe di nava wan de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bide dîyarkirin. Germen wê di wê demê de wê ji serdestîya xwe wê, ji aliyekê ve wê, li slaviyan bê, ji aliyekê ve li monarşiyên awusturya û macaran bê û ji aliyê din ve li imparatora portekiz û ispanya bê wê herêmên xwe wê bidest van ve wê berdê. Wê di wê temenê de wê, ev demê wê bi wê weke demek nû bê. Wê di wê demê de wê bi derketina hêz û navendên wan ên nû re wê rewşên nû ên ramyarî û hwd wê di wê temenê de wê biafirin.

Împaratoriya ispanya wê, di wê demê de wê, bi şerê navxweyî qastilya ku wê banûya qastilya Isabela yekem wê qizinc bikê û piştê wê, xanadana xwe wê, xort bikê. Ew ji malbetek qatolik dihê. Piştî wê, bi keyê aragonê Fermendoyê duyem re wê, xanadana xwe wê bikê yek re wê, temenê împaratoriya ispanya wê, bê avêtin. Piştî wê êdî wê hin bi hin wê mazin bibin. Wê çavên xwe berdina dagirkirin û pêşxistina koloniyan li parzemînan din weke europa, amarika û afriqa. Li europa hêze sereka û mazin biritanyaya mazin wê nexwezê û wê, li hemberî wê rabê.

Lê piştî wê, ispanya wê bi portekiz re jî wê here hemberî hev. Wê piştî wê, gravên qanarya, azor, medaire û giravên şîn wê bidest bixê. Ev girav wê deverên ku wê serdestîya portekizê wê li wan hebûba.

Di salê 1479 wê **peymana Alcáçovas** li ser wê temenê ispanya wê, bi portekizê re wê çêbikê û wê rewşa gravan û deverên weke koloniên parzemîna afriqa û hwd wê bi wê li hev par bikin. Ev peyman wê piştî dawîbûna şerê navxweyî ê qastilya wê, weke peymana ku wê destê wê jî wê xort bikê û wê rûxinên xwe yên bi şerê qastilya re wê bi xwe gihandina wan herêmên metingerkirî û koloni û hwd re wê, berhevkerînan dewlemendiyên ji wan re wê xwe mazin bikê û wê bi hêz bikê.

Weke aliyekê wê din jî ku wê weke faktorek ku wê zêdeyî wê faktora olî wê derxê li pêş û wê bikê temenê şerê wê rewşa şerên osmanî ên li hemberî bizansê bê.

Piştî bûyerên şerê ên li hemberî bizansê li dora 1453'a û wan de wê êdî wê keyeniyên herêma ispanya weke ya aragonê û hwd jî bi wê levkirina ku wê bi ya qastilya re wê bikin wê, êdî wê, li dûv hev bi rewşa dawî li rewşa granada û endulusê hanîn. Di dewama wê de wê, di sale 1497 de wê Melilla, di sale 1502 de wê Villa Cisneros, di sale 1505' de wê Mazalquivir, di sale 1508' de wê el-Peñón de Vélez de la Gomera, di sale 1509' de Oran, di sale 1510' de Cezayir û di sale 1511' de wê trablusê wê dagir bikin û bindest bikin. Di wê demê de wê, bandûra bizansê wê di wê temenê de wê li gelek deverên din jî wê bi wê yekê û rengê wê xwe bi dagirkirinên ku wê werina kirin re wê bidê diyarkirin. Lê li deverên din ên europa ku wê weke li firansa wê, hin qatolik wê berê xwe bidina bi ser cihûyan de jî wê zêde pêşve neçê. Nexweşî wê ji aliyekê din ve wê bi herêmên germenê re wê bê sedema aciziyên mazin. Lê bandûra ronakbiriya ronansê wê, nehêlê ku wê weke li ispanya wê xwe bide diyarkirin wê bibê. Aqli selimiya europa ya dema ronansê wê, derkeve li pêş. Weki din wê gelek deverên din ên afriqa wê were dîtin ku wê werina **dagirkirin**. Û ankû wê ji naqşeyê wê werina birin.

Ji wê rewşê wê ne tenê wê misilmanên ji herê mê werina derkkirin wê her wusa wê, mijare cihûyan jî wê weke jinûve wê, bivejê û wê derkeve li pêş. Bi şêwayekê wê tûndrewîya qatolikî ku wê hêrîşên li bizansê wê bina sedema wê, êdî wê herkesek wê bê **armanca** wê.

Di wê demê de wê deverên weke granada ku wê bi levkirina wan a bi keyeniya aragon re wê baş bi rêve biçê re wê, rewşa wan jî wê êdî wê nikaribê bidomê. Pirsgirêkên ku wê bi şerên osmanî li anatolia wê rûbidin û hêrîşên wan re wê, jinûve wê, weke dêwê raziyayî wê şîyar bikê. Wê rewşek weke ya dema xaçîyan wê jinûve wê di mejiyan de wê bi vejênê. Wê di wê demê de wê, piştî wê, qatolikên wê, dawî li serwerîya granada û endulusê wê werênin.

Împaratoriya îspanyol û portekiz wê, li gelek deverên weke li parzemina amarika, asya, europa û heta afriqa wê, koloniyên wê yên ku ew ava dikê wê bibin. Wê di wê temenê de wê dikarê wê bibêjê ku wê deverên bi xoslet û dîrokî wê dagirbikin. Weki din jî wê, di wê demê de wê hin bi hin wê tevgerî wê bi rewşên weke gerûgeştên bi keştiyan û hwd ên bazirganî wê bibin. Wê, rêyên çûnûhatinê wê, di wê demê de wê ew bidest bixin û wê kontrol bikin. Bo ku ew sînorên xwe berfireh bikê wê, li parzemina europa wê pêşî bi biritanya mazin re û piştê bi firansa, amarika û hwd wê li gelek deveran jî wê bikeve şer. Di wê demê de ku wê demek dirêj wê şerê serxwebûnê wê bide bi hollanda re wê li ser avê wê bikeve şer. Di wê demê de wê, imparatoriyên ku wê derkevin wê, bi hev re ku wê bikevina pêşbaziyê û bo wê şerkirinên ku ew bi hev re dikin û rewşa pêşketina şerên olî û hwd wê, ber bi rûxandinê ve wê bibê. Di wê demê de wê, ispanya û portekiz wê dema ku ew dibînin ku ew zirarê dide wan jî wê piştî wê, peymanên aşîtiyê ên bi navê 'vastfalya' û 'pîreneyan' wê di salên 1648 û 1659an de wê pêşbixin. Piştî wê, êdî wê peymanan utrechtê jî wê were kirin. Ev jî wê di awayekê de wê, weke peymanek ku wê biritanyaya mazin wê di wê de wê weke weynek mazin wê bileyizê jî bê.

Peymana Utrechtê peymanek aşîtiyê ye ku di sala 1713 de di navbera Fransa, Spanya, Brîtanya Mezin, û Hollanda de hatî îmze kirin. Bi wê peymanê re wê dawî li serkeftina Spanyayê jî were kirin. Li Utrecht ku wê weke bajarekê, Hollanda wê were îmzekirin. Piştî mirina keyê ispanya Carlosê duyem, û li şûnê keyê Fransa luisê XIV, bixwezê newiyê xwe derxê li ser textê. Pêşniyara Louis ya newiyê wî Philip ku derbas bibe, bû sedema şerên text. Di wê demê de dewletên Ewropî ku di şert û mercên asayî de nikaribûn bî cîm hev, bi brîtanyaya mezin re îtîfaq

kirin. Armanc ew bû ku pêşî li bilindbûna Fransa ya li europayê û yekbûna Fransa û Spanyayê bigire. Bi peymanan Utrechtê re wê pêşîya bilindbûna fransa jî were pêşî lêgirtin. Ber ku britanyaya mazin û hin hêzên din ên europî weke germena demê ew ne dixwest.

Di wê demê de wê keyeniya itali jî wê ji bilindbûna ispanya wê bi tirs bibê. Di wê demê de wê, di wê demê de wê di çerçoveya peymanan Utrechtê de wê, ji mafên xwe yên li ser hollanda ku ew xwediyê wan jî bê wê ji wan bi şûn ve wê gavê biavêjê. Ispanya bi wê li europa wê hin bi hin wê serwerî û hegomeniya xwe wê winda bikê. Lê wê li ser aliyên din ên deryayê û li dora xwe wê, ew wê serwerî û hegomeniya xwe wê bide domandin. Li parzemina amarika û heta deverên weke kuba û porto-riko û hwd wê, serweriya wê û hegomeniya wê bidomê. Rewşa ispanya li parzemina amarika wê bi koloniyên wê re wê heta demên şerê amarika û ispanya wê ew wê bidomê. Piştî wê, êdî wê serwerî û hegomeniya xwe wê winda bikê. Di wê demê de wê gelek gravên ku wê ispanya wê di wê demê de wê bi şer wê ji imparatoriya germen wê bi stêne wê hinekê berî demên Prusya wê, ew wê ji wê bi şûn ve wê bistênin. Ispayan wê di wê demê de wê piştî windakirina serwerî û hegomeniya xwe ya li amarika û europa êdî wê, bikeve pey peydakirina koloni û metingeriyên nû. Di wê rewşê de wê, li parzemina amarika weke fas'ê, gineya akwatorê û sahara û hwd wê bi çend deverên ên piçûk re wê, li ser wan wê şer bikê û wê, bikê metinger di destê xwe de.

Li rojava pêşketina civakî, felsefe û çanda civake dema serdema navîn

Di awayekê de wê dema ku em bahsa demên serdema navîn ên rojava bikin wê di serî de wê, mijare pêşveçûnên demên kevnera jî wê di rengekê de wê weke destpêkek giring wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin ku mirov wan fahmbikê û werênê ser ziman bê. Di demên kevnera de wê, mijare felsefeyê û pêşketinên bi wê re ku wê bibin wê dikarê di temenê de wê hilde li dest û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê felsefe wê hinekê jî wê mijare aqilbûnê wê li ser temenekê rasyonel û hwd re wê bide pêşxistin. Di nava jîyanê de wê di demên kevnera de wê, pêşveçûnên piştî wê ên demên helenikî û romayî wê di wê temenê de wê, bi çanda girêko-romen ku wê pêşkevin re wê bibin û wê bandûra xwe wê bi wê re wê bidina dîyarkirin.

Pêşveçûnên bi çanda girêko-romen ku wê bibin wê piştî wê demê û pê de wê li rojava wê hin bi hin wê temenekê civakî jî wê bi xwe re wê

biafirênin. Pêşketina aqilê felsefeyê û piştî wê, bi temenekê rasyonali wê hanîna ser ziman wê bibê. Di wê demê de wê pêşketinên ku ew dibin wê, hin bi hin civaketîya xwe wê destpêka wê ji aliyekê ve wê biafirênin. Lê roma û pêşketinên wê ku wê bibin wê bandûra wê ji temen ve wê li rojava pêşveçûnên wê yên piştî wê bibin. Pêşketinek giring wê piştî wê bibê ku wê temenê wê biafirênê. Ew jî wê xiristiyanî bê. Wê di wê demê de wê weke olekê pêşketina wê pêvajoyên ku wê derbas bikê û piştî wê di dewama wê de ku wê weke olek fermi wê ji aliyê romaya rojhilat ve wê were herêkirin û piştî wê li giştîya rojava û herêmên din wê weke wê ew wê were wê, weke destpêkek giring a dîrokî wê di wê warê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê pêşketina xiristiyanîyê û şariştaniya wê, êdî wê bi wê re wê, destpêka wê bi wê re wê bi aqil û civakî wê bibê. Destpêka bi fermi herêkirina xiristiyanîyetê wê bi xwe re wê dikarê wê weke destpêka li dema serdema navîn bûhûrîna wê jî wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê êdî wê sazûmana wê ya baweriyî wê bi wê re wê biafirê û wê civaketîya xwe wê bi demê re wê biafirênê. Bawerîya xiristiyanîyetê wê, pêvajoyên ku wê di wê temenê de wê derbas bikê wê, ji temen ve wê, pêvajoyên şariştaniya rojava wê, biafirênê û wê bandûra wê ji temen ve wê biafirênê.

Xosletên wê yên bi hizirkirinê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ber ku wê ola xiristiyanî wê bi encamên felsefeya girêkoma wê pêşkeve û wê serwer bibê wê êdî wê di wê temenê de wê, bi wê re wê bi aqil û teolojîya xwe re jî wê şîroveyên xwe wê pêşbixê û wê werênê ser ziman. Pêvajoyên ku wê derbas bikê wê di wê temenê de wê hin bi hin wê li rojava wê civaketîya wê biafirênin. Wê keyeniyên xiristiyanî wê pêşkevin û wê bi wê re wê, pêşketina xwe wê li herêmê wê çêbikin. Serdema navîn wê di wê temenê de wê, yekitiya xwûdayî a ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê, di wê temenê de wê, di pêvajoyên şariştanî ên demê de ku wê bibin û wê bi temen û têgînek olî û yekitiya wê bafirin re wê weyneke giring û dîrokî wê bileyizê.

Şîroveyên isa mesih ên di incilê de ku wê bikê wê temenekê giştî ê civakî û aqilî ku wê çawa wê bi hev re wê were jinkirin wê bîne ser ziman. Di awayekê de wê, di şewayekê de wê bi gotinên weke “mafe sezar bidina sezar û mafê xwûdê jî bidina xwûdê” re wê, cihêbûnek li ser têgihîştina û bawerî wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ji demên kevnera û

heta ku wê demê wê were serdema navîn wê gelek oldar-filosofên demê wê derkevin û wê di wê temenê de wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Şîroveyên bi temenekê aqilî, rasyonali, olî, teolojikî û civakî û hwd wê bikin wê, çerçoveya wê bi demê re wê biafirênin. Ev şîrove wê di demên piştê wê, bingihê serdema navîn a rojava jî wê bi xwe re wê êdî wê biafirênin.

Serdema navîn wê di wê temenê de wê weke demek giştî ku wê bi pêvajoyên wê bi hizirî û civakî û olî û hwd re ku wê karibê ji hev cihê bikê û werênê ser ziman bê. Wê di wê demê de wê dem bi dem wê pêşveçûnên olî û civakî wê bibin. Di demên pêşketina aqilî de wê nîşanakên giring ên bi pêşketina aqil, olî û civakî wê bi hev re wê ji demên karolenjê û hwd ku wê heta demên ronansansê wê bi temenekê civakî wê bibin re wê karibê pênasibikê û werênê ser ziman.

Di wê navberê de wê, civakbûna ku wê biafirê wê bi wê re wê, êdî wê were lê hizirkirin ku wê çawa wê, di rengekê de wê bi xwe re wê bijî û wê pêşketina xwe wê di wê temenê de wê bide dîyarkiriin. Kevneşopî, orf û adetên civakî wê bi wê re ku wê biafirin wê weke qalibên jîyankirinê ên civakî û şariştanî ên demê jî bin.

Di awayekê de wê, di wê demê de wê, di zikhev de bûhûrîna weke rêveberîyê û bawerîyê wê di rengekê de wê, bi wê re wê, hem wê, ji aliyê olî ve wê olê wê bigihêne li têngînek serdestîyê û wê li aliyê rêveberîyê ve ku wê li wê bihizirê wê ew wê çawa wê bi wê re wê were gihiştin li temenekê hizirî, bawerîyî û ankû zêhnî û bîrdoziyî û hwd. Di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê êdî wê di rengekê de wê bi hev re wê êdî wê pêşkevin.

Serdema navîn wê demek ku wê bi hev re hevnasînkirin û wê di wê temenê de wê, gihiştina xûyên jîyanî ên bi hev re wê bi aliyên civakî, rêveberî û olî û hwd re. Wê di wê temenê de wê, ev wê êdî wê di wê çerçoveyê de wê bi hev re wê di wê demê de wê pêşkevin. Mijare pêşketina civakan di wê demê de jî wê li ser wê temenê wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Civaketiya demê wê êdî wê bi wê re wê bi rêyên xwe jîyankirinê û pêşxistina wan re wê bibê. Çanda demê a civakî wê pêşketina wê ji wê aliyê ve wê hin bi hin wê weke temenekê bi wê hizirkirinê jî wê bibê bê. Wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê.

Di demên pêşî ên serdema navîn de wê li ser wê temenê wê bi temenê pêşketî wê piştî ku wê roma wê hin bi hin wê bandûra wê kêmbibê wê êdî wê pêşketinên weke bi navê ostrogot, wizigot, frank û hwd re wê

rûbide û wê pêşkevin. Li rojhilat jî wê li ser bermehiyên roma û di dewama wê de wê bizans wê reng bistênê weke dewletek xiristiyanî a herêmê. Çanda xiristiyanîyê wê bi aliyekê din wê pêşkeve. Wê bi navendên weke bi dibistanî ên perwerdekirinê ku wê li bawergehan û hwd wê bibê. Ev piştî wê di dewama wê de wê, demên skolastikî wê bi xwe re wê werênê. Ev dem wê, li ser sê temenan wê fêrbûnan wê pêşbixin, ev temen jî wê çanda felsefeyê a girêkê, çanda roma û çand û teolojiya xiristiyanîye bê. Bi çandî û civakî wê dema faodalismê jî wê di dewama wê de wê bi xwe re wê werênê. Faodalism wê di rengê têkiliyên aborî, çandî, civakî ramiyarî û hwd re wê, li ser temen û çerçoveyek hiyararşikî re wê, bi pêvajoyên xwe yên pêşketinê re wê bide dîyarkirin. Di nava civakê de wê, rewşa kes û têkiliyên wan ên derve bi hev re bê, di nava malbatê de bi têkiliyên wan ên bi hev re bê û hwd wê bi wê re wê, di awayekê de wê, were dîtin ku wê xwe bide dîyarkirin. sazûmana civake faodal wê di awayekê rêveberîyî a xweser de wê ji herêmê li herêmê wê xwe bide dîyarkirin. Ku em bi gotinek hemdem re wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman wê dikarin wê bi têngîna parastina 'navendîtîya adamî' re wê, şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê navendên aborî û çandî ên li bajêr wê biafirên, Li herêmên bejê wê, deverên weke yên çandiniyê, gûnd û hwd wê, bi têkiliyên xwe yên nava xwe ên jidahi û girêdayî wê, bibin û wê derkevina li holê.

Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê senyorên axê wê derkevin. Ew wê xwediyê ardên mazin ku wê gelek kes wê ji wan re wê di wan de wê kar û xabatê bikin bin. Wê bi wê re wê ev wê weke kesên ku wê piştî wê werina dîtin ku wê aborîya demê a ku ew pêşdikeve jî wê di destê xwe de wê bigirin wê bên dîtin.

Di serdema navîn de wê ji her aliyê ve wê regekê civakî ku wê têkiliyên nava wê bi bend û girêdanên jidahi wê biafirê re wê were dîtin bê. Di wê rengê de wê nava baweriyê û civakê û wê rengê wê yê pêşketinê de wê sazûmanek teybet wê biafirê û wê makanismayên kontrolkirinê û serdestîyê wê bi wê re wê ji aliyê olî û rêveberîyê ve wê di zikhev de wê bên din ku wê werina afirandin. Kesên ku ew ji wê derkevin û ankû dervî wê tevgerê bikin û xwe bidina nîşandin wê weke 'ji derketî' û hwd re wê werina pênasekirin.

Serdema navîn wê dema ku wê ji destpêka wê ve wê were hanîn li ser ziman wê bi zêdeyî wê bi felsefeya wê ya olî re ku wê ji destpêkê ve wê bi wê re wê pêşkeve wê dest bihanîna wê ya li ser ziman wê were kirin.

Ber ku ev hizirkirinên ku wê werina kirin wê di demên wê yên piştre de jî wê temenê hizirkirinê wê bi wê re wê di renekê de wê were dîtin ku wê biafirênin.

Rojava wê weke navendek şariştanî û civakî ku wê şîrovebikê wê demên têrbûnê ên serdema navîn wê di wê de wê, weke demên pêşketî wê, temenê wê rengê hanîna wê ya ser ziman wê biafirênin. Di wê demê de wê, êdî wê weke herêmek navendî wê bidest pêşketina xwe wê bide dîyarkirin. piştî demên roma û ji hev felişîna wê û pê de wê li europa û deverên li dorê wê keyeniyên nû wê li ser wê temenê û çanda wê ku wê xwe biafirênin û wê werênina ser ziman wê bibin.

Di wê çerçoveyê de wê, rojava wê weke navendekê şariştani wê pêşkeve. Wê xiristiyanî wê bi wê re wê, temenê wê biafirênê. Piştî ku wê li rojhilat wê islam wê derkeve û pê de wê, li ser temenê dijberiyên olî re wê bi pozisyonkirina civaketiyên herêmê di çerçoveya baweriyên wan de wê êdî wê di renekê de wê bibê û wê li ser wê temenê wê kevina dijpozisyonên hev û pêşketina şerên nava wan wê êdî wê temenê wê were avêtin. Pêvajoya pêşketina rojava heta demên li darxistina seferên xaçiyên wê dikarê wê di wê temenê de wê, şîrovebikê.

Lê tevî wê jî wê di nava herêman de wê têkiliyên aqilî, çandî, aborî, civakî û hwd wê, di awayekê de wê, di nava herêman de wê bi çûnûhatinên li hev û bi kifşkirina hev û hwd re wê bibê.

Ev dem wê dema ku em li ser temenekê çandî û baweriyî re wê werênê ser ziman wê, bi zêdeyî wê weke demek di wê de wê zêde aqilmeşandinên cihê ku wê êdî wê bi aqilzanîyekê wê werina kirin û wê bi wan re wê bingihêkê hizirkirinê wê were afirandin bê. Bi wê re wê jîyane bi bawerî a dêrê wê pêşkeve. Bi civakî û desthilatî jî wê bi pêşveçûnên ku wê piştî kêmnabûna bandûra roma û ji hev felişîna wê êdî wê, navendên cihê ên weke bi bizans, roma, biritaniyaya mazin, ispanya-portekiz, keyeniyên iskandinavî, û heta keyeniyên awusturyayî û macarî û di dewama wan de ên slavî û hwd re wê karibê bahsa wan bikê bê.

Demên serdema navîn wê bi wê temenê wê bi pêşketinên xwe yên li ser rûyê ardê re wê xwe bidina dîyarkirin. Weki din wê, wê ji aliyê awadaniyê û hwd ve wê, pêşveçûnên li berçav wê di wê demê de wê bi avakirin weke bawergehan bê û ankû kirman û kelehên mazin ên bi naqş bê û hwd re wê bibê. Ev wê dema ku wê dem wê were demên serdema navîn ên navê wê êdî wê bina temen û nîşanakên pêşveçûnên civakî ku wê bi wan wê xwe bigihênê renekê pêşketinê. Wê faodalisma demê wê, bi çînên astajorin re wê, xwe bi wê re wê, biafirênin û wê bigihênina li

serdestîyekê. Di wê demê de wê di awayekê de wê serdema navîn wê hemdemiya xwe wê di wê demê de wê weke ku wê bijî. Wê hem bi çandî wê bi ghiştina li wê bijî û hem jî wê bi pêşveçûnên weke bi teknikî û hwd re wê, bide dîyarkirin. Wekî din wê, civakbûnek bi wê temenê wê reng û şamale xwe wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê tîkiliyên nava jîyane civakî û bi wê malbatî jî wê li gorî demê wê reng û awa wê bistênin. Wê jin wê di malê de wê hemû kar û xabatê wê bikê. Mêr wê li derve wê weke kar bikê û ankû wê weke şerwan û hwd wê derkeve li pêş. Jîyane çandiniyê, şivaniyê û hwd wê, di wê demê de wê pêşkeve.

Di rewşa malbatî de wê, çanda serdema navîn wê di temenekê faodal de wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Lê di wê çerçoveyê de wê, hiyararşîya ku wê di nava wê de wê biafirê wê, dikarê wê ji gelek aliyên ve wê weke renekê pêşketinê a giring jî wê bi kirpênê. Di wê rewşê de wê di awayekê de wê civakbûn wê pêşkeve. Civakbûna demê wê ji ya demên kevnera wê cihê bê. Di wê demê de wê, xiristiyanî wê dema ku wê, bidest pêşketina xwe ya bi civajî wê piştî sedsalên 4' min û pê de wê bikê wê, di temenê li dijberî rewşên civake koleder wê gotinên xwe wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê, gotinên li ser esasê wekhevîyê wê werênê ser ziman. Ev wê di ola islamê ku wê piştê wê pêşkeve de jî wê were dîtin ku wê were kirpendin.

Çendî ku wê di gotinê de wê were kirpendin jî lê wê, di renekê de wê, piştî wê jî wê ber ku ev ol wê bina weke olna şerkirinê ên bi hev re jî wê, dilgirtinê û bindestkirinê û hwd wê êdî wê pêşbixin. Wê di wê rengê de wê, ew bixwe wê, di wê temen de wê, êdî wê, di wê rengê de wê, bi renekê 'dilgirtinên şer' bê û ankû rewşên din û hwd bê wê pêşbixin.

Lê civakîya wê demê wê di wê temenê de wê, hinekê jî wê encamê ji pêşveçûnên demên berî xwe wê derxê. Raperinên koleyan wê weke li hemberî roma wê ji demên destpêka zayinê û pê de wê, piştî raperîna ku wê weke 'raperîna sipartakus' û hwd wê were bi navkirin û pê de wê zêdetirî wê derkevina li pêş. Ji rewşên weke serkevtinê û azadbûnê zêdetirî ev rewş wê ji du aliyên din ve wê pêwîst bê ku mirov wê fahmbikê. Yek wê li ser temenekê û rengê pêşketinê ê demê û bi asta wê wê ya bi aqil û zanîna re ku wê êdî wê mirov bigihijiyê û wê êdî wê herê nekê bê re wê karibê wê werênê ser ziman. Aliyê din jî wê, di wê çerçoveyê de wê, encamên wan raperînan wê bi hişmendî wê temenê fahmkirinê ku wê biafirênin bin.

Ev herdû alî wê bi wê re wê di renekê de wê xwe di awayekê de wê bidina dîyarkirin. Di rewşa hişmendîya civakî a serdema navîn de wê

çendî ku wê li ser temenê iteatê û hwd wê ava jî bê lê wê di temenê aîdîyeta li navaroka baweriyê re û bi wê re wê mafên ku ew ji wê dihên ku ew bibê xwedîyê wan re wê, di wê temenê de wê weke renekê din ê ji wê rewşê dûrketinê wê bibê. Gelek rewşên li rojhilat ku wê bi ol gûharandinê bibin wê hinekê jî wê di temenê wan de wê ew rewşa xwestina bûna xwedîyê wan mafên ku ew weke pênase dikê û ew wê dibînin û dixwezin ji wan sûdbigirin wê di temenê wê de wê hebê.

Di wê demê de wê ev rewş wê weke rewşek civakî wê êdî wê pêşkeve. Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê li ser wê temenê wê êdî wê sazûmanek wê pêşkeve. Wê ne tenê wê çend serf û hwd wê bina xwedîyê maf bûna xwedîyê axê û hwd. Wê di wê demê de wê mafê herkesekê ê avakirina malbatê û hwd wê, di wê demê de wê, bibê. Ev wê di çerçoveya bawerîyan de wê bê pênasekirin. Di wê çerçoveyê de ku tu ji wê kijan baweriyê bê ji bi yeka ji wê baweriyê re wê bizewicê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê, li ser temenê cihêbûna ji hev a bi baweriyê wê di wê temenê de wê di warê rengê kevneşopîyên jîyane malbatî û hwd de jî wê di renekê de wê, bandûra wê di wê rengê de wê bibê. Weki din wê di dewama wê de wê çanda malbatê, were û pêşkeve. Wê rewşên têkiliya nava zayendan wê di wê temenê de wê di nava têngînên bawerîyan de wê bi wê re wê were pênasekirin. Ev wê, aliyên wê yên civakî jî wê hebin. Minaq li kurdistanê wê, di wê temenê de wê, ev herdû alî wê dem bi dem wê were dîtin ku wê bi hev re wê bikevina nava nakokiyê û werina hemberî hev.

Di demên serdema navîn ên navê de wê, gotina 'çanda civakî' wê hin bi hin wê were bi lêvkirin û wê bi wê re wê were dîtin ku wê derkeve li ser ya çanda olî re. Yan jî wê ya çanda olî wê nava wê de wê weke kirdeyekê wê were ser ziman. Lê weke kirdeyekê ew were ser ziman jî wê, di renekê de wê ji navê wê û rengê bi salixkirina wê re wê êdî wê di renekê civakî de wê pênasekirina wê ya ku ew bi wê re dihê kirin re wê, di renekê de wê, xwe di dewama wê de wê, bi wê re wê bibê.

Civaketiya serdema navîn wê weke protîpa civaketiya serdema hemdem wê di renekê de wê bi reng, û şamale xwe wê were dîtin. Lê ew protip wê weke protipeke seretayî û pîrr li şûn bê. Wê, di wê protipê de wê, hin bi hin wê were dîtin ku wê sazûmanek ku wê di wê de wê hin bi hin wê pêşkevin wê bibin. Di manastirên xiristîyanîyetê de wê, deverên weke nexweşxane, dibistan, deverên razanê û hwd wê weke gelek aliyên din ku wê ji wan wê were sûdgirtin wê were dîtin ku wê bibin û wê derkevina li

pêş. Li ser wê temenê gotinekê jî mirov dikarê li ser rewşa tendurustiya serdema navîn dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibêjê. Sazûmana tendûrûstîyê a demê wê di wê temenê de wê li ser fillosof-bijişkên demê ku wê pêşkevin re wê bibê û ev wê, hin bi hin wê şêwa û rêbazên dermankirinê û başkirinê wê pêşbixin. Di demên romaya kevn de wê nekêmî rewşên wê yên weke bi navê 'hûqûqa roma' wê pêşkeve. Ber ku wê pîrr zêde wê şerkirin wê bên kirin. Û di nava şer de wê pêwîstiya dermankirinê û hwd wê bibê û wê konên wê werina avakirin û di wan konan de wê kesên ji wê dermankirinê fahmdikin û dikarin başbikin wê bibin wê êdî wê ew wê bi wê re wê bibê.

Di **demên** weke ya 'pandemiya vebayê' a li rojava ku wê li dora sedsale 13'min wê derkeve de wê, di wê rewşê de wê, mijare nexweşxaneyan, bijîşkîtiyê, dermankirinê, û ankû dermanxaneyan û hwd wê, di awayekê de wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê derxê li pêş.

Di mijare tendurustiyê û dubendiya nava wê û olê de wê wê, li ser zanîne re wê xwe bide dîyarkirin. Ev wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê zorê bide mirov ku mirov wê pêwîst bê ku ew bi wê re bi zane bibê û wê bikê. Minaq oldarek ku ew weke servanekê wê olê bê wê weke kesekê ku ew di derbarê zanîna wê olê û teolojiya wê de xwediyê zanîne bê. Wekî din wê hertimî wê ji jê were hêvîkirin ku ew karibê rewşên weke dermankirinê, başkirinê û ankû belavkirina şifayê jî bikê wê lê were nerin û wê ji jê were hêvî kirin. Di wê çerçoveyê de wê, oldar wê di xwe de wê ne tenê wê weke oldar wê weke hekimekê jî wê, ji jê wê hêvî wê were kirin. Wê di wê temenê de wê dema ku wê kesek wê serê biêşihê û ankû wê, nexweşiyek nebaş wê li lê rûbide wê, di wê temenê de wê, serî li wan wê were xistin weke kesên bi zane. Ew dihatina pêşdîtin ku ew weke kesna bi zane ne û ew dikarin di derbarê wê nexweşiyê de gotinê bibêjin.

Di demên serdema navîn de wê di warê nexweşîyan de wê ji du aliyan ve wê were dîtin ku wê were lê nerin û ji hev cihê kirin. Nexweşiyê weke rûhî û ankû bi gîyanî wê werina li wan nerîn hebin. Ew yekser wê weke kesên ku wê, ji oldaran wê bihetan pirsin ku ew çareyê ji wan re bibînin bin. Minaq wê, ew kes wê weke kesna ku wê, 'gîyanên xirab ku ew ketina hundurê laşê wan' û hwd de wê, bihetan dîtin. Di wê rengê de wê ji serdema navîn wê hem ji europaya rojava bê û hem jî ji rojhilata navîn bê û deverên din ên cihanê ên demê bin wê were dîtin ku wê gelek vegotinên di wê temenê de wê werina kirin wê bibin. Minaq di nava kurdan de ku wê heta roja me wê weke çandek di wê temenê de ku wê

weke bi wê were başkirinê wê were dîtin wê gotinên ji pirtûka pîroz wê di navê de wê were nivîsandin weke “nivîşt” ku wê werina çêkirin û ankû wê daqên li bin zêniya xwe û ankû piştî destê xwe û hwd wê werina çêkirin wê wateyek bi derûnî û hwd başkirinê li ser rewşa fîzîk û laşê mirov jî wê bi wê hebûba.

Di şîroveyan ku wê werina kirin de wê baweri wê weke ji aliyê bedenî û rûhî ve wê weke temenê başkirinê wê ji wê aliyê ve wê were dîtin ku wê bi gelek tefsîrên ku wê werina kirin wê bi wê re wê were dîtin ku wê were ser ziman. Ne tenê li rojava wê li rojhilat jî wê, di wê warê de wê, mijare tendurustiyê wê ji bawergeran wê were pirsîn. Li rojhilat û ankû li kurdistan rojhilat ku wê demên xwe wê zêde derbikê ibni sina, zekeriya razî, el-kindî wê û hwd wê, weke wan wê gelek zane û filosofên demê wê zanînên xwe yên li ser tendurustê û dermankirinê û hwd wê werênina ser ziman. Ibni sina wê xabate xwe ya bi navê “destûrên tendurustê’ û ankû ‘destûrên tîbbê(‘El-Kanun Fi’t Tîbb’)’ ku wê binivîsê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê mijare tendurustê wê hin bi hin wê bi wê re wê weke ku wê jin dest û gotina oldaran wê weke ku wê bixwezê derxê wê di rengekê de wê ew wê, şîroveyan xwe wê bikê. Ew şîroveyan xwe li ser tendurustê ku ew dikê wê di wê temenê de bi serê xwe wê ji wan cihê wê bikê û wê li ser temenekê fîzîkî û hwd wê di wê rengê de wê bikê û wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê gotinek ‘xwûdê’ ku wê weke sedem û berpirsiyarê hemû tiştê bi wê were dîtin û ser ziman wê were ser ziman. Ber vê yekê wê di wê nûqteyê de wê bi bawerkirinê wê weke ji nexweşiyê wê xilas bibê û ankû bi bergkirinê ji nexweşiyê wê baş bibê û hwd wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, gotinên weke nebaşbûna li hemberî baweriyê û xirabî kirin wê bê temenê nexweşiyên bikevina laş de jî û ankû weke “sedema feleketên ku ew werina serê mirov’ û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê werê ser ziman. Ber vê yekê wê li ser wê temenê wê ji wê derketinê wê bi wê rengê wê bi baweriyê wê were dîtin ku wê were pêşniyarkirin. Tendurustvanên wê demê ên ku ew hizra xwe wê bi teybetî wê di wê warê de wê werênina ser ziman wê, bi şîroveyan ku ew dikin wê bi xwezayî wê werênina ser ziman ku wê nexweşî wê weke rewşek fîzîkî bê û pêwîsta bi fîzîkî sedemên wê werina dîtin. Dermankirinên wê werina kirin. Tendurust wê di wê temenê de wê di demên piştî de wê, ji gelek aliyan ve wê, bê sedemên lêpîrsînên ku wê di wê temenê de wê werina kirin jî.

Li ser xwûda re wê gotinê weke **‘bêhît’** an wê were hanîn li ser ziman. Minaq di nava xiristiyaniyetê de wê, gotinên weke “ise mesih’ lazarus piştî ku ew mir saxkir û wergeran li jîyanê’ û ankû di islamê de wê, gotinên di wê rengê de weke wê hanîna ser ziman wê bibin. ..

Di serdema navîn de wê di demên serdema navîn ên navê de wê weke ku wê bi ‘dibistana selarno li bajarê selarno’ li dora 1224’an û hwd re wê weke dibistanak di warê tendurustê û hwd de ku wê lêkolînê wê bikê wê were ji jê bahskirin. Li dora sedsale 10’min de wê weke dibistanak olî a dermankirinê wê pêşkeve. Piştî wê hin bi hin wê bi serê xwe wê pêşkeve û wê di wê de wê perwerdekirinên tendurustiyê wê werina kirin. Wekî din wê di wê demê de wê, minaqên bi wê rengê wê bibin û ev wê, hin bi hin wê mijare tendurustê wê di wê demê de wê bi serê xwe wê cihê wê ji gelek aliyan ve wê bide pêşxistin.

Di demên kevnera de wê, têgihên weke yên bi hipokrat û hwd re wê werina ser ziman wê piştî wî minaqên bi wê rengê wê, zêdetirî wê bibin. Di serdema navîn de wê dema ku wê hin bi hin wê dibistanên tendurustiyê wê pêşkevin û ankû rewşên weke wê pêşkevin wê êdî wê mijare tendurustiyê wê bi serê xwe wê weke mijarek teybet û cihê wê bênê li rojevê û wê bide dîyarkirin.

Di demên serdema navîn ên navê de wê, hin bi hin wê mijare tendurustê wê bi serê xwe wê pêşkeve. Di wê warê de wê hem li rojava jî û hem ji li rojhilat jî wê zane û filosofên ku wê, di wê warê de wê berhemên hêja wê bidin û wê ji demên piştî xwe û pêşketin û pêşveçûnên wan re wê bina temen wê bibin. Wê di wê rengê de wê, êdî wê di wê temenê de wê, rengê civakî wê pêşkeve. Tendurust wê di wê demê de wê weke mijare civakî wê di wê demê de wê, derkeve li pêş û wê di wê warê de wê, lêkolînên teybet wê, bîn kirin. Di serî de wê tendurustiya xwezayî wê di wê warê de wê pêşxistinên giring wê were dîtin ku wê werê kirin. Hizrên filosofê kurd El-dînwerî ku ew li ser botanikê ew dihênê ser ziman wê ne tenê wê bo gihiştina zanîna wan şênîyên ku ew dihênê ser ziman bê. Wê di wê warê de wê ji aliyekê din ve jî wê bo naskirina wan ku ew wê kêrî çî dikarin werin û hwd jî bê û wê di wê warê de wê, minaqên zêde wê were dîtin ku wê bibin û wê derkevina li holê.

Têgîna tendurustiya demê wê, bi wan minaq û nivîsandinên ku wê bibê re wê hin bi hin wê bi serê xwe wê pêşkeve. Di zaningha kurdistanê a bi navê ‘medreseya sor’ de ku wê li dora sedsale 13’min de wê were avakirin de em dizanin ku wê li rex beşên weke yên bi zanînen weke yên matematikê, û zanînen din ên xwezayê ku wê li ser wan wê were lê

hizirkirin wê beşên bo fêrbûnên zanîna tendurustê û ankû beşên ku wê di wan de wê zanînen zaneyên di wê warê de berhem dana ku wê werina ser ziman wê bicih bê û wê ji wan wê were hanîn li ser ziman bê. Di vegotinên ku wê li ser wê werina ser ziman de di nava civake kurd de wê were ser ziman ku wê “hezlar mezelen wê hebin û her yekê wê tişî kitêb bin” û “her deverêkê wê tişî zanin a bi renekê bê.” “Di wê de wê, hemû cûreyên zanîna xwezayê û aqilî wê hebin.” “Ji her deverê wê mirov wê xwe bigihênina wir û wê li wir perwerde wê bibînin.” “Zanina ku wê li wir wê were hildan û girtin wê, zanîna astajorîn a astbilind bê.” “Li zaningeha medreseya sor wê her tişt wê bi zanîne wê were zanîn.” “Li vir wê hertimî wê zane û alimên mazin wê li hev wê bicivin û wê bixwênin û wê bidina xwandin.” “Li wir bi fêrbûnê mirov ji ti aqilê kê m û şûn namênê.” “Hemû zanîne mirov fêr dibê.” Weke van gotinan wê gelek gotinên ku wê bi wê û navê wê werina ser ziman wê hebin ku wê ji nava vegotinên civakî ên herêmê û dervî herêmê wê ji devê mirovan wê werina vegotin li ser herêmê û rewşa wê ya bi zanîne a li wir ku ew dihê **fêrkirin û fêrbûn.**

Weki din jî mirov dikarê medreseya sor weke zaningehêk dema serdema eyûbîyan li herêmê ku wê weke navendek zanîn û perwerdeyê wê pêşkeve wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Weke ku mirov dikarê bi şewayekê zaningehî wê werênê ser ziman di wê demê de û ankû wê hinekê piştî wê pêşkevin weke medreseya sor, ya bazidê, amedê, reha û hwd jî wê, şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Ya Rehayê wê piştî dema teymiyê herranî wî li ser kevneşopîya wî û li şûna wî hatina zaneyên li şûnê ku wê ew wê temenê perwerdekirinê wê bidomênin wê bibê. Di dewama wê de wê dikarê wê bibêjê ku wê medreseya amedê û ankû sûrê wê hê di dema selahadinê eyûbî ku ew sax a wê bidest avêtina bingihê wê were avêtin. Wê ev ev medreseya bi nav û deng wê weke berhemek dema eyûbîyan bê û wê bi destê wan wê were çêkirin. Li gorî hinek alimên kurd wê navê wê ‘medreseya eyûbî’ bê. Hinek jî dibêjin bi navê “ez-zahir” ku wê şahê eyûbî bê wê bi navê wî re wê werênina ser ziman. Weki din wê bi navê ‘medresa mazin’ jî wê, were bi navkirin. Weke medresê ku wê di dema eyûbîyan de wê were dîtin wê, li gelek deverên din wê çêkirinên bi wê rengê wê êdî wî bi destê eyûbîyan wê, di wê demê de wê, li herêmê wê were pêşxistin bo perwerdekirinê. Di medresa mazin a amedê de wê, mijarên dîrokê, astronomiyê, felsefe, ardnîgariyê û hwd wê bi gelek aliyên din re wê were fêrkirin. Wekî din wê medreseya axlatê ku wê di wê demê de wê bi destê eyûbîyan wê bê çêkirin wê bi zêdeyî

wê, di wê de wê mijarên bi fêrbûna astronomîkî wê bê dîtîna ku wê di wê de wê were kirin. Li rex wê mijarên matematîkê jî wê werina fêrkirin. Pirraniya medreseyan fêrbûnê wê di dema eyûbîyan de wê bê çêkirin wê di dema wan de wê giringî dayina li zanîna wê bi wê re wê bi rehetî wê were dîtîna. Piştî eyûbîyan wê, êdî wê, newê dîtîna ku wê ne çêkirina bi wê rengê wê werina kirin û ne jî wê pêşxistin. Li ser wê çerçoveyê ku em bahsa pêşketin û ronakbiriya dema eyûbîyan bikin wê, dîmenekê wê weke di rengê ronasana dema karolenjê de wê bi rewşa xwe re wê di reng û çerçoveya pêşketina eyûbîyan a demê de wê, rengê pêşketinê wê bi xwe re wê bidine dîyarkirin. Di aslê xwe de wê li ser wê temenê em dikarin di awayekê de bahsa dema ronasana eyûbîyan bikin ku wê li herêmê wê pêşkeve. Ku em wê ronasana eyûbîyan wê bi gotinekê salixbikin wê weke ku wî, Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê di 'ardnigariya' xwe de wê werênê ser ziman û ibni hewkal jî di şewayekê de wê bi zanîna xwe çerçoveya wê salixbikê bi gotina "dema zanîna" re wê dikarê salixbikê û wê werênê ser ziman. Ankû weke dema ronasana a Hesbânî dikarê şîrovebikê ku wê karibê wateya hatina **hişmendîyê** û ankû dema wê de were fahmkirin.

Tenê ku mirov li berheviyên bi pirtûkxaneyî ku wan di demên xwe weke ku em li medresaya mazin di dema merwanîyan û eyûbîyan de dibînin wê, di wê çerçoveyê de wê weke pêşketinek mazin a li herêmê bê. Weki din wê deverên weke ya medresa mazin, medresa sor û hwd li kurdistanê wê li wan beşên wan ên pirtûkxaneyî wê hebin. Di dema merwanîyan-eyûbîyan de wê **di pirtûkaxane 'mayafarqînê' tenê de wê, bahsa ser milyonekê re pirtûk ku ew di wê de hatina civandin** wê jî wan wê were bahskirin. Bi heman rengê wê li deverên din jî wê, berhevkirinên bi wê rengê ku wê bê kirin wê hebin. Ev pirtûkaxaneya mazin wê, di wê demê de wê di medresaya mazin a amedê de bê.

Aliyekê din wê bi wê re wê ew bê ku wê, di roja me de wê bahsa 'di medresayan de fêrbûna olî dihê kirin' re ku wê were ser ziman mirov wê nikaribê bo yan dema eyûbîyan û piştî wê li kurdistanê bahsa wê bikê. Di wan de wê, zanistên demê û felsefeyê û metamatîkê û hwd wê bi gelek aliyên wan re wê were dîtîna ku wê werina fêrkirin. Weki din wê jî temen ve ast bi ast jî piçûktiyê bi ber mazinbûnê ve wê, ew were fêrkirin. Weki din wê dema ku wê bahsa berheviya weke bi pirtûkxaneyî wê were kirin wê herêmên rojava û heta heleb û şamê jî wê, karibê wê, bahsa wê bikê. Di dema eyûbîyan de wê, di wê warê de wê şam wê navendek giring a fêrbûnê bê û wê, li wê gelek zane û zanîn wê berhev bibin. Di dema şahê

eyûbî el-eşref de wê, were dîtin ku wê pirtûkxane û deverên xwandinê ê mazin wê werina pêşxistin. Berî dema eyûbîyan jî wê ev herêm wê di awayekê de wê xwediyê kevneşopîyek bi wê rengê bê. Ji wir û heta iskenderîya wê di xatekê de wê, zane, filosof û zanin wê berhev bibê. Lê piştî wê di dema eyûbîyan û berî wan de jî wê ev dever wê, zaninek zêde mazin wê li **wê bicivê**.

Di pirraniya medreseyên ku wê li herêmen cihê wê di dema eyûbîyan de wê, bibin wê bi teybetî wê di wan de wê bi teybetî wê hem beşên xwandinê û hem beşên pirtûkxaneyî wê hebin. Ev wê weke çandake xwandinê wê bê dîtin ku wê xwe bide dîyarkirin. Di dema şadadî û merwanîyan de wê, ev çand wê ji haddê xwe zêdetirî wê pêşkeve û wê mazin bibê. Minaq wê dema ku em di demên piştîre bahsa jîyane êlî herîrî, meleyê cîzîrî, abûlizê cîzîrî, feqiyê teyran û hwd dikin wê bi wan re wê aliyekê pîrr zêde giring wê were kifşkirin û dîtin. Ew jî wê weke pirraniya zaneyên demê ku wan jîyane xwe daya xwandinê wê herêm bi herêm wê bigerihin ku ew zanebûnên ku wa li wan civîyana xwe bigihênina wan. Ji cîzirabota hatina meleyê cîzîrî li amedê û ankû sirba, ji herêmen çolemergê çûna cîzîra bota a feqiyê teyran û hwd wê tenê hinek minaqên ji wan **minaqan bin**.

Di wê warê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare zanîna tendurustê wê weke aliyekê wê yê din ku wê di çerçoveya têngîna tendurustê a civakî û bi xwezayî ku wê pêşkeve de wê, êdî wê bi demê re wê, derkeve li pêş. Di wê demê de wê zane û kesên ku ew di wê warê de wê bizanebûna ku wê karibin serî li wan were xistin dervî oldaran wê were dîtin ku wê bibin û wê derkevina li pêş.

Mijare tendurustê wê weke mijare felsefeyî û ankû li aqilê saf ku wê were lê hizirkirin wê xwe bide dîyarkirin. Di wê warê de filosofên ku wê mijarê wê hildina li dest wê, piştî xwe wê bidina aqilê zelal û wê xwezayê wê bi wê re wê, di nerînek objektîv de wê bikin ku ew wê fahmbikin. Wê li ser wê temenê wê, bi wê re wê li wê bihizirin.

Di serdema navîn de wê, dema ku em bahsa hizirkirinê û ankû felsefeyê bikin wê di cih de wê felsefeya aristo û platon wê bi bandûra wê re wê, di rengekê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Bandûra van herdû filosofan wê li serdema navîn wê bibê.

Di wê çerçoveyê de wê, mijare felsefeyê ê di demên destpêkê ên serdema kevnera de wê, bi mijare baweriyê û hwd re wê were hemberî hev.

Wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di awayekê de wê mijare felsefeyê wê, di temenekê de wê weke têgînek ku wê bi wê re wê mijarên teolojîkî jî wê werê lê hizirkirin. Felsefeya demên kevnera wê di regekê de wê weke ku wê, bi encamên wê re wê were lê hizirkirin. Di wê demê de wê felsefeya olê, mantiq, metafîzîk, teoloji û hwd wê, bi gelek aliyên din re wê were dîtîna ku wê were lê hizirkirin.

Wê dema ku em bahsa teolojiya xiristiyanîyetê bikin wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê bandûra felsefeyê wê di her demê de wê were dîtîna ku wê li wê bibê. Filosofên weke thomasê aqîneyî wê bibin. Di wê demê de wê, dema ku ew hizrên xwe wê werênina ser ziman jî wê xwe weke filosof dîtîna ji wê zêdetirî wê bi hizrên xwe yêna ku ew dihênin ser ziman wê weke bi şîroveyên di çerçoveya wê teolojiya olî de bê wê li wê bihizirin. Minaq thomasê aqîneyî wê xwe weke filosof wê nebîna. Di wê temenê de wê, rexneyên wî yêna ku ew li filosofan dikê wê di wê temenê de bê ku 'ew, li şûn zanîna rast û ya ku ew divê ku ew hebê wê bimênin' re wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê bi felsefeyê wê, aqil û bawerî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Bi wê re wê mijarên ku wê werîna lê hizirkirin wê mijarên weke ya hebûna xwûdê, teoloji, metafîzîk û armaca wê, mijare gerdûnan û pîrsgirêkên keseyetan re wê, di regekê de wê, werênêna ser ziman.

Di felsefeya serdema navîn de wê, bi zêdeyî hem li rojava û hem jî li rojhilat wê navê filosofên weke ibni sina û ibni rûşd û hwd wê derkeve li pêş. Ew wê weke filosofna ku wê piştî xwe wê bidîna aqil û wê mijarên olî û hwd wê li ser temen û çerçoveya aqil re wê hildîna li dest û wê şîrovebikin bin.

Wê dema ku mirov wê navaroka hizrên wan jî wê bixwênê wê werê dîtîna ku wê terçûmekirîna hizrên aristo û hwd wê bi wê re wê were dîtîna ku ew bikin. Di wê temenê de ku wê, werin filosofên weke thomasê aqîneyî wê xwe weke 'xîzmetkarê teolojiya xiristiyanîyê' wê werênina ser ziman.

Di awayekê de wê felsefeya augustînius wê di awayekê de wê, derkeve li pêş. Ew mijare felsefeyê wê, di regekê de wê hilde li dest. Mijarên teolojîkî ku ew dihênê ser ziman wê şêwayên felsefeyê ên hizirkirinê wê di wan de wê bi temenekê rasyonel wê bikarbênê. Ew aqilê felsefeyê bi temenê wê yê bûjenî û fîzîkî û hwd re wê weke aqilekê bi sînora wê bibîna. Li gorî wî aqilê felsefeyê wê ji otorîteya xwûdê wê derbas nebê.

Piştî wê, anselmus ku wê weke ji keyenîya burgonya a ku wê piştî dema karolenjê wê were û wê beşek ji wê bê. Wî mijare aqil û bawerîyê hilda li

dest. Di wê temenê de wê, aqilê felsefeyê bi aliyê ku wê, weke 'li hemberî baweriyê' wê werê ser ziman wê hilde hemberî xwe û wê li dijî wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, ne tenê wê di nava hinek filosofên xiristiyani de wê li dijî felsefeyê wê dijberî wê pêşkeve. Wê li rojhilat wê di nava yên islamî de jî wê weke ku mirov wê bi felsefeya gazalî, teymiyê herranî û hwd re wê dibînê wê li hemberî felsefeyê wê dijberîyek tûj wê bidina nîşandin.

Di demên pêşî ên serdema navîn de wê felsefe wê zêdetirî ku wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê were ser ziman wê di demên serdema navîn de wê, bi zêdeyî wê, otoriteya olî wê serdest bibê û wê bi wê re wê rengê hizirkirinê jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, di meji û hizirkirina xwe de derneketina dervî wê û ankû derketin weke 'ji rê derketinê' û 'gûnah' û hwd ku wê were pênasekirin û hwd re wê were ser ziman.

Di mijare felsefeya xiristiyaniyê a di serdema navîn de ku wê pêşkeve de wê, filosofên olî ên weke augustinius wê weke otoriteyên mazin ên demê wê di wê warê de wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê di nava hizrên wî de wê mijare xwûdê, gîyanê, wateya dîrokê, gûnah û mijare xilasiyê û hwd wê, di çerçoveya xwe ya teolojîyî de wê werênê ser ziman. Wekî din wê mijarên din ên civakî, desthilatî, û hwd wê, hilde li dest.

Minaq wê Boethius wê, di wê temenê de wê derkeve li pêş. Ew wê bi xabatên xwe yên li ser mantiqê aristo, felsefeya teslisê û hwd re wê were nasîn. Wê di çerçoveya felsefeya aristo de wê mijare sedemê wê, nîqaş bikê û wê bi wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Weki din wê mijare roterikê û dîyalektikê bi çerçoveya wê ya xwezayê re wê, li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bixwezê ku ew wê fahmbikê ku wê, mijar çî bin wê cihêbûn wê çî bê, wê mijare têkiliyê bi hişmendî û hwd wê çî bê wê fahmbikê. Mijare têgîna birhan û ankû argûmanê wê di wê temenê de wê ji xwe re wê bikê mijar û wê werênê ser ziman. Wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê ji nava hizrên wê were fahmkirina derpêşan jî wê li ser temenekê wê yê gerdûnî û teybetî wê hilde li dest û wê werênê ser ziman. Wê xwediyê têgînek roterikî a bi argûmantasyonê û zimanî ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Mijarên felsefeyê ku wê aristo û çîçero wê hilde li dest wê di demên serdema navîn de wê ji nûve wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di

demên serdema navîn de wê di nava têngîhiştina teolojiyî de wê bi zimanekê felsefeyî pêşxistina têngina argûmanê û şîrovekirina wê ji aliyê Boethius ve wê bi zêdeyî wê bibê. Li ser wê kevneşopîyê wê Williamê ockhami, Arberte saksonyayi (1320 – 1390) û hwd wê çend ji wan oldar-filosofên demê bin ku wê di wê rengê têngîna argûmantasyonê a Boethius de wê bihizirin û wê hizrên xwe wê werênina ser ziman bin. Arberte saksonyayi wê mijare fizik û mantiqê wê zêde li ser wê bisekinê û wê mijare zimên wê li ser wê bisekinê. Arbert wê bi têngînek dahûrî wê têngîha zimane rexnegir wê bi epistemolojiya pragmatismê ve girêbide û wê werênê ser ziman. Wê li ser xwezayê wê bisekinê û di herikina xwezayê de wê, rewşa bi nakok û ya bènakok wê ji hev cihê bikê û li ser wê bisekinê. Ew mijare xweza û fîzîkê ne li ser temenê xiyalî lê li ser temenekê şenber hanina wê ya li ser ziman wê hîlbijêrê. Arbert wê xwediyê teoriyek fîzîkê bê ku ew bi awayekê wê di wê rengê de wê werênê ser ziman bê. Wê bi sê qonaxa bi wê rengê dihênê ser ziman. Di qonaxa pêşî de wê, tevger di rêça lezbûna serdest de di xetek rast de ye dema ku wê hêza tahfanê kêmbê. Di qonaxa navîn de wê, rê dest pê dike ku wê, ji xeta rast veqete wekî beşek ji çemberek mezin ji ber ku berxwedana hewayê lezê hêdî dike û wê hêza tahfanê dîyar bikê bê. Di qonaxa dawî; dema ku wê bi hemû pêlê hêz werê xerckirin, tenê tenê tahfan ber bi jor ve dikişîne' re wê werênê ser ziman. Weki din wê di mijare gerdûnan de jî wê, weke Williamê ockhamî wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de mirov dikarê bi heman rengê bahsa hizrên Anselmo jî bikê. Wê bi hizrên xwe wê bixwezê ku ew teolojiya xiristiyaniyetê li ser temenekê rasyonel wê bixwezê ku ew bi têngînek argûmanî wê werênê ser ziman. Ji dema augustinius û heta dema thomasê aqineyî wê, di wê dema nava wan de wê, weke keseyetek bi zanîna xwe a bi bandûr wê xwe bide dîyarkirin. Di awayekê de wê bi şîroveyên xwe yê teolojîkî wê bi temenekê felsefeyî û rasyoneli wê bixwezê ku ew werênê ser ziman.

Di wê demê de wê were dîtîn ku wê bi felsefeyî û teolojîkî wê têngîliya aqil û baweriyê wê pirr zêde wê li ser wê were sekin in û ev wê, di nava hizrên Anselmo de jî wê were dîtîn ku ew li ser wê disekinê. Li gorî Anselmo wê bi awayekê pêwîstînî wê bawerî wê beri aqil wê were. Lê wê bawerî wê li ser temenekê aqilî wê pêşkeve. Ew bi gotina “ya ku ew bi wê bawer dikim wê, dikim ku wê fahmbikim’ re wê, ew wê, hizra wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê li ser wê gotina xwe re wê bi berdewamî wê dihênê ser ziman ku “ez di wê baweriyê de me ku ezê wê fahmbikim, di ghiştina fahmkirina wê de bi

bawerim´ re wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ew jî wê weke gotina augustinus a bi rengê "Hewl nedin ku hûn fahmbikin ku hûn bawer bikin, bawer bikin ku hûnê dikarin fahmbikin" wê, weke ku wê di rengê weke wê de wê bi wê temenê wê kirpendina xwe wê bikê. Di wê temenê de wê bi wê tégînê wê bawerî wê weke were danîn li pêşîya aqil. Lê di wê temenê de wê aktivbûna bi aqil û zindiya wê ya di fahmkirinê de wê bi wê re wê çawa wê were fahmkirin jî wê hertimî wê, weke aliyekê ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê **Anselmo** wê ew wê dúbare û dúbare wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Ew wê, temenê wê di wê rengê de wê bi aqil wê dihênê ser ziman. "Bi zanîneka ku ew hê kûrtir ew li xwûdê digerihe bi hêskirina xwûdê" re wê pênase dikê û wê dihênê ser ziman.

Mijare baweriyê wê di wê temenê de wê, were dîtî ku wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş û wê di nava filosof-oldarên demê de wê bi zêdeyî wê li ser wê were lê hizirkirin. Di demên pêşî ên serdema navîn de wê, aqil wê li pêşîya baweriyê wê bimeşê. Wê ew wê weke temenekê dîyarker wê were dîtî. Lê heta ku wê dem wê were demên navê ên serdema navîn wê were dîtî ku wê bawerî wê derkeve li pêş û wê kifşkirinên bi aqil wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê de wê demên serdema navîn ên navê wê weke demên ku wê di wê rengê de wê weke bi aqil di baweriyê de ên kûrbûnê jî wê karibê wê di wê temenê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Pişti wê, di demên piştî wê, aqil û hanîna bi wê a ser ziman wê bi zêdebûna wê re wê, hin bi hin wê baweriyê wê bidest li şûn xwe hiştinê wê bihêlê. Di wê temenê de wê nakokiyên nava bawerî û aqil wê di wê demê de wê êdî wê bi zêdeyî wê di wê çerçoveyê de wê, derkeve li pêş. Wê dema ku em li nava hizrên Williamê Ockhamî dinerê wê dibîne ku ew di wê rewşê de wê çawa wê, bi temenekê aqilzanî wê ew wê wan nîqaşên li ser bawerî û aqilê ên di wê temenê de wê werina kirin wê li ser temenekê bide rûniştandin li leyha bawerîya xwe wê, li ser wê bisekinê. Di wê rewşê de ew pêşketinên bi aqil û pîvana wê ya heta wê demê bi radayekê pêşketî jî wê li berçav bigirê û wê bi wê astê û radayê wê ew wê hizir û gotinên xwe wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê hizrên Williamê Ockhamî wê di aslê xwe de wê, giring bin ku wê di wê temenê de wê fahmbikê. Salixkirinên li ser mirov, azadîyê, şewayên tégîna mafê û hwd ku ew ji nûve di wê temenê de wê bikê ku ew pênasebikê wê di wê temenê de wê bi wê re wê, were dîtî ku wê derkeve li pêş.

Anselmo wê di pêşgotina “monologion”ê de wê, li ser têngîna argûmanê û hizra xwûdê a augustinius wê bisekinê û wê di wê temenê de wê, weke ‘argûmanên nû û bi wêrek’ wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Li gorî wî, “ti tişt ji hêla otoriteya nivîsarên pîroz ve pêwîst nîna ku ew bi awayekê iknakirî were kirin, ku ew çî bê wê, wê pêwîstîya aqilî wê ew wê, bi cewherî û kinasî wê bi birhan bikê’ re wê, werênê ser ziman. Ew wê bi wê rengê wê, çerçoveya aqil û baweriyê wê bi wê rengê wê li gorî xwe wê bigihênê li təkiliyek fahmkirinê.

Ew wê li ser wê dihênê ser ziman ku mirov bi çî pîvanê û radayê xwediyê aqil bê wê li ser hebûna xwûdê xwe ikna bikê re wê, li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, werênê ser ziman wê, “gelek tişt wê bi gelek cûreyan wê karibê were fahmkirin.’ Lê Anselmo wê di wê nûqtayê de wê nûqtayek nepenî wê kifşbikê û wê di wê nûqtayek de wê bi têngînek nepenî a teolojikî wê di wê de wê bi fahmkirinê û kûrbûnê re wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Ew wê di wî nûqtayê de wê mijare ‘başiyê’ ku wê çendî wê li gorî nitelikekê jî bê lê wê bi gelek awa, cûre û tiştan wê bibê re wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê, di nava têngîna argûmanê de ku ew li wê dihizirê û wê dixwezê bi temen bikê wê bi wê têngînê wê li ser gotina başiyê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê, "her tişt ku ew heya di nava wê de wê ya herî baş, û herê mazin û herî pîroz wê ji hebûna hemû tiştên baştir, û mazintir bê" re wê werênê ser ziman. Di mijare cihêbûnê de wê bi pîvan û radabûnê wê di wê temenê de wê bi wê bihizirê û wê, li ser wê re wê, bi astekê ku ew dihênê ser ziman wê, li ser wê re wê bikê ku ew xwe bigihênê temenekê fahmkirinê ê bi argûmanî. "Ji ber vê yekê xwezayê, bûjenek, an cewherek heya, ku ew bi serê xwe baş a û serwer a, û her weha bi xwe ya; her tiştê ku ew bi rastî baş û an mazin û an jî weke tiştêkê heya bi rêya wî heya; û qanciya herî bilind, ya herî pîroz, hebûna herî pîroz ku wê weke ya herî pîroz a di nava wan de wê weke ya bi hebûna wî hebê bê." Di awayekê din de jî wê, di wê rengê de wê bi temenekê hizrî wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê dema ku wê bahsa têngîna argûmanê wê bikê wê, di wê rengê de wê bahsa heyîna wê sazûmana, minaq weke ya rewîstê û hwd ku ew heya wê dervî wî hebê wê bahsa wê bikê. Ew wê bi wê rengê wê bi têngîna xwe ya argûmanê wê dihênê ser ziman. “xwûdê ku ew daxilî wê dihê kirin wê ne ji bo kifşkirina wê û an weke wê kirinê bê, wê weke bo şenberkirinê bê’ re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, li ser têngîna sifatan û ankû

navan re wê bihizirê û wê, bi nitelike wan re wê êdî wê hizirkirina xwe wê bidomênê. Li gorî wî her nav û ankû sifatek wê xwediyê nitelikek din a ku mirov wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di felsefeya serdema navîn de wê, bi wê rengê wê felsefe û têgihên wê yên nû wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin û wê pêşkevin. Di awayekê de wê, hê li dora sedsale 12'min de wê filosofên felsefeya xwezayê û fîzîkî û astronomiyê ên weke kopernîkê û heta gelileyî wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Mijare astronomiyê û têgihên simyay îû hwd wê di rengekê de wê di wê demê wê hem li rojhilat û hem jî li rojava wê pêşkevin. Li rojhilat wê wekebi filosofên kurd ên weke ismailê cîzîrî û ankû 'abulîzê cîzîrî' û hwd re wê derkeve li pêş. Di dewama wî de wê, fexredînê xelatî û gelek zaneyên din ên weke tusî û hwd wê di dewama wê de wê, xwe bide dîyarkirin. Marwazî û Battanî wê dîmenekê astronomîkî û matematîkî w di zikhev de wê werênina li ser ziman. El-dînwerî û heta Xwarîsmî wê li herêmê wê were dîtin ku wê bi wê çerçoveyê de wê astronomiyê, matematîkê, mantiqê û hwd wê, pêşbixin. Li rojhilat bi rastî jî wê di wê rengê de wê were dîtin û kifşkirin ku wê di warê simya, astronomî û zanînen din ên xwezayî wê hê ji gelek aliyên din ve wê, pêşketinên mazin wê hebin.

Li rojava wê, di wê demê de wê bi bandûra felsefeya demên kevnera û hizrên weke yên oklid, arşîmed, û hwd re wê, bi gelek filosofên demên kevnera ên ku wê li ser wê temenê û çerçoveyê wê hizrên xwe wê werênina ser ziman wê were dîtin ku wê pêşketin wê bibê. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê li rojava wê, filosofên weke Adelard û hwd wê derkevin û wê bi rêwîtiyên xwe yên li rojhilat ku wê bikin re wê hem di derbarê zanînen li wê herêmê wê bina xwedî agahi û hem jî wê li rojava wê çî pêşketin wê hebê wê kifşbikin û wê bi wê re wê hizrên xwe wê werênina ser ziman.

Adelard wê, di warê geometriyê, astronomî û matematîkê û hwd de wê hizrên wî yên ku ew dihênê ser ziman wê hebin. Ew jî wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bandûra xwe wê di wê demê de wê bi derketina navê wî re wê were dîtin ku wê bibê.

Di wê demê de wê weke Adelard ku wê ew bi xwe jî wê weke weke oldarekê kastilyayî bê azîz dominîc wê hizrên xwe yên ku ew li ser şewayekê bi wê rengê wê werênê ser ziman re wê, bi zêdeyî wê giringiyê bide aqîlzaniyê û derxistina wê ya li pêş. Wê têgînek 'doktrîni a rasyonali' wê di rengekê de wê derxê li pêş. Weke wî di wê demê ku wê weke "bijîşk expertus" jî wê were nasîn Albertus magnus wê, bahsa

“felsefeya qatolik” wê bikê û wê di wê temenê de wê bi dest bi lêvkirina gotina felsefeyê di nava têgihên xwe yên teolojikî û hwd de wê bikê.

Di wê çerçoveyê de wê ew wê weke zaneyekê din ê olî wê derkeve li pêş ku wê aqilzaniyê wê di wê temenê de wê bi temenekê zanîna jîyanî, hûnerî û hwd re wê, derxê li pêş. Zanyarên wê demê ku wê navê xwe wê bidina dîyarkirin wê weke thomasê aqineyî û hwd bin. Di nava hizrên aqineyî de wê, bi zêdeyî wê bi aliyê pêşî a ku wê derkeve li pêş wê têgihiştina argûmantasyonê bê. Wê di wê temenê de wê dîmenekê aqilparêzî wê derxê li pêş û wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê bi aqil û bi birhanên aqilî bi temenkirinê û hanîna ser ziman wê giringiyê wê bidiyê de. Di wê çerçoveyê de wê hizrên wî di wê demê de wê, di dîmenekê û awayekê e wê mijare aqilparêziyê wê di rengê de wê, derxê li pêş. Di rengê de wê, di wê demê de wê, li ser temenekê platonvanî û aristotelesî û hwd re wê dest bi hizirkirinê wê bikê lê wê piştê wê bi hizrên wî re wê were dîtin ku ew wê ji wan wê derbas bikê.

Di wê demê de wê, bandûra filosofên weke ibni rûşd jî wê di wê temenê de wê di destpêkê de wê bi lêpîrsîna bi hizrî, aqilî û bi aqil bi temenkirinê fahmkirinê xwe re wê derkeve li pêş. Ev wê wê weke filosofekê demê ku wê di wê çerçoveyê de wê, hizrên platon û aristotelesî wê şîrovebikê. Di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê di destpêkê de wê bigihijê li şêwayekê hizirkirnê.

Ev hizirvan û hizrên wan wê ber çî wê giring bin ku em wan di wê nûqtayê de wan bikirpênin û werênina ser ziman bê? Di wê nûqtayê de wê di serî de wê giring bin ku em hirên wan fahmbikin û werênina ser ziman ku ew bi hizrên xwe wê, ji dîmenê hizra teolojikî a olî wê cihê wê bi dîmenekê aqilparêzî wê xwe di rengê de wê bi hizrên xwe wê werênina ser ziman bin. Gelek şîrovevan wan weke filosofna demê ku wê bi bandûra felsefeya demên kevnera wê werênina ser ziman. Lê ez dixwezim wê bi wê rengê wan werênima ser ziman ku ew bi aqilparêziyek demê a teybet û bi xosletên demê ku ew bi wê dihizirin û wê ne tenê dema xwe wê, demên kevnera û filosof û hizrên wan jî wê di ber nerîna xwe ya rexnegir a wê aqilparêziya xwe ya demê de ku wê derbas bikin û wê werênina ser ziman bin.

Di wê temenê de wê ev têgîna aqilparêziya wê demê wê giring bê ku mirov wê li ser temenê wê û bi dînamikên wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Ber ku ev wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê temen û

bingihên pêşveçûnên piştre wê dîsa wê ev hizirkirin wê bi xwe re wê biafirênê bê.

Wê tenê wê nikaribê wê bi şewayekê wê, weke kifşkirinên bi hizirên demên kevnera û hwd û kifşkirina wan û hwd re wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê, çerçoveyek teybet a teorikî û zanîni wê xwe bi wê re wê bi zêhnî û hişmendî wê bide diyarkirin.

Skolastisism wê ya ku wê hem di destpêkê de temenê pêşketina wê biafirênê û hem wê hin bi hin wê têgihên rexneyî wê li wê bixwe jî wê bide pêşxistin wê di rengekê de wê ev bê. Dema skolastik wê bi pêvajoyên teolojikî û fêrbûnê re wê li ser temenê felsefeyê weke felsefeya platon, aristo û hwd ku wê pêşkeve wê were dîtin. Li dora sedsale 14´min û 15´min de wê, bi gelek awayên wê re wê pêşkeve. Minaq wê piştî derkevina li holê a protestaniyê wê, êdî wê bi temenê hizirên luter, kalwin, û heta têgînên cizwitiyan û hwd wê pêşkeve. Li ispanya wê li “dibistana salamanca” bi hizirên **Francisco de Vitoria** re wê bi temenekê pedegojikî wê, pêşkeve. Skolastisism wê, demên wê yên piştre wê li ser têgîna skolastikî a xwenûkar re ku wê bi hizirên kalwiniyan û hwd re wê, di wê temenê de wê xwe bide domandin. Wê di wê pêvajoyê de wê, temen û çerçoveyek vegûhar jî wê bi wê re wê, were dîtin ku wê **pêşkeve**. Di pêvajoya piştre a skolastikî wê weke ‘pêvajoya skolastikî a xwenûkar’ jî ku wê were pênasekirin wê pêşkeve. Di wê demê de wê, minaq wê têgihên aristo wê bi zanînek nû a demê re wê werina fêrkirin û wê ew wê weke ‘*neo-aristo*’yî wê were pênasekirin. Di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê şewayekê teolojikî ê xwenûkar wê bi wê re wê pêşkeve û wê **serwer bibê**. Wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şewayekê de wê karibê wê bê wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê awayekê nû wê pêşkeve û derkeve li pêş.

Di felsefeya serdema navîn a di wê demê de wê mijarên ku wê di çerçoveya wê hizirkirina wê de wê werina li wan hizirkirin wê di wê temenê de wê ew bin ku wê di rengekê de wê, bi mijarên metafizikî re wê weke yên ontolojikî, kosmolojikî, simyagerî, hebûnîparêzî, mijare sedemîtiyê, teolojiyê, keseyetê û pêşketina wê, rewîst û rengên wê yên ku ew bi têgînên weke sîyanê û hwd re dihên hizirkirin û hwd wê weke hin aliyên ku ew dihên hizirkirin bin.

Di wê demê de wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê, bi gotina felsefeyê wê hanîna ser ziman zêdetirî wê di zane min de wê bi gotina ‘zanîne’ re wê hanîna ser ziman wê, di rengekê de wê, weke ku wê rasttir

bê. Di dîmenekê zanînparêzî de wê, xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Piştî wê, dema ku wê dem wê were demên berdawîyê ên serdema navîn de wê hin bi hin ew zanîn û zanînparêzî wê bi ber zanistîtiyê û zanyariyê ve wê, di awayekê de wê herê û wê di wê temenê de wê temen û bingihekê hizirkirinê û fahmkirinê di nava jîyanê û fahmkirina wê de wê êdî wê bi xwe re wê bidest afirandina wê bikê. Di wê demê de wê, zanîn û mijarên zanînê ku wê derkevina li pêş wê, di wê temenê de wê zaneyên demê ku wê di wê de wê israrbiikin jî wê di wê de wê bi temenê aqilî û aqilparêzî wê di rastîtiya wê de wê xwediyê hêstek ewle bin. Ya ku wê di wê temenê de wê bikê ku ew di ya xwe de wê israriyê wê bidina nîşandin wê ew bê. Di wê rengê de wê, zanîn û rastîti wê, di wê temenê de wê kombinyona ku wê di wê temenê û çerçoveyê de wê biafirênê wê, weke çerçoveyek giring a bi wê hizirkirinê wê bi xwe re wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Çanda hizirkirinê û şêwayên wê ên serdema navîn li ser wê re wê di awayekê de wê bi zaneyî wê pêşkevin. Wê piştî wê êdî wê bi temenekê zanyarî wê hin bi hin wê bingih û argûmanên xwe yên hizirkirinê wê di dewama wê de wê biafirênin û wê werênina ser ziman. Mijare zanistitiyê û bi wê re çûyina lêkolinên bi hizirkirinê û hwd wê, di dewama wê de wê êdî wê weke aliyên wê yên din bin ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê li wê bihizirê bê.

Civakbûn û bajarbûniya serdema navîn

Di dewama wê xate hizirkirinê û pêşketina wê de wê, dikarê bahsa civakbûn û bajarbûniya demê jî wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê, werênê ser ziman. Wê hem li rojhilat û hem jî wê li rojava û deverên ên asya dûr jî wê di wê çerçoveyê de wê, der û deverên ku mirov wê karibê ji wan wê bahs bikê û werênê ser ziman wê bibê. Li kurdistanê wê deverên weke cizirabota, kirmaşan, şehrezor û hwd wê, weke deverên ku wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê navê wan wê derkeve li pêş. Ev wê weke deverna ku wê bi zanîna ku wê di wan de wê pêşkevin re wê navê wan wê derkeve li pêş. Lê di awayekê din de jî wê ne tenê wê ew wê bi wê re wê bibê. Wê bi wê re wê deverên weke li wan deverên 'pîroz' dihêna dîtî ku wê bibin wê di serî de wê weke ali û deverên ku wê di wê demê de wê wê karibê wê bahsa wê bikê.

Wekî din wê minaq wê li rojava wê, deverên weke floransa, venedik, watican, parîs, û gelek deverên din ên weke wan ku mirov wê karibê navê wan werênê ser ziman wê were dîtî. Di mijare bajarvaniyê de wê

di serî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê hin bi hin wê bajarên bi sazûman û temenê wan hatî afirandin re wê bibin. Wê di wan de wê berhevbûn ku wê bi zêdeyî wê bibê û wê, deverên bazarê ên bo kirin û firotinê ku wê bibin wê êdî wê pêşkevin û wê bibin.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare deverên bi wê rengê ên ku wê di wan de wê girseyek mazin wê berhevbibê jî wê weke deverên ku wê alaqa mirov wê bikişênina li ser xwe bin. Wê êdî wê mirov wê xwe bikê ku ew bigihênê deverên bi wê rengê ên ku ew tişî mirov. Di wê çerçoveyê de wê, derûyan girseyî wê di wê temenê de wê li mirov wê biafirê. Mirov wê, di wê nûqteyê de wê êdî wê, xwe li wê civakbûna bajarî wê di renekê de wê bigirê. Wê bi wê re wê, di rewşekê de wê êdî wê xwe bigirê û wê werênê li holê. Di wê rewşê de wê, deverên ku wê, di wê rengê de wê di wan de wê civandin wê bibê wê weke deverên ku wê bi aqilî jî wê di wan de wê êdî wê di renekê de wê weke ku wê mirov wê, di renekê de wê, bi zêdeyî wê mirov wê derkeve li pêş bê.

Di xosletên bajarvaniya demên serdema navîn de wê, di wê temenê de wê, li gorî wê, naqşkirin û hwd re wê bibê. Weke bajarvaniya demên kevnera wê di nava hêtên keleshan de wê êdî wê xwe negirê. Wê jî wê derbas bibê. Wê bi wê re wê li keviya deverên avî wê bibê û wê, deverên ku wê li wan wê derfet çandiniyê û hwd wê hebê wê li wan wê bibê.

Di wê rewşê de wê, bi wê re wê, hin bi hin wê di wê temenê de wê malên li rex hev wê werina avakirin. Avakirina malan û di wê temenê de wê, di wê de jîyankirin wê weke xosletê herî zêde ku wê bi rengê jîyane serdema navîn re wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin bê. malbatek wê di malekê de wê bijî û wê devereke ku ew jî xwe re diçênê û jî wê zadê xwe yê ku ew bi wê dijî wê bidest bixê wê xwediyê wê bê. Ankû wê xwediyê keriyek sawal bê. Jîyane nêçîrîyê û ankû jîyan şivaniyê û hwd wê di wê temenê de wê di dîmenekê zikhev de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Kedî kirina sawalan û jî wan bidest xistina tiştên ku ew bi wê dabare xwe bikê wê di wê temenê de wê êdî wê bi zêdeyî wê bibê. Li rex wê bidest xistina tiştan wê bo wê pêşketina bazirganiya demê wê bibê. Wê di wê temenê de wê deverên weke yên firotinê wê di renekê de wê weke deverên ku wê di wê temenê de wê mirov wê hem wê ya di destê xwe de a zêde ku ew wê bi firosê wê bo wê bê û hem jî wê bo ya ku mirov wê pêwîstî wê bê ku ew jî wir karibê peyda bikê bê. Wê di wê temenê de wê

di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di nava jîyane bajariyê de wê, deverên weke bawergeh wê derkevin li pêş û wê li wan wê herkesek wê xwe li dora wan wê bigirê. Wê weke endamê deverekê û bawergehekê bê. Di wê demê de wê weke demek ku wê di wê de wê bahsa baweriyê û olê wê zêde wê hebê û wê heta ku wê desthilatek ku wê ya din wê şer wê denezênê wê bi destûra wê bawerîya ku ew aîdî wê ya wê ew wê bikê. Di wê temenê de wê, dema ku ew kir wê êdî wê weke destûra olî ji wê re girtibê û wê weke şerekê li gorî wê bawerîya xwe û ankû bo wê bikê û an jî weke şerekê pîroz wê di wê çerçoveyê de wê denezênê û wê bikê. Wê dema ku ew wusa kir wê êdî wê ji wê desthilatî û ankû keyeniyê re wê ne zor bê ku ew kesekê ku ew bide şerkirin wî bibînê. Wê êdî wê herkesekê wê aîdî wê baweriyê wê ji wê re wê weke xwediyê wê potansiyalê bê ku ew ji wê re weke şervanekê bê. Ew wê karibê wê bi wê herê mirinê û ew wê di wê temenê de wê, weke bo bawerîya xwe çûyina mirinê wê were pênasekirin bê.

Ev xosletên serdema navîn ên girêdana bi hev ve a ol û desthilatê û ku wê bi wê rengê wê mirov wê kontrol bikin wê piştê jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê xwe bide domandin. Li rojava wê “dadgehên engizisyonê” wê hebin ku ew kesên li hemberî wê rabûn bidarêzênê. Li rojhilat jî wê bi heman rengê wê têgiha “şariatê” û ankû “dadgehên şariatê” mirov dikarê bahsa wan bikê wê di heman rengê û awayê de wê hebin ku wê bo kontrolkirina mirovan di bin destê wê desthilatîyê de wê werina bikarhanîn. Di mantiq û armanc ew bê ku wê li gorî haqaniyeta wê baweriyê wê, bi têgînek wijdanî wê darizandinekê bikê.

Ya ku wê, bi têgîna darizandinên engizisyonê wê were kirin wê ji yê bi şariatê wê werina kirin wê ne cihê bê. Wê di wê temenê de wê heta ku wê yê bi şariatê ku wê werina kirin wê di demên dawî ên serdema navîn de wê zêdetirî wê bi xirabtir ji wê xwe di dîmenekê de wê bidina dîyarkirin. Di wê demê de wê encamên engizisyonê wê li hemberî kesan wê xwe bidina dîyarkirin. Lê yê şariatî wê xirabtir wê ne tenê li hemberî kesan wê li hemberî girseyan wê wê, xwe bi wê rengê wê, di temenê dayina fermana wan û di şûr de derbaskirinê û hwd de wê xwe bide dîyarkirin. Rewşa engizisyonê rojhilat jî wê, di wê temenê de wê bi rewşa şariatê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê, di wê temenê de wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, kesekê ku ew li hemberî rêveberîyê û ankû kesekê gotinek ne li gorî wan got û xoşa wan neçû ew dikarî li gorî şariatê were

cezakin. Mijare cezakin ya li xoşê neçûnê jî wê piştê wê bi desthilatîyan re wê li ser temenekê nijadî, birdozîyî û hwd re wê, pêşkeve. Temenê wê têngînê ê destûrî weke ya şariatî û hwd wê nebê. Li rex gotina 'ya ne li gorî wê(û ankû şariatê') wê bikarhanîn wê, sedema wê ew bê ku wê çawa wê di bin rengê wê awayê de jî wê weke kirdeyekê di demên piştê de wê were dîtin ku wê were û **pêşkeve** bê. Di wê temenê de wê, bi wê re wê bi têngînek "destûrî" wê, di nava zayendan de jî wê, yek li ser û yek li bin wê di wê temenê de wê, bi sazûmanek civakî wê xwediyê têngînekê ku ew bi wê were were fahmkirin bê.

Ne engizisyona rojava û ne jî şariate rojhilat wê, dikarê di wê demê de wê bi encamên wan ên baş re wê werênê ser ziman. Wê di wê demê de wê encamên wan ên zêde xirab wê di rewşa bindest xistina komên civakî û hwd de wê xwe bide dîyarkirin. Encamên şariate rojhilat wê piştê wê were dîtin ku wê ji yên engizisyona rojava wê xirabtir wê di gelek awayan de wê, bi encamên wê yên piştê ku wê bi desthilatên herêmê re wê xwe bide dîyarkirin û domandin re wê karibê wê bi rehetî wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Di wê nûqtîyê de wê, di rastiyê de wê hizrên ku wê têngîna engizisyonê û ya şariatê wê li ser wê ava bê wê ji wê zêdetirî wê encamên wan ên ku ew di wê temenê de wê derkevina li holê wê di awayekê de wê were dîtin ku wê pirr zêde wê xirab bin.

Têngînen baweriyê wê weke yên darizandinê û bi wê re wê, weke yên ku wê nerîna mirov wê li hev wê bidina dîyarkirin êdî wê reng û awa wê bistênin. Ev pêvajoyê wê, weke pêvajoyek ku wê mirov wê êdî wê baweriyê wê weke temenê darizandinê ku wê pêşbixê û wê werênê ser ziman wê bi w re wê êdî wê rengê wê xwe bide dîyarkirin.

Di demên serdema navîn de wê mijarîyê wê êdî wê bi wê re wê êdî wê regekê de wê pêşkeve. Di nava bajêr de wê, jîyane mirov a ku wê bibê wê, bawerî wê aliyekê wê biafirênê. Aliyê din wê, sazûmana wê ya civakî ku wê hin bi hin wê pêşkeve û wê, rengê wê xwe bide dîyarkirin bê.

Di nava bajarîyê de wê, êdî wê, girseyên mazin ku wê li rex hev wê bijîn û wê êdî wê hevdû bi hev wê bibînin wê bibin. Ev wê, di wê rengê de wê, weke civakîyê wê bide dîyarkirin.

Bajarîti wê di aslê xwe de wê dema ku em, meju û dîroka wê hildina li dest wê heta demên destpêkê ên şariştaniyê wê hebin. Di demên pêşî ên şariştaniyê de wê, bi sazûmanbûna di çerçoveyek bawerîyî û hwd de wê bibê. Wê di wê temenê de wê, bawergeh wê di wê de wê pêşkevin û wê bi wê re wê, mirov wê weke hev wê bi wê ve wê girêdayî bê, wê bixwêne

û hwd. Di demên kevnera de wê, bajariyên wê di serî de wê, bi aqil wê, pêşkevin û wê, rêgezên xwe yên destûrî wê bi aqil û hwd re wê pêşbixin. Wê, ji yên destûrî ên demên berî xwe wê cihê bin. Wê xosleta wê demê wê, kolederî û hwd wê bi wê re wê, hiyararşîyek wê bi çînî û qatmanî û hwd wê bi w re wê biafirê.

Di demên serdema navîn de wê hin bi hin wê bi ber awayekê civakî de wê herê. Wê rengê jîyane ku mirov wê dikarê wê bi gotina 'faodaliyê' re wê werênê ser ziman wê xwe di wê rengê de wê, bide dîyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, gotina 'faodaliyê' wê di aslê xwe de wê, weke têtînek ku wê pêwîst bê ku ew di wê temenê de wê, xwe bide dîyarkirin bê. Faodalism wê di rengekê de wê li ser temenê çandî, leşkerî, aborî, ramiyê û hwd wê, di rengekê sazûmanî a civakî de wê, xwe bide dîyarkirin. Wê di wê nûqteyê de wê ya ku mirov wê dikarê wê di serî de w bibêjê wê, têtîliya nava jîyane bajariyê û ya li dora wê a deştê û ya çolê a bi hev re bê.

Weke pergalek ramiyê jî wê, hin bi hin wê di wê temenê de wê, xwe di rengekê de wê, bide dîyarkirin. Di awayekê de wê, bi gotina faodalismê wê salixkirinek şenber a diyar wê nebê. Lê wê, di wê temenê de wê, bi têtîliya şervan, û torinan û ankû wê bi awayekê têtîliyê bi jîyane aborî û hilberinê a hiyararşîkî jî wê di nava xwe de wê, werênê ser ziman. Salixkirinê li kurdistanê ên di wê çerçoveyê de ku wê werina ser ziman wê, weke bi girêdana xwûdê, kevneşopî û hwd re dana dîyarkirinê wê were hanîn li ser ziman. Weki din wê girêdana bi torinî û li ser temenekê torinî wê bi girêdana xwe ve a mirov re wê were ser ziman. Mijare di temenekê bêtîk de bi kifşkirinê rewîstî, kevneşopî û hwd re wê jîyankirina bi wê re wê, di rengekê de wê, were ser ziman. Di wê rengê şîroveyên wê de wê, zêde wê, têtîhên olî wê tevli navaroka wê newê kirin. Ew piştê wê, di wê rengê de wê weke di temenê wê jîyane wê demê ku wê bi wê rengê bi hev re wê werina jîyankirina êdî wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê faodalism wê bi jîyane bi axê ve girêdayê li ser esasê hilberandinê û jîyankirina bi wê re wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, bi temenekê torinî û hêsta wê ve ku wê bi hev ve wê li ser temenekê xwûnê ku wê bi hev ve wê girêdayî bê wê bi çerçoveyek jîyanî û civakî û hwd re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de ku wê li gori herêman wê şîrove bikê wê di wê temenê de wê li herêman asya dur, rojava û ankû europa, rojhilat û hwd wê, bi xosletên

kevneşopîyî û hwd ên cihê re wê di çerçoveyek jîyanî û jîyankirina mirov de wê karibê xwe bide dîyarkirin.

Bi heman rengê wê weke ji herêmê li herêmê wê şîrovekirna wê a cihêyî wê bibê wê ji demê li demê jî wê bi heman rengê wê karibê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Marks wê di çerçoveya rewşa hilberînê a berî dema kapitalismê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman di demên hemdem de. Weki din wê li ser temenekê civakî ku wê şîrovebikê wê bi jîyane gûndawariyê û baweriyê di zikhev de ku wê bi awayekê bûna xwediyê kevneşopîyek fahmkirinê re wê karibê wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê weke aidi demekê wê hem navê rengê jîyane wê ya civakî, a hilberînê, têkiliyên wê yên bi hev re ên bi rewîstî û hwd re jî wê, bi xwe re wê, bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, minaq adam smith wê, têgîna pergale faodalismê wê bi têgîna bi aborî û civaknasî û hwd wê, xwediyê cihêyîyên teybet bê' re wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Ew wê salixkirina li ser temenekê bi dewlemendbûnek bi jîyane cotyari, şivani, çandinî û hwd re ku wê dervî ya bajariyê û destê wê li çolê û gûndîtîyê wê were jîyankirin re wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê faodalism wê weke xwediyê rengekê jîyane aborî û xosletên wê yên bi wê jîyankirinê bê wê, were li berçav. Ew jî wê bi bûna xwediyê axê û di wê temenê de wê, bi wê ve girêdayîbûnê re wê were ser ziman.

Marc Bloch wê di çerçoveya salixkirinek berfireh de wê ew wê werênê ser ziman û wê bi çerçoveya çîna serdest û aristokrasiya wê û hwd re wê, şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Wê dema ku wê gotina dewleta faodal jî wê bi wê re wê were bikarhanîn wê jî wê dikarê wê bi wê rengê wê salixbikê ku wê kesên weke mîr, ên xwedî ax ku ew serdest bin û ew di wê de xwediyê dîyariyê bin bi gotina xwe wê, were ser ziman. Wê weke rejima yên xwediyê bibn xwediyê imtiyazan û hwd re wê dikarê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, weki din kesên xwediyê imtiyazên çînî ên bi aborî, ramyarî û hwd jî bê wê karibê wê bi wê rengê bi wê re wê salixbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di serdema navîn de wê civaka kesên bi imtiyaz wê, di rengekê de wê, di demên navê ên têr ên serdema navîn de wê derkeve li pêş. Ew wê hem bi ramyarî, aborî, olî û hwd re wê, xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ola faodal jî wê di wê temenê de wê li ser temenê karibê wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Çîna serdest a olî ku wê di wê temenê de wê, were li holê wê, di wê rengê de wê weke çînek bi imtiyaz wê xwe di

rengê de wê êdî wê bi demê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev kes weke bi ramyarî, olî, aborî û hwd wê weke kesên xwediyê wê mafê ên ji bûyinê bin wê di rengê de wê, bên dîtin û wê werina li holê. Mijare têngîna baxtê ku wê, di wê temenê de wê her tiştê wê ji herkesekê re wê weke baxt û 'rast' bi wê re wê bibînê wê, weke temenê wê jî wê di wê temenê de wê êdî wê di rengê de wê hin bi hin wê biafirênê. Û wê rengê pergalek wê ya civakî a olî wê di wê temenê de wê bide **dîyarkirin**.

Wê bi wê re wê, ber ku wê rengê jîyane civakî wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê faodali wê di serî de wê, di temenekê civakî ku wê bi xwûnê wê bi hev ve wê girêdayîbûn wê bibê û wê bi wê re wê, xwediyê têkiliyên bi hev ve girêdayî ên bi temenê kevneşopî, baweriyî, û hwd re wê bi wê re wê bibê bê. Wekî din wê bi jîyane nêçîrî, şivanî û cotyariyê û hwd re wê bi hev ve wê girêdayî bê.

Di wê demê de wê jîyane cotyariyê, çandiniyê û şivaniyê wê weke xosletên wê yên giring ku wê mirov wê bi wê bijî wê derkeve li pêş. Di wê temenê û çerçoveyê de wê, di nava jîyane malbatî û civakî de wê hiyararşîyek ku wê xwe bi awayekê wê ji binî bi ber serî ve wê bide dîyarkirin wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Wê di wê nûqtayê de wê êdî wê bi wê re wê pêşkeve.

Wê di wê demê de wê kolederî wê reng û awa wê bigûharênê. Wê bi pergali wê, ji nava têngihên demê wê were derxistin. Wê di wê temenê de wê bi tênginek serfî wê reng bistênê. Serfîtî wê, li ser temenê xwûnê bi hev ve girêdayî û di wê temenê de wê bi temenê klanî, aşîti û hwd ku wê, bi hev ve wê girêdayî bin wê di wê temenê de wê di rengê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe di awayekê de wê, bi wê re wê bide dîyarkirin. Bajarî wê di rengê de wê, dikarê wê bi çerçoveyek di xwe de ku ew weke 'girtî' bê wê di rengê de wê were dîtin. Wê ew çerçove wê bi rengê baweriya kesên li herêmê û hwd re wê were dîyarkirin. Bawerî wê sazûmana wê di wê temenê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Lê di wê demê de wê, keseyetîya demê a bi bawer wê, hin bi hin wê pêşkeve û wê serwer bibê. Wê kes wê bi rewîst û kevneşopîya xwe ve wê girêdayî bê. Wê bi heman rengê wê bi baweriya xwe ve wê girêdayê bê. Di wê demê de wê, di çerçoveya baweriyê de wê têngîna aîdîyetê ku wê bide dîyarkirin wê rengê baweriyê û ankû çand û hwd bê. Wê di wê temenê de wê, di nava bajarîyê de wê mirov wê fêrî hev bibin. Wê hev nasbikin û wê bi wê rengê wê, ne xwediyê hêsta xaribiyê a li hemberî hev bin. Wê di wê temenê de wê, êdî wê, bi hev re wê bijîn. Di

wê temenê de wê hin bi hin wê bi wê re ku em bahsa civaketiya wê bikin wê ziman, çand, rengê jîyane bişêwayên aborî û hwd jîyankirinê bê, xwediye çî baweriyê bê û hwd wê pêşkevin û ev wê, weke aliyana ku wê bidina dîyarkirin bin.

Di wê demê de wê, li bajarîyên serdema navîn wê di nava wan de wê, mijarên weke ji baweriyên cihê bê, û ankû weke ji çandek cihê bê û hwd wê, weke aliyên ku wê xwe bi wê re wê bidina dîyarkirin. Minaq wê, pîrsgirêkên weke li ispanya sedsale 14´min û 15´min û bi heman rengê firansa demê de wê, pîrsgirêkên bi bawerîya wan a cihê re ku wê bi cihûyan û hwd re wê rûbidin wê karibê weke minaq wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Wekî din wê di awayekê din de jî wê, berî wê demê w, rewşên weke ya bi têngîna ´seferên xaçîyan´ wê ji rojava li rojhilat wê bibin wê karibê wê di wê temen de wê bide dîyarkirin. Ev wê, di awayekê de wê rengê serwerîya bawerîyê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Piştî dema karolenjê ya bi ronansî wê hinekê wê derbas bibê wê li şûnê wê, rewşên bajarîtiyem faodalî ku wê hin bi hin wê pêşkevin û ankû rewşên weke di rengên mirgehana û hwd de wê, xwe di wê rengê de wê bidina dîyarkirin.

Di serdema navîn de wê dema ku ew bahsa wê bajarîtiya wê were kirin wê, di nava rewşa jîyane destê û ya ne li destê de wê cihêbûn wê bibê. Minaq wê rewşa jîyane gûndan û ya bajaran wê bi xosletên xwe re wê di reng û awayekê vekirî û li berçav wê pêşkevin.

Li bajêr wê, hin bi hin wê, rewşên weke kar û xabatên zanaatî û ankû pişeyî wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê kargeh wê derkevina li pêş û wê di wan de wê, tiştên ku ew dihên çêkirin û firotin wê bibin. Wekî din wê di bajarîyê de wê, rewşa aborî wê bi rewşa kirin û firotinê û ankû bazîrganîyê re wê derkeve li pêş. Ji dû aliyên ve wê bajar wê bi wê temenê xwe yê aborî wê biafirênin. Yek wê ji hewirdorên li dorê ên weke deverên gûnd, malbatên ku ew xwediye kerîyên sawalan û bi wê diafirênin bin. Wekî din wê malbatên bi çandîniyê ku ew dikin û bi wê re wê mal wê zêde wê hin bi hin wê di dest de wê biafirênin wê bi wan re wê bibê. Wê di wê temenê de wê di bazarên bajêr de wê pêşî wê bi hev gûharandinê malan weke bi wê re kesekê ku ew tenê genim bi çênê û genimê wî hebê û kesekî ku ew tenê niskan bi çênê û tenê nîskên wan hebin wê bi hev bi gûharênin û wê di wê temenê de wê, herdû alî jî wê bina xwediye hem genim û hem nîskê.

Hin bi hin wê jîyane zanaatkariyê jî wê were dîtin ku wê pêşkeve. Ankû wê, jîyane çêkerîyê weke bi naqşkirinê û hwd bê. Wê di wê temenê de wê rewşên weke yên bi pişeyî û hwd re wê bi wê re wê di awayekê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Di mijare bajariyê de wê, di wê temenê de wê, mijare baweriyê jî wê çawa wê, were jîyankirin wê hin bi hin wê ew wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Weke ku wê di nava baweriya li rojhat de wê were dîtin wê tiştên ku wê werina xwarin û yên ku ew newina xwarin weke 'haram' û 'helal' û hwd wê ji hev cihê wê werina kirin. Di wê temenê de wê ev wê çî wê were çêkirin û hwd wê bi wê re wê, bide dîyarkirin. Minaq wê tiriye ku ew biçênin û bidest bixin wê hinek ji wan wê ji wan tiştên weke halil, basiq, şerbet û hwd wê bi dest bixê û hinek jî wê weke li rojava wê li rex wan tiştên ku wê werina çêkirin wê şarab û hwd wê were çêkirin. Bi çanda wê ya xwarinê û hwd re wê herêmên her pênc parzemînen dînyayî wê xwediyê çand û pêşketinên bi wan re ên cihê bin. Bi heman rengê wê bi rengê jîyanê û mijare jîyane hilberinê weke ya çandiniyê, cotyariyê, şivaniyê û hwd jî wê mirov dikarê bibêjê.

Di wê temenê de wê, rewşên din ên bajarî wê, bi wê re wê, di nava bajêr de wê, rewşa weke ya şerkirinê û bo wê bûyina leşker û hwd wê bi têgiha baweriyê ve girêdayî wê bibê. Têgînên weke 'şovelyatiyê' wê di wê temenê de wê bi xiristiyanîyetê re wê pêşkevin. Yan jî wê têgiha 'şerên pîroz' wê weke bi rewşa seferên xaçîyan û hwd re wê were dîtin. Yan jî li rojhilat wê bi heman rengê wê weke bi islamê re wê 'şariatvan' û hwd wê, di wê rengê de wê, xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev jî wê temenê têgiha 'şerên pîroz' û ankû di wê temenê de wê, bi girseyê dana şerkirinê û hwd re wê bi wê re wê bibin. Yan jî wê, di wê temenê de wê, keyeniyek ku wê devereke wê dagirbikê wê, li şûna ku wê gotina 'dagirkirinê' wê bikarbênê wê gotina 'fetihkirinê' wê bikarbênê. Bi wê re wê, bixwezê ku ew dîmenekê olî bidiyê.

Dimijare olê û reng dayina bi wê a di demê de wê weke aliyekê wê ye din bê ku mirov wê hinekê din li wê bihizirê bê. Di serdema navîn de wê mijare olê wê li ser wê temenê wê, di rengekê de wê, weke dîmenekê zêhnî ê ku ew dide dîyarkirin û bi wê re wê were salixkirin re wê, di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin. Pergale baweriyê wê, di wê rengê de wê, di çerçoveya pêşketin û pêşveçûnên serdema navîn de wê were dîtin ku wê çawa wê, di dîmenekê de wê, weke rengekê zêhnî-bîrdozî û hwd wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê re wê bileyizê.

Di wê demê de wê bi wê re wê pergale civakî ku wê bêafirandin wê bi rêgezên olî bê. Wê weke endamê wê olê wê hem wê ya ku ew li gorî wê bijî û ya ku ew weke sipartek bikê û hwd wê di wê çerçoveyê de wê were destnîşankirin. Ji rewşên weke bi têkiliya mirov a bi hev re û wê heta gelek aliyên din jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Weke din wê jî wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê, di serdema navîn de wê, di nava sazûmana bajariyê de wê wê bandûra têgîha baweriyê wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di nava jîyanê de wê, rewşa çînên imtiyazî ku wê pêşkeve weke leşker û ankû şovalya, rêveber û oldar û hwd wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, bi wê re wê, dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Piştî kêmbûna bandûra roma û hinbi hin wê bi piştî pêvajoya hêrîşên komên hunan û hwd ku wê li wê bibê wê êdî wê, rewşa wê ya aborî jî wê di wê temenê de wê gûharîn wê di wê de wê bibê. Wê, di wê demê de wê, rengê aborîya demê a weke çandiniyê û jîyane şivaniyê û hwd wê, di wê temenê de wê, bi awayekê sazûmanî wê pêşkeve û wê di demên piştê wê hin bi hin wê encamên giring wê bi berheviye aborî ku wê di dest de wê biafirê re wê xwe bide dîyarkirin. Civake dema serdema navîn wê dikarê wê di du aliyan wê di zikhev de wê şîrovebikê. Wê di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê li ser temenekê faodali ku wê biafirê wê weke bi jîyane kom û girseyên li herêmên çolî wê bijîn û wê di wê temenê de wê bi jîyane çandiniyê û şivaniyê wê bijîn û wê di wê temenê de wê pêvajoyên dirêj wê bi jîyane xwe re wê ji dûnya derve qût wê bijî re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Aliyê din jî wê bajarî û civaketiya bajariyê weke ya civake destê ku wê di bajaran de wê biafirê û wê, ji wê cihê xwediyê xosletên xwe yên jîyankirinê bê wê, di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. aborîya bajarî ku wê pêşkeve wê, hin bi hin wê ya aboriya cih de a faodali jî wê temenê wê hin bi hin û hêdî wê ji hev bi felişênê, li leyha ya jîyane civaketiya bajariyê.

Di awayekê de wê, dema ku wê bahsa aboriya bajariyê wê were kirin û pêşketinên bi wê, weke pêşketinên ku wê, hin bi hin wê rewşa faodal jî wê bigûharênin wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. aboriya bajarî wê weke aboriyek ku wê li ser temenekê aboriya tevger û digerihe û xwe dewrûdayim dikê bê. Aboriya gûndîtîyê jî wê di şewayekê de wê weke aboriyek ku wê di cihê xwe de wê sekinî bê. Wê di wê rengê de wê,

dema ku wê bajarvanî wê derkeve li pêş û wê, amûrên ku wê li gûnd û ankû herêmên çolê wê bibin wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê herikina wan jî a li nava bajêr wê, temenê gûharînê û hwd wê bi wê re wê bîafirênê.

Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê aboriya bajêr jî wê di rengê de wê di nava xwe de wê di dîmenekê girtî de wê, were dîtin. Wê dema ku em li rewşa aboriya demê dinerin wê dibînin ku wê di wê rengê de wê di nava xwe de wê weke bi tevger bê. Wê çendî ku wê hin bi hin minaqên weke ku wê li rojhilat û hwd ên weke bi kerwanîyê û hwd ku wê pêşkevin wê di wê rengê de wê, bi seferên ku ew dikin wê mal wê bibin û wê bînin ku wê bibê jî lê wê di şewayekê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê mirov nikaribê wê zêdeyî wê, di awayekê de wê, bahsa wê tevgerîyek zêde mazin bikê. Ew tevgerîya zêde bi tevger bi aboriyê wê, li demên dawî ên serdema navîn û demên ronansê û hwd re wê di rengê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê bibê.

Di awayekê din de wê fektorên ewlehiyê û hwd wê, weke aliyekê ku wê zêde wê weyn di wê rewşa çûn û hatinê de wê bileyizin bin. Wê li kijan hevraştê a bi rêwîtiyê ku wê mirov wê xwe di ewlehiyê de wê hîsbikê wê hingê wê bi wê deverê ve wê, herê û wê, ji wê derbas nebê.

Di demên serdema navîn ên navê û pêşketî de wê were dîtin ku wê gûharînên bi faodalî re wê bibin. Wê di wê rengê de wê di kirinê û hwd de wê, pisporiti wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê warê de di nava temenê aborî ê aboriya faodalî de wê, pisporiti wê ji aliyekê ve wê, bi pêşketina wê re wê zorê li wê bikê ku ew hin bi hin di xwe de gûharînan bide çêkirin.

Di çerçoveya têngîha aboriyê de wê, dema ku em di çerçoveya gûharînên wê de wê, werênê ser ziman wê ji aliyê civaknasî, ramyarî û hwd ve jî wê were dîtin ku wê ew wê bi wê re wê, di awayekê de wê bibê. Gotinên weke ramyariyê û civaknasiyê wê, rengê xwe wê, di wê rewşê de wê, bide dîyarkirin. civaknasiya aborî wê bi çûnûhatin, beşkirin, rewşên xabatê a bi hev re û ankû çûnûhatinên bi hev re û rewşên weke pevçûharandina malên ku ew diafirênên û hwd re wê bibê. Ji aliyê ramyarî ve jî wê, 'lord' û ankû senyorên xwedî ax ku wê bi wê re wê xwediyê **imtiyazên** mazin bin bi wê re wê, di rewşên ramyarî de wê, bina xwediyê hem serdestiyekê û hem azadiyek bi wê ku ew bikarbin. Ew wê, ji aliyekê ve wê, di nava civake demê wê weke rê û rayên weke yên xwûnê ên di laşê de wê, bi key ve girêdayî wê, pêşkevin. Wê di wê

çerçoveyê de wê, ew wê rewşa xwe ya bi imtiyazî wê li ser wê re wê, di awayekê de wê bidina dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê çînek serdest a xwediyê maf û azadiyên bêsinor wê bi wan re wê biafirê. Di wê rewşê de wê, ew li ser civakê re wê, weke kesên ku ew wê kontrolê wê dikin wê derkevina li pêş. Ew wê, di wê temenê de wê dema ku ew berheviya di dest de dibê ku ew zêde dibê wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê, xwe di awayekê de wê bidina dîyarkirin. Di wê rewşê de wê key jî wê weke statûya li ser wan re jî bê û wê, bide dîyarkirin. Wê ew bi gotina xwe ya weke destûrê wê, di awayekê de wê, li gorî rewşa xwe wê, bixwezê rewşê biadilênê.

Di aslê xwe de wê, di demê de wê bi zêdeyî wê bi aborî mirov nikaribê zêde bahsa rewşek kapitalî ku ew pêşketî di wê demê de wê bi wê rengê wê bikê. Wê rewşa aboriyê ku ew heya wê, çawa wê, bigihikê giştîya şênî û niştecihîyên bajêr. Weki din wê di wê temenê de wê di nava deştê û çolê de wê, girêdanên bi wê re wê li ser wê temenê wê biafirin. Kengî wê bi kapitalî wê aborî wê rengê wê bistênê? Kengî ku wê bi zêdeyî wê di dest de wê berhev bibê û ew wê, bidest gerînê wê ji bajêr li bajêr wê bi dest gerînê wê bikê û wê di wê temenê de wê, êdî wê bi wê re wê pêşkeve. Aboriya gerînê wê, di wê rewşê de wê zêdeyî wê, ev jî wê, regekê kapital wê bi xwe re wê, êdî wê, biafirênê. Dervî wê ya demên serdema navîn wê, di rengê û awayekê di cihê xwe de wê dîmenekê û awayekê wê bide dîyarkirin.

Bajarên ber avê û limanên wan wê di wê nûqteyê de wê, hin bi hin wê deverên ku wê aboriya gerînê ku wê li wan wê bi tevger bibê wê bibê. Faodal ew di cihê xwe de wê, di regekê de wê dixwezê û wê, di destpêkê de wê, heta ku wê di ya xwe de jî wê israr bikê. Lê piştî wê êdî wê li ser encamên wê û bi dest xistinê û bi wê çavberdana li mazinbûnê û hwd re wê bi wê re wê di regekê de wê, xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê di demên serdema navîn de wê piştî ku wê li navaroka bajaran wê berhev wê bibê wê bi zêdeyî wê êdî ew wê derkevina li pêş. Lê wê dîsa wê, temenê pêşketina wan ya ku ew bi wê dibin ku wê çendî wê rewşek aborî bi pêşketina wê re wê hebê jî lê wê ji aboriyê zêdetirî wê bi rewşên ramiyê ve girêdayî wê were dîtin ku wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Rewşa bajariyê wê hinek rewşên din ên di zikhev de wê bi xwe re wê werênê li holê û wê bikê ku ew li ser wê were lê hizirkirin. Minaq rewşên weke pêdîvîyên wê û hwd wê, di wê temenê de wê êdî wê xwe bi rengê

xwe yê vekirî wê di regekê de wê bide dîyarkirin. Wê di rewşê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin ku ew wê êdî wê bibê.

Civakên herêmî û bajarî wê, pêşketina wan ew ne li gorî rewşên aborî ên bi gerîner bê û ankû di cihê xwe de tevdigerihin. Ew li gorî rewşên xwe yê jiyani wê di wê temenê de wê di regekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di dewama wê de wê, bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê li ser temenê xwe dabarekirinê û domandina wê rewşa dabarekirinê bi temenekê aborî û hilberînê û hwd re wê, li wê were lê hizirkirin. Di wê demê de wê, deşt û çol û ankû bajar û gûnd wê zêdetirî wê ev wê wan nêzî hev wê bikê û wê berhem û hilberînên wan wê bi hev re wê bide parvekirin.

Çendî ku wê rewşek bajarî wê biafirê û wê bi xosletên xwe re wê bi ramyarî, civaknasî û aborî wê pêşkeve jî wê divê ku mirov wê bi xosletên demê û teybetiyên wê re wê fahmbikê û werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, rewşek civaknasî a bi têkiliyê ku wê rûbide wê, bandûra wê li rewşa aborî jî û ya ramyarî jî wê bibê. Di wê çerçoveya civaknasiyî de wê, mijarên ewlehiyê, hevnasînê, parvekirinê û hwd wê çawa wê temenê wan wê biafirê wê bi serê xwe wê weke aliyê wê yê din ku mirov li wan bihizirê bê. Û ev rewş wê bi rewşa xwe ya xwezayî wê mijarên aboriyê û têkiliyên wê jî wê di regekê de wê, di wê çerçoveyê de wê, bi bandûr û dîyar bikê.

Çendî ku wê bi bajarvani wê pêşkeve jî wê xoslet û teybetiyên faodali wê li ser wê serwer bin. Wê, bi wê re wê, bi rewşên weke girêdanên civakî ên hevnas dikê, weke xismetiyê û ankû li şûna wê ên baweriyî û hwd re wê, di wê rengê de wê bide dîyarkirin. Di awayekê de wê, rewşên bajarî wê, piştî kêmbûna bandûra roma û hwd re wê, bi goçkirinên li deveran û hwd re wê, êdî wê rewşên nû ên bajarî û hwd wê biafirin. Di wê rewşê de wê, di bajariyê demê de wê di avabûna wan de wê kî û çî wê temenê bê wê, dema ku mirov wê li wê di hizirê wê, ew jî wê bi serê xwe wê weke aliyekê teybetê bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Piştî wê, di demên rewşên dagirkirinê ên di serdema navîn de wê, ew jî wê di wan de wê gûharin wê bibê.

Di hinek lêkolînên ku wê li herêmên li herêma ren'ê a germenê wê were kirin de wê, rastî berhemiyên ji romayî wê were. Di wê demê de wê, di awayekê de wê, di avabûna bajariyên demê de wê rewşên ramyarî û baweriyî wê were dîtin ku wê weke fektorên sereka bin ku mirov li berçav bigirê bê.

Li kurdistanê minaq wê di demên kevnera de wê bajarên weke akbatanê wê di temenekê ramyarî de wê, li ser esasê kifşkirina deverêk bilind û stretejîkî û hwd wê demên mediya de wê bi navendî wê li wê civîn û pêşketin wê bibin. Di awayekê din de jî wê, rewşên weke temenê çandiniyê û hwd wê, di rengê de wê, li deverên din ên weke bi bajarî wê were dîtin ku wê weyn bileyizê. Di serdema navîn de wê, bi tememî wê ev dever wê weke ku wê jinûve wê bîn avakirin wê dîmenekê wê bi xwe re wê, bidina dîyarkirin. Ber ku wê piştî seferên islamistan ên li herêmê wê herêm wê were kavilkirin û wê piştî wê kavilkirinê wê bi xosletên demê re wê jinûve wê were dîtin ku wê werina avakirin. Di wê rewşê de wê, li rewşên bajarî ên rojava li germenê bê, li biritanya mazin bê û ankû roma, ispanya û hwd bê wê di wê rengê de wê di rengê de wê were dîtin. Di wê demê de wê bi zêdeyî wê, bajar wê bi aboriyên di cihê xwe de sekinî re wê pêşî wê bi ponijina nava xwe re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Minaq wê li biritanya mazin di demên **sedsale** 10´min ên keyeniya wessex´ê de wê, dema ku wê li nava arşîvên wê dihê nerîn wê, rewşa bajarvaniyê wê di temenekê stretejîkî û hwd de wê were dîtin ku wê bahsa wê were kirin. Di demên serdema navîn de wê çendî wê, bajarvanî wê ji nava sînorê kirmanan wê derkeve jî lê jî lê wê weke di demên li dora sedsale 10´min de wê bi keyeniya wessex´ê re wê were dîtin ku wê ew çerçoveya bajarî ku wê bi lêkirinên hêtên li dora wê re wê, ew wê, di nava rewşek bi wê rengê de wê bo ewlehiyê wê were bicihkirin. Çîniyan wê bo ku ew pêşîya rewşên hêrîşên hûnan û hwd weke di demên roma ên destpêka serdema navên bigrin de wê, ´sedê çînê´ wê lêbikin. Sedê çînê wê, demek dirêj de wê bibê û wê, di wê demê û pêvajoya dirêj de wê navên keyeniyên wê ên weke Chu, Qi, Yan, Wei, Han, Zhao, Qin û hwd ku wê di lêkirina wê de wê weyn bileyizin wê derbas bibê. Weki din jî wê temenê wê li dora destpêka dema serdema navîn de wê, bê avêtin. Piştî hêrîşên hûnan ên xadar û bo talanê ku wê di destpêkê de wê bibin wê êdî wê, dest bi lêkirina wê bikin bo pêşîya hêrîşên li xwe bigirin.

Li dora sedsale 10min de wê bi ji hev belavbûn û felişîna roma wê li perzemina europa wê, rewşên weke bajarî ku wê li herêmên weke biritanya mazin û hwd ku wê bi navê “burh” û “port” û hwd wê avabibin. Wê di wê temenê de wê di awayekê otoriteyî de wê bi keyeniyê ve girêdayî û di temenekê rêxistinî de wê were dîtin ku wê pêşkevin. Hin bi hin li deverên ku ew lê zêdebûn dibê bi demê re wê, êdî wê di dewama

wê de wê li wê deverê wê bi deverên din re wê têkiliyê li ser temenê li ya rex xwe re wê têkiliyê wê dênê.

Di aslê xwe de wê, dema ku em rewşa bajaritîyê a demê wê şîrovebikin wê dikarê wê ji sê aliyên ve wê rewşên ku wê li w bandûrê bikin wê werênê ser ziman. Yek wê bi rewşên dagirkirinê û hwd bin wê bi wê re wê, rewşên dagirkirinê wê ne tenê wê weke rewşên mudaheleyî ên weke bi demografiyî bin. Wê wekî din wê weke rewşên ji ahenge wê derxin jî bin. Rewşa din a duyem jî wê rewşên weke yên li ser wê temenê faodali ku ew wê pêşdikeve û hin bi hin w bi gûharînên ku ew bi wê re dibin re wê çawa wê bibê bê. Di wê nûqtayê de wê, weke bi pêvajoya pêşveçûnê re wê rewşên weke yên peresandinê ên demografiyî ku wê çawa wê biafirin wê bi wê re wê werê dîtin. Ji aliyê din ê sêyem ve jî wê, di awayekê de wê, di şêwayê weke ku wê ya jîyane çolê a gûndîyî wê cih bi gûharênê li deverên weke yên bajariyê ku wê biherikê re wê, bi wê re wê rewşa bajariyê wê, di rengekê de wê bi wê re wê bigûharê bê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Xosletên civaketiya gûnditîyê wê li ser wê temenê bê ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê li wê bihizirê ku wê çawa wê, bi çerçoveyek bi ardê, axê û jîyane li wê deverê bi cih ve wê girêdayî û wê bi çerçoveya wê ve girêdayî wê xwediyê şêwayekê hizirkirinê bê. Di wê nûqtayê de wê bend û girêdanên xizmtî û hwd wê, zêdeyî wê weke ku wê di dîmenekê de wê weyn bi leyizin. Lê ya bajarî wê ne wusa bê. Ya bajarî wê di wê de wê zêdeyî wê şêwayên fektorên çandî ku wê hin bi hin wê rengê xwe wê bidina dîyarkirin weke bi çand û ziman û hevbeşîya nava wê û hwd re wê bi nirxên weke kevneşopîyê, orfûadetan û hwd re wê bide dîyarkirin. Wê di wê nûqtayê de wê, civake mazin bê û wê di wê de wê gelek kes wê weke hev di rengekê de wê heman nirxê di dîmen de wê parvebikin. Li gorî ya jîyane çolê a gûndîtîyê wê ya bajarvaniyê wê zêdetirî wê, li mirov wê, xwediyê balkişandinê û balkişandinê li rewşê a xwe bê. Ji wê aliyê ve wê fektorên zêhnî û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê, zêdeyî wê di temenekê çandî û hwd de wê bandûra wan wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Çerçoveya wê ya weke ya rêxistinî wê zêdeyî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê, fektorên weke yên baweriyî û hwd wê zêdeyî wê weke navendetîyek rêxistinî wê bi wê re wê biafirênê û wê weke fektorên dîyerker wê bi wê re wê derkevina li pêş. Bajarvaniya demê wê, li ser qadên berfireh ên ardnigariyê wê bi rewşên hewirdora wê ên çandiniyê û hwd re wê pêşkevin. Rewşên weke yên bajarî ên hemdem bin. Wê ji nava hêt û

lêkirinên weke bi kirmanî ku ew dihên girtin de wê newina dîtin. Lê rewşên bi wê rengê ku wê bibin jî wê, di rengekê de wê bo xwe parastinê bin.

Di destpêka serdema navîn de wê rewşên weke pêşketina bajarî ên dervî kirmanan ku wê bibin wê, bibê. Lê rewşên weke yên hêrişî û hwd ku wê zêde bibin û wê pirsgirêkên ewlehiyê û hwd wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina dîyarkirin êdî wê rewşên bi wê rengê ên pêşxistina bi dorpêşên kirmani û hwd re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Li kurdistanê wê sûra amedê ku wê bahsa wê bikê wê hinekê jî wê çendî ku berî demên serdema navîn wê were avakirin û wê jîyane hundurê wê xwe barî li dervî wê bikê jî lê wê dîsa wê weke rewşek parastinê wê xwe di wê demê de wê dîsa wê di reng û awayekê de wê werênê li rojevê û di rewşên hêrişî de wê gelhê herêmê wê xwe li nava wê di rewşa parastinê de wê bide li hev û bigirê.

Ji aliyekê din ve jî wê dema ku wê rewşa bajariya demê wê pêşkeve wê ji aliyê sazûmana wê û rêxistinîya wê ve wê hin bi hin rengê wê xwe bide dîyarkirin. Deverên ku wê li wê civin wê bibin û ankû deverên weke meclisên gel wê di wê rengê de wê bibina xwediyê dîmenekê wê rengê xwe bidina dîyarkirin. Ev wê weke deverên ku wê li wan deveran wê hem mirov wê bi hev re wê bidin û bistênin û wê di dewama wê de wê pirsgirêkên xwe û hewirdora xwe wê di wê de wê bi kirpênin bin. Bi wê rengê wê rewşa bajariyê û nîqaşkirinên bi jîyane wê û hanîna ser ziman a pirsgirêkên wê û hwd re wê bi wê re wê, di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin bê.

Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê bi zêdeyî wê mirov nikaribê wê di rengekê de wê bahsa rewşek bazirgani a mazin ku wê bibê di nava bajaran de wê bikê. Wê aboriya bajaran wê weke ku me li çend deveran li jor hanî ser ziman wê di rewşa xwe de wê, wê bibê û wê di nava sînorê bajar û deverên bi wê ve girêdayî û nêzî wê ên li dora wê, êdî wê bi wan ve wê girêdayî wê di rewş û rengekê de wê were dîtin ku wê pêşkeve. Hin bi hin wê, di rewşekê de wê çawa wê têrî xwe bikê wê bi wê re wê, bixwezê ku ew rabê.

Di wê demê de wê, zêde wê bandûra keyan wê weke berê wê bi erk û xort wê nemênê. Wê li bajaran wê kont, senyor û ankû wê weke li kurdistanê wê mîr û hwd wê derkevin li holê. Ev jî wê di wê çerçoveyê de wê weke çapê xwe de wê weke keyeniyana piçûçik ên bi xwe re bin. Lê wê, dîyarkeriya wan a di demê de wê were dîtin ku wê zêde wê bibê. Ew wê, sazûmana ku ew diafirênin wê weke dewletkek piçûk wê xwe mazin

bikin û wê di destê xwe de wê bi zêdeyî wê berhevkirinê wê bidina çêkirin.

Ev wê, di demên li dora sedsale 10´min û hinekê piştê wê bibê. Piştî wê, kengî wê zindîbûna li bajaran wê bibê? Kengî ku wê têkiliyê wê bi dervî xwe re wê dênin û wê ji wan û ji wan çûn û hatin wê bibin. Di wê temenê de wê ev rewş wê bandûrê li rewşa wan a aborî, ramiyarî, civaknasî û hwd jî wê bikê.

Di mijare jîyane bajariyê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê, êdî wê hin bi hin wê li wê zêdebûn wê bibê. Ew wê bi wê re wê, di rengekê de wê êdî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê rewşa wê zêdebûnê wê, bi demografiyî û hwd wê, bandûra wê di pêşveçûnên wê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di nava bajêr de wê, piştî têkçûna formasyona roma êdî wê di awayekê de wê bi serê xwe wê pêşketina wan wê di rengekê de wê li rojava jî wê were dîtî ku wê bibê. Bajarîtî wê di wê temenê de wê bi xosletên wê re wê derkeve li pêş. Di nava wan xosletan de wê girsebûna bi demografiyî, rewşa sazûmana civakî bi bawerîyî û di wê çerçoveyê de pêşveçûnên weke bi sazûmanî û hwd ku wê êdî wê rengê wan wê xwe bide dîyarkirinên ên weke yên perwerdeyê û hwd wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Perwerde û hwd wê, di wê temenê de wê bandûra wê bi pêşveçûnên bi aqilî re wê ne di demek zêde piştê de wê xwe bidina dîyarkirin. Bi wê re wê, rewşa kont, senyor, mîr û hwd jî wê bi demê re wê re wê kêmbibê. Wê hin bi hin wê civake bajarîyî û kesên wê ên ku ew bi keseyetîya xwe pêşdikevin û rengê xwe bi wê pêşketina xwe didina dîyarkirin û hwd re wê bibê. Wê, di wê temenê de wê, sehêtkirinên weke di temenê îteatî de wê êdî wê zêde wê, bi bandûr nebin û wê mirov wê derkeve dervî wan. Wê li hemberî wê bertekên xwe wê bide dîyarkirin. Ev wê rewşa bajarbûnê wê di çerçoveya wê de wê, dervî wê rewşa sehê wê bi awayekê wê bikê ku ew wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê di nava rewşa bajariyê de wê, di wê temenê de wê, deverên ku wê di wê de wê ew wê xwe bidina dîyarkirin wê bibin. Civakbûna wê êdî wê di wê temenê de wê nîrx û kevneşopîyên xwe û destûrên xwe wê biafirênê û wê bi wan re wê derkeve li pêş û wê bi wê li hemberî rewşa îteatîya bi bawerîyê ku ew dihê ferzkirin, ieate li kont, senyor û mîran ku wê were ferzkirin û ankû rewşên din ên weke di wê rengê de wê bi girêdanê wê bi wê li hemberî wan wê bisekinê. Li nava bajaran deverên weke yên bawergehan û hwd ku wê bibin wê, di wê rengê de wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Bajarîtî

wê, bi navendên wê yên perwerde û baweriyê ên di zikhev de ku wê di destpêkê de wê pêşkevin wê piştî wê ew jî wê bi têrzanînek ku ew di xwe de wê, bigihijiyê de wê ji hev wê cihê wê bidest pêşketina xwe wê bikin. Bi heman rengê di rewşên weke yên din de jî ku wê pêşkevin wê, rewşek wê xwe bide dîyarkirin.

Li rojhilat pêşveçûnên ku wê di dema navê a serdema navîn de wê bibin û pêşveçûn wê

Li rojhilat wê weke ku mirov wê dibînê wê di wê temenê de wê li ser temenekê civakî wê bibê. Şîroveyên ku wê bîr kirin û rêgezên hizirkirinê ku wê werina dîyarkirin wê di rengekê de wê bi heman rengê wê ditemenekê de wê bi wê re wê were dîtî ku wê bê lê hizirkirin. Di serdema navîn de wê herêmên li rojhilat wê di rengekê de wê ji xwe wê weke ku wê li bajarên kurdistanê ên demê wê were wê were dîtî wê pêşketinekê wê ji demên berî xwe wê bi xwezayî wê dewr bigirê. Di wê temenê de wê li rojhilatê kurdistanê û heta bakûr û herêmên başûr û hwd wê karibê wê di wê temenê de wê bibê.

Di aslê xwe de wê pêşketinek li herêmê ku wê di wê demê de wê were dîtî ku wê bi wê re wê, di awayekê de wê were û bibê wê were dîtî. Li herêmê wê piştî pêşketina islamê wê dawî li rengê pêşveçûnên berî wê were. Wê bi wê re wê nîşanakên pêşveçûnên berî wê jî wê di wê rengê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê werina holê rakirin. Li herêmê wê were dîtî ku wê piştî demên destpêkê ên islamê wê dema abasiyan û dewama wê de wê li herêmê wê heta demên bûyîdîyan wê di wê rengê de wê were dîtî ku wê di awayekê de wê bi wê re wê bibê. Abbasî wê pêşî wê herêmên li dora rojavayê kurdistanê û Rehayê û hwd wê ji xwe re wê bikina navend. Lê piştî wê, bi bandûra pêşveçûnên ku wê bibin wê ew wê navendîtîya xwe wê barî li baxdadê wê bikin.

Di wê demê de wê li herêmê wê êdî wê bi wê re wê, di awayekê de wê, rengekê wê yê pêşketinê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, di wê demê de wê, heta herêmên misra kevn û deverên din ên weke ber sînore afriqa li herêmê wê serwerîya wan wê hebê. Weki din wê gelek nîşanakên wê hebin ku wê li herêmên qafqasya wê di wê temenê de wê, serwerîyek ku wê bi hundurê asya ve wê biherikê û wê herê wê were dîtî ku wê bibê. Heta ber sînore çîn û hindistanê wê ew wê were dîtî ku wê bibê.

Li kurdistanê wê di aslê xwe de wê pêşketinên wê di wê temenê de wê, were dîtî ku wê bi serwerîyek giştî wê heta demên piştî wê bi civakî

wê bibê. Di dema bûyîdîyan de jî û heta demên şadadîyan û piştî wê ya eyûbîyan jî wê kurdistanî bi wan re farîsî wê serwerîya wan wê li herêmê wê hebê. Ev wê weke du hêzên ku wê, di awayekê de wê, rengê pêşketina herêmê wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Heta demên li dora sedsale 14' min jî wê ev rewş wê bi wan re wê bidomê. Di wê demê de wê, li rojhilat wê, rewşên pêşveçûnên bi desthilatî wê ji bûyîdîyan û heta şadadîyan ku mirov li wê dinerê wê di wê temenê de wê herêmên qafqasya heta berê çîyayên uralan û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê li wan wê serwer bin û wê civakeyîyên wan ên ku mirov wê karibê di dewama wê de wê bi wan re wê kifşbikê û werênê ser ziman wê hebin. Di awayekê de wê, mijare bûyîdîyîyan wê di wê nûqtayê de wê, piştî wan wê dema şadadîyan wê li herêmên qafqasya û heta herêmên din ên nivgrava araban wê di awayekê de wê were dîtin ku wê, serwerîya wan wê bibê. Ji çavkaniyên demê ên weke bi 'ansiklopediya islamê' bê û ankû nivîsar û hizirvanên demê ên islamî û hwd ku wê bibê mirov wê bi rehetî ji nava hizrên wan wê kifşdikê.

Kurdên Şadadî jî, di wê demê de, rêveberîyeka mazin ya pîrr xort ava dikin ku di nava wê de kurdên eyerîdî, kekoyîdî û hwd, ku pîrranîya beşên din ên civata kurd û xalkên din ên herêmê bi civakî û baweriyî û hwd jî di nav de cih digirin, wê desthilatdarîyek xort ava bibin. Bi wê re jî, wê li herêmê serdest bibe. Rêveberîya ku bi vî rengî Mihemedê kurê Şadadî ava kir, wê bi navê bavê wî bê bi nav kirin. Wê serdestîya wê li herêmê pêş bikeve. Lê ji dewletekê zêdetir, weke desthilatdarîyeka împaratorî pêşket. Piştî jî, herêmên farisan jî, mazinahîya wê herê kirin û heta ku di cih de, piştgirî jî kirin. Ji ber ku derdê wan jî, weke yê kurdan mazin hebû ku ji ber hêrîşên ku ji derve dihatin û li herêmê dibûn, weke hêrîşên komên salçûqîyan û hwd ku ji derve dihatin. Mihemedê kurê Şadadî wê 21 salê wê li desthilatdarîyê bimêne û wê wê desthilatdarîyê birêvebibe û piştî wê kurê wî Elîyê eskerî wê were ser taxtê şadadî, û wê weke şah li ser serê wê desthilatdarîya bavê xwe. Bavê wî ji sale 950'ê heta 971'ê li ser desthilatdarîyê bimêne. Piştî ew jî yanî Elîyê eskerî, wê di sale 971'ê de were dewsa bavê xwe. Li gorî ku bi devkî tê gotin, hê ku bavê wî saxbûya û êdî ku nikarîya ku ew desthilatdarîyê bi rê ve bibe û karê wê bike, ew bi wê zanîn hunerîya xwe ketîya çavde û di cih de derketiya li pêş û piştî hin bi hin bûya şah. Lê piştî ku ne bi gelekî re ew bavê wî çû ber dilovaniya xwe, wê êdî ew bi tememî bibe desthilatdar. Li herêmê, di wê demê de jî pêşketin û pêşveçûn zû bi zû pêşve diçin. Elîyê Eskerî, tevî ku ne zêde pîr jî bû ku

hat û bû şah jî, wê desthilatdariya wî zêde nekişêne. Ew, wê desthilatdarî û dema wî ya desthilatdariyê wê dernekeve ser 7 û yan jî 8 salan. Lê wî, gelek pêşketinên ku navê wî li dîrokê didin hiştin dike.

Di wê demê de wê dema şadadiyan wê li giştîya kurdistanê, li deverên li dora wê û ji wê wîrdetirî ên qafqasya û heta ber hazarê û hwd wê, di bin serwerîya wan de bê.

Şahên Şadadî, di dema Mihemedê şadadî de, hinekî weke demeka arambûnê di buhurê li wan herêman û dora wê jî wê bi serwerîya xwe wê bidina pêşxistin. Lê ji ber hêrîşên li herêmê, bi komên weke yên selçûqî û hwd ku ew wê ji derve wê werin ew wê zêde nadomê. Wê piştî jî, komên ku ji herêmên derve dihên û hêrîşî herêmê dikin wê zêde bibin. Elîyê eskerî, birayê wî Merzûban, di wê demê de mirovekî mazin jê derketibû û êdî di nava civakên herêmê de derdikeve li pêş û di nava civatên wan de wê ji jê zêde were bahskirin. Di dema birayê xwe de wê, gelek karûxabatên giring wê hê di dema bavê xwe de bike. Bo vê yekê, navê wî bi teybetî bi hunerîya wî derdikeve li pêş. Piştî ku birayê wî Elîyê eskerî diçe ber dilovaniya xwe, wê êdî ew bi awayekî xweza derkeve li pêş û bibe şah li ser serê desthilatdariya şadadiyan a demê. Teybetmendîya Merzûban, hinekî jî bi zanebûna wî re derdikeve li pêş. Mirovên li hewirdora wî, ji aqilê wî pirr zêde bi bawer in. Bi wê bawerîyê, ew êdî derdikeve li pêş. Desthilatdariya Şadadî, ez nikarim bi hesanî tenê weke rêveberîyekê ku ew, hatî û avabûyî bênima ser ziman. Hê ku di dema Eyîrîdî û kekoyîdîyan wereqe û ankû pereyên kîrîn û firotinê di dema wan de di nava wan de bo kirin û firotinê hebûna. Bi teybetî, kekoyîdîyan desthilatdariyek herêmî ava kir ku di welatên roja me de çî têde hebûya, weke wezeret û hwd, têde bicih kirina. Pere jî, bi navê xwe pêşî di wê demê de derxistibû bûn. Lê ew piştî, serdestîya ku Mihemedê kurê Şadadî ku avakirî herê dikin û bi wê re dijîn. Di pere û wereqeyên di dema Mihemedê kurê şadadî û kurên wî elîyê eskerî û Mazrûban jî, hebûna. Lê piştî Mazrûban, kurê Mezrûban ku navê wî fadl bûya wî, tiştêkî din ê nû kir û desthilatdarî hemû kir yek û ji destekî û xwest ku birêvebibe. Wî, wereqe û ankû pere bi navê xwe di dema xwe de bo desthilatdariya dan derxistin. Fadl, piştî bavê xwe re di 986'an de tê ser taxt û dibê şah.

Di wê demê de wê, dema şadadiyan wê, bii desthilatiya wan wê zêdeyî wê bi awayekê xort wê derkeve li pêş. Heta demê şadadiyan wê çendî ku wê ji holê ranebin bi rêveberî û desthilatiyên xwe yên herêmî a abbasîyan û desthilatiyên herêmî ên bûyîdîyan jî wê di wê temenê de wê, di nava

sînorê wê de wê, bibin. Wê, di wê demê de wê, şadadî wê hem rewşa xelifetiyê wê sehêtbikin û hem jî a desthilatîyên herêmê. Di wê demê de wê, bi wê re wê li herêmê wê bibê.

Fadl, weke şahê kurd ku navê wî di ansîklopedîya îslemê de jî di buhurê ya, bandûra wî û dema wî, wê di kifşkirina pêşaroja herêmê de wê pîrr kifşkar bê. Wî, demeka zêr, tevî hemû hêrîşan jî bi desthilatdarîya Şadadîyan daye jîn kirin û li herêmê desthilatdarîya giştî kirîya destê xwe de û parastîya. Weke ku çawa di dema desthilatdarîya Merwanîyan a piştî Şadadîyan de ku hin bi hin pêş dikeve jî, di dema wê de ku piştî amê xwe badê kurê dostik ku breziyê wî Elîyê Merwan bikin. Şahê demê ê şadadîya Fadl, biqasî ku em ji kirinên wî fahm dikin, em dibînin ku wî giringî daye awadanî û bajarvanîyê. Di dema xwe de Fadl, giringiyê dide ava kirin kirman, qasr, avahî û xaniyên mazin û pîrên kevanî yên mazin. Di dema xwe de wî ev mazin çê kirina. Herwusa, herêmên ku di bin desthilatdarîya Şadadîyan de, rojhilatê kurdistanê û herêmên farisan ên bi wê re girêdayîna. Her wusa, li herêmên divînê û hwd jî, ku li gelek herêmên li dora wê jî dide çê kirin. Gelek bermehiyên herêmê ên bi kirmenî û hwd ên li herêmê ku ew mana heta roja me wê ji wê demê wê, di awayekê de wê bimênin. Ev, weke aliyekî wî yê giring derdikeve li pêş. Piştî wî re Abu-l-Fa't Musa ku wê weke şah wê were ser taxt û wê desthilatdarîyê demê a şahîtiya wê ya kin bê. Piştî Abu-l-Fa't Musa, ku navê kalkê xwe li xwe dike û navê wî Elîyê eskerî yê duyem ya wê û ku wê di 1034'an de wê were ser taxt weke şah û wê şahiye bike wê bibê.

Teybetmendiya dema Elîyê Eskerîyê duyem ku di sale 1034'an de tê ser taxt ew a ku wê rêveberîyê ji rojhilat û başûrê kurdistanê û her wusa ji herêmên qafqasya bi ber bakûrê kurdistanê herêmên ku desthilatdarîya Merwanîyan li ser ava bûya re dide herîkandin. Bi wê re jî, di wê demê de, ew têkiliya wî, bi desthilatdarîya Merwanîyan re pîrr xort a û wî bi wan re levkirin bê û peyman bê, ku çi pêwîst bê, wî daye çê kirin û bi wê re yekbûnek bi giştî daye çê kirin.

Piştî ew bi ber bakûrê kurdistanê ve hatina wî, wê rêveberîya Bizansan ku li anatolîa serwer a jî wê bide tirsandin. Li herêmê, bi wan têkilî û peymanên ku li herêmê Elî Eskerîyê duyem dide çê kirin, di temenê desthilatek împaratorî de çêdike û dixwezê ku hêz û desthilatdarîyaka mazin derxe li holê. Bi hêrîşên ku bûna, gelek herêmên li hazarê û qafqasya ên heta herêmên ufa û ber çiyayên uralan û hwd, şadadîyan ji dest windakirina û serwerî û serdestîya wan li wanderan hin bi hin ji dest diçin. Her herêmên ku serdestîya wan ji dest diçûn, wê

aşîrên kurd û aşîrên faris jî, wê ji herêmê bar bikin. Hinek ji wan tên bi ber bakûrê kurdistanê de û hin ji wan bi ber rojhilatê kurdistanê û herêmên farisan ên îranê ve diçin. Kurd û faris, di wan rojên giran de, hevdû girtina û bi hev re tevgerîya na.

Di salên 1049'an de ku bû şahê şadadî Abu-l-Asvar Şavur I kurê al-Fadl I'ê wê, ew mohra xwe li hemû serkevtiyên mazin ên demê wê bide xistin. Wî, ev herêm hemû cardin, li wan serdestîya xwe bi awayekê pêşxist û piştre, wî kurê xwe yê bi navê Abu-Nasr Iskander şand divînê û li wir kir şah û li ser taxt rûnand. Û ji wî xwest ku hemû herêmê bike bin sehêta xwe de. Abu-l-Asvar Şavur I kurê al-Fadl I, Stretejiyeka wusa meşand, wî li hemû herêman di dema xwe de serdestîya xwe çêkir û wî, heta ku herêmên farisan bixwe jî, wî li ser hemûyan, xwe serwer kir. Gelek herêmên farisan, heta wê demê, weke ku ji dest çûbû bûn wî bidest xistin. Komên salçûqîyan, di wê demê de wî weke ku hêrişên wan dibin û li hazarê gelek komên din ên weke tataran û hwd ku ew hêrişê dikin wî hêrişên wan di şewayekê de pêşîya wan dagirtin.

Ew levkirina ku wê weke di nava eyûbîyan û selçûqîyan de ku wê di dîrokê de wê bahsa wê were kirin wê, berî wê, bi şandina belyozên xwe selçûqî wê bişênina li hemberî şahê şadadî Fadl û piştî wê li hemberî Abu-l-Fa't Musa. Wê, di wê demê de wê destûrê wê, bistênin ku ew li herêmê bimênin. Lê ser wê, bi wê re wê, piştî ku wê, bi ol gûharêndinê û pê de wê, di bin ewlehiya desthilatiya kurd a şadadî de wê, mafê parastinê li herêmê wê di awayekê de wê bigrin. Weke ku wê çawa wê di dema abbasiyan de wê, weke leşker wê ji wan wê sûd were girtin wê di wê demê de jî wê, şadadî jî wê, ew wê, ew wê sûdê wê, di rewşa hatina berhev a hêzên şadadî û merwanî bi yê bizansiyan re de ku wê weke şerê malazgirê ên 1077an jî wê were bi navkirin de wê were girtin.

Piştî di sale 1067'an, ku wê were ser serê taxtê desthilatiya şadadiyan şahê kurd şah Al Fadl II kurê Şavur I, bê. Lê dema wî, zêde nakişînê. Wê piştî wî, di sale 1073'an de wê Aşodê kurê Şavur I, wê were ser taxt û li ser taxt weke şah wê rûnihê. Lê dema van herdû şahên Şadadî, wê li ser temen, û pêşketina dema şadê şadadî Abu-l-Asvar Şavur I kurê al-Fadl I. bê.

Di dema Aşodê kurê Şavur I. de wê, şerê malazgirê ku di navbara wan û Romeo dîyojên ê bizansî de dibê. Di wê demê de, ev herêmên bakûrê kurdistanê, di bin destê desthilatdarîya şahê Merwanîyan ê demê Nizâm al-Dawla Nasr bûya. Di wê demê de wê, dema ku wê artişa bizansan, ku daye piştî komên selçûqîyan û komên weke wan

ên din ku wan ji anatolia derxe, li Malezgîrê rastî artişa şadadîyan û marwanîyan bi hev re dihê. Hingî, artişa şadadî-merwanîyan ku wê, faris jî hêza wan di nav de heya wê weke hêzeka mazin ya şadadîyan û merwanîyan jî were wir û wê bikeve cengê de. Ev artiş di bin serkêşî û fermanariya Al-Fadl III kurê al-Fadl II, ku wê piştî wê were ser taxt û şahê şahê kurd ê merwanî Nizâm al-Dawla Nasr de bê. Ji çar bahre wê sê bahr wê ji hêzên van şahê kurd wê bê û wê bahrek ji komên hêzên selçûqî ku ew di bin ferman û iteate wan de dijîn de bin.

Li gorî ku wê were fahmkirin wê di aslê xwe de wê, bizansî wê ne di wê hizrê de bin ku ew bikevina şerekê bi wê rengê bi kurdan re. Wan hizir fikir ku selçûqî di wê demê de li herêmên qafqasya hêrîşî herêmên desthilatiya şadadîyan û hwd kirin û wê, di wê rewşê de wê merwanî û şadadî jî wê ji wê hewldana wan a derxistina selçûqîyan ji herêmê û anatolia wê memnun bibin. Bizansiyan hizir fikir ku wê ji ber hêrîşên li herêmên qafqasya ên ku wan li şadadîyan û herêmên wan kirina û hwd wê, bi rehetî û bêî ku ew rastî bertekekê werin ew wê wan ji herêmê **derxin**. Lê wan fektora olî ji bîrkiribû û di wê demê de wê, şahê kurd li wan giran hat ku ew weke komek misilman û ku wan di demên berî wê de ku wan iteata xwe ji şahên kurdan re dana nîşandin û destûr ji wan girtina ku ew di bin iteata wan de bijin. Piştî ku ew ketina nava axa di bin desthilatiya wan de êdî berteka xwe li ser wê temenê dabûbûn nîşandin.

Ev rewşa iteatê û weke levkirina şadadîyan û selçûqîyan wê, ji herêma xelatê û heta erzorûm, erzangan û qayseriye li herêmek berfireh zêdebûna komên selçûqî û bi hêrîşên wan ên li hemberî eyûbîyan û herêma xelatê re wê, êdî wî, şadadî, merwanî û hêza eyûbîyan ku wê, hin bi hin wê pêşkeve û wê, şadadîyan û merwanîyan bi gelek hêzên din ên herêmê re wê bikê yek û pê de wê, li hemberî wan wê seferê wê bikê. Di wê demê de wê ji xelatê, erçîşê, malazgir, muş, bedlis û bi wan re hemû herêmên li dorê wê di bin destilatiya eyûbîyan de bin. Piştî şerê malazgirê wê, ev herêm wê demek dirêj wê di bin şahîtiya şahê kurd ê şadadî Al-Fadl III kûrê al-Fadl II aramiyê wê li herêmê wê bijî. Di wê demê de wê seferên eyûbîyan wê li ser hêrîşên talanê ên selçûqî û mogolan li herêmê wê bidomê. Sultana jin a kurd **Deyfê xatûn** wê piştî ku wê, li ser taxt rûnihê wê, di seferek ku ew serfermandariya wê dikê de wê, li van herêman li hemberî van koman wê seferek mazin wê bikê. Di wê demê de wê, hêrîşên van koman li desthilatiya eyûbîyan ku wê piştî şerê montgisard'ê wê di sale 1177'an de wê bikê û wê di wê şerê de wê artişa eyûbîyan ku

wê çendî wê têkneçê jî lê wê windahiyên mazin wê di wî şerê li hemberî key Baudouin çarem wê bidin wê, ew wê, bê sedema wê ku ew ji wê aliyê ve ew hêrîş bikin wê encamê bidest bixin. Di çare duyem de ku wê hêzên eyûbîyan wê bi hêzên **key baudouinê çarem** re wê şerê 'merj ayyun' de ku wê li dora sale 1187'an de wê bibê de wê, bi tememî wê êdî ew wê wan têk bibê. Ev têkçûn ji aliyê hinek dîrokzanen ve wê weke bi tememî têkbirina keyeni ûrşelimê jî wê şîrovebikin. Di wê pêvajoyên wê de wê, eyûbî wê ji gelek aliyên û aniyên ve wê di şer de bin û hêzên selçûqî û mogolî û hwd, ku wê ew wê weke firsendê wê bibînin. Di wê encamê de wê hêrîş bikin. Hêrîşên timur ê xadar wê, di wê demê de wê **bibin**. Di gerûgeştnameya **ewliya çelebi** de wê, bahsa hêrîşên wê demê ên ku wê timur wê bikê û wê, piştî wê demek dirêj jî wê, nîşanakên wê rûxandin, kavilkirin û komkujiyên mazin wê ku wê ji holê ranebin wê bahsa wê bikê.

Ji dema Al-Fadl III kûrê al-Fadl II. de, wê hin bi hin şadadî, êdî wê cihê mazinatiyê ji desthilatdariya merwaniyan a li bakûrê kurdistanê re bihêlin. Biqasî ku wê di derbarî wî de wê were gotin wê ji aliyê zanînan û hûnerîyan leşkerî ve wê xwedî zanînek mazin bê. Di wê demê de wê, ji herêmên şadadîyan ên qafqasya ên ji dest çûna wê gelek aşîr û komên ku wê werin û wê di bin desthilatdariya wan de wê bi cih bibin û wê bi xwe re wê wan bihêz bikin re wê, derkeve li pêş. Malbata selahadinê Eyûbî bixwe jî wê weke malbatek ji malbate şahê kurd wê bi wê rengê wê, piştî wê li herêmê wê bicih bibê. Ev malbate kurd wê li bakûr wê berê wê demê jî wê bi xortayî wê hebin. Wê dema ku ew bi wê rengê dihên wê weke xwe li hev bigrin wê werin. Di wê demê de wê, hêzên merwaniyan wê van komên selçûqî ku ew misilman bûna wê, biparêzên. Li ser levkirina di encama şandina balyozan li şahên şadadî ên kurd re wê, ew wê, mafê parastinê wê, li herêmê wê bidest bixin.

Ev rewş wê, heta dema selahadin wê bidomê. Di wê demê de wê, piştî bi awayekê kêmbûna bandûra şadadîyan wê weke alozî û ne hisandina li navendê wê di rengekê de wê di wê demê de wê bibê û wê, piştî wê, dema ku wê, selahadin wê, seferên wî li deverên anatolia ku wê komên selçûqî ên di bin serkêşîya kilicaslanê yekem de bin wê, bi wê yekê wê rastîya sefera selahadin a ku wê li wan herêman wê bikê werin.

Di wê demê de wê dema ku em bahsa şadadîyan û merwaniyan wê bikin wê, di nava wan de wê, ev wê were dîtin ku wê ji dema mihemedê kûrê şadadî û pê de wê demek zêr wê bijî û wê, ev li dora asrûnîvekê wê li giştîya herêmê wê were dîtin ku wê serwer bibê. Di wê demê de wê, ji

demên destpêka sedsale **10min** û ankû li dora salên 985'an pê de wê merwanî wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Lê wê di dem û salên xwe yên pêşî de wê, bi zêdeyî wê di bin serwerîya şadadîyan û di çerçoveya hegomeniya wan herêmî de wê bijîn. Piştî demên abbasîyan û piştî demên bûyidiyan û pê de wê, di deama bûyîdîyan de wê şadadî wê li herêmê wê hegomeniya xwe wê li giştîya herêmê wê pêşbixin. Wê di wê temenê de wê heta ku wê dem wê were dema mihemedê kûrê şadadî û pê de wê di wê demê de wê, şadadîyî wê, ne tenê wê herêmên di bin serweriya bûyidiyan de wê, herêmên qafqasya û herêmên din ên bakûr û rojavayê kurdistanê û heta herêmên din weke sûrî û misrê û hwd jî wê bi carê wê bikina bin serwerîya xwe de.

Di heta dema salahadin wê, navendîtîya xalifetiyê wê hem li misrê bi fatimiyan û li baxdadê bi abbasîyan û hwd re wê bibê. Selahadin wê herdûyan wê di destê xwe de wê bikê. Ev yekkirina wî wê weke yekkirina imparatorî a cihana islamê jî wê di wê rengê de wê di temeekê de wê weke aliyekê wê yê wê yê din ê giring wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê kevneşopîya bûyidiyan wê jî demên li dora pştî dema Ali û rewşa kerbelayê û hwd û pê de wê li giştîya herêmê wê weke imparatoriyeke wê pêşkeve. Wê di wê demê de wê, rewşa cihane islamî wê di nava wan herdûyan de wê weke ku wê bên dîtin ku wê were beşkirin. Di wê demê de wê, dema ku wê hin bi hin wê selahadinî wê pêşkevin û wê temenê desthilatiya eyûbîyan wê bê avêtin û pê de wê bi demê re wê, êdî wê, şadadîyî jî wê xwe di wê demê de wê, di rengê de wê, hin bi hin wê bi ber wê ve wê bidin. Wê, di wê demê de wê, derketina li pêş a merwaniyan û pê de wê, di rengê de wê, bi wê re wê êdî wê, li dora asrekê wê, serwerîya xwe wê bijîn. Di dema şerê malazgirê de wê, di dema merwaniyan û şadadîyan de wê bibê û wê jî rewşa wê şerê ku wê weke di wê de wê, weke şahê giştê ê herêmê merwaniyan **Nizâm al-Dawla Nasr** wê piştî wê demek zêr wê weke ku ew wê bijîn. Di wê demê de wê, ev şer wê, rewşa ramyarî a herêmê wê bi awayekê wê bide gûharandin. Di wê demê de wê, merwanî û şadadî ku wê jî xwe wê berî wê demê wê gihiştina wan a li hev wê bibê wê, piştî wê, bi derketina li pêş a merwaniyan û di dewama wê de wê pêşketina eyûbîyan bi merwaniyan û hwd re wê, êdî wê di rengê de wê were dîtin. Eyûbî wê, piştî wê zû pêşkevin û wê merwanî û şadadîyan wê di bin sêwane xwe ya hegomenikî de wê bidina li hev. Wê, di wê temenê de

wê, bi wê re wê serwerîya xwe wê li herême wê mazintir wê bi wê re wê pêşbixin.

Di demên şadadîyan de wê herêmen serwerîya wan a li herêmen qafqasya û heta demên ber çiyayê ûralan û hwd ku wê bibê. Lê piştî wê gelek herêm ji dest çûna û hatina windakirin. Wê di wê demê de wê hin bi hin wê, piştî derketina eyûbîyan li holê û serwerîya wan û piştî serkevtina wan a li hemberî seferên xaçîyan wê, komên selçûqî, mogoli û hwd jî wê di wê demê de wê, êdî wê, di awayekê de wê, ji wê weke bi tirs bibin. Wê êdî wê bi şûn ve wê gavê biavêjin û wê di wê navberê de wê demek aramiyê jî wê hin bi hin wê biafirê. Wê, di wê demê de wê, mijare şer û pevçûnan wê bi wê rengê wê kêmbibê.

Di wê temenê de wê rewşa şerê bi xaçîyan re wê, ne tenê wê li herême wê rewşa ramyarî wê di wê de wê gûharînê wê bide çêkirin. Her wusa wê li rojava jî wê, bi heman rengê wê gûharînen ramyarî wê bi xwe re wê werênê. Derketina li pêş a imparatoriya germenê wê piştî wê, di renekê de wê karibê wê, di wê rengê de wê ji aliyekê ve wê weke encamek wê bibînê. Mijare şerê hegomenikî ên li rojava di nava keyeniyên demê de wê, bi wê re wê gûharîn bi wê re wê bibin. Piştî têkçûna richardê dilşerê li hemberî selahadin wê, di wê demê de wê êdî wê, bandûra biritanya mazin jî wê yekcarê wê li giştîya rojava wê di awayekê de wê, bişikênê. Heta wê demê ku wê, piştî demên karolenjê ku wê, demekê bi tevger a pêşketinê wê were jinkirîn wê, ew wê piştî wê, di çerçoveya derketina li pêş a imparatoriya germenî de wê weke ku wê cardin wê bi vejê. Weke hêza mazin a li pêş a cihane xiristiyanîyê wê di wê demê de wê bi wê re wê bibê.

Imparatoriya germen wê di wê demê de wê weke hêza yekser a mazin ku ew li ser navê cihane xiristiyanîyê gotinê bibêjê û wê gotina xwe bide herlkirin wê bibê. Ev wê, li rojhilat jî wê were hîskirin. Piştî selahadin ku wê kamil adilê eyûbî wê were ser taxtê imparatoriye û xalifetiye wê, êdî wê ew wê, di wê temenê de wê hewldanên çêkirina aşîtiyê wê bi imparatore demê ê germen re wê, bi danûstandinên xwe re wê temenê wê çêbikê û wê di asta dawî de wê levkiriinê wê bide çêkirin.

Ev levkirin wê piştî wê, demek dirêj wê, hem li rojava û hem jî wê li rojhilat wê bê temenê aramiyê û demek aşîtiyê ku wê êdî wê were. Di wê navberê de wê, wê rewşa eyûbîyan ku mirov wê ji hêla cihane islamî ve wê, şîrovebikê wê hêza pêşî ku wê bi wê têgîmna islamî wê bikê têgînek şariştanî û wê bi wê rengê ku wê piştî wê temenê şîroveyên bi wê rengê wê bi wê re wê bide çêkirin wê yekser wê eyûbî bin.

Di wê temenê de wê, hêzên ku wê werina herêmê ên weke selçûqî û ku ew misilman bûna jî wê ji wê sûdbigirin. Wê di wê temenê de wê, di nava wê aramiyê de wê, bixwezin ku ew xwe bi hêz bikin. Di wê navberê de wê, piştî ji holê rabûna rewşa abbasiyan û li şûnê pêşketina ya eyûbîyan piştî şadadîyan û merwaniyan wê, li herêmê wê êdî wê rewşên nû ên weke ya bi desthilatî wê li ser wê çerçoveyê wê êdî wê bi wê re wê wê di ahengekê de wê xwe bidina dîyarkirin.

Rewşa sefewîyan wê dikarê wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Wateya rewşa desthilatîya sefewîyan û pêşketina wê di nava wê rewşê de wê were çî wateyê? Yan jî wê çawa wê mirov dikarê wê fahmbikê. Ji du aliyan ve wê dikarê wê fahmbikê. Yek wê, cihêbûn û qatbûna ku wê bi abbasiyan re wê biafirê wê, ji holê rabikê. Û didu wê, dubendîya mezhebî ku wê li ser temenekê dijber afirî bê wê ji holê wê rabikê. Sefewî wê di wê temenê de wê temenê wê malbate kurd a seyfedinê ardebilî û heta ya şah ismail ku wê werê wê biafirênê. Di wê temenê de wê, li ser wê temenê wê, bi temenekê cihêyiya xwe ku wê weke beşek ji wê cihane islamî û şariştaniya wê a cihê wê bijî û wê xwe di wê rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, sefewî wê di awayekê de wê ew wê rewşa komên ku ew ji derve hatina herêmê ên weke yên mogol, selçûqî, tatarî û hwd jî wê di regekê de wê, di nava xwe de wê pêşî wê bi temenekê ji jê sûdgirtina weke bi leşkerî û hwd wê, bi wûncan bikê û wê bi wê rengê wê ji wê sûd jî weregirtê. Rêxistinîyên bi leşkerî ên weke bi komên 'sersor'î ku wê bibin wê, ew jî wê li herêmên ku ew dihên cibêcihkirin wê werina perwerdekirin û bicihkirin.

Rewşa sefewîyan wê piştî wê demê wê weke imparatoriyeke wê li herêmê wê pêşkeve û wê, hinek herêmên ku wê berê bûyîdî, şedadî û hwd wê li herêmên qafqasya serdest bin li wan bi civakî û leşkerî û hwd wê, ew jî xwe li wan bi wê çerçoveyê wê serwer û serdest bikin. Li gelek deverên ku wê di bin serwerîya eyûbîyan de bin wê li wan wê hin bi hin wê selçûqî wê xwe li lê bi serdestkirinê re wê, bidina dîyarkirin. Ew di demên destpêkê ên pêşî de wê bi destûr û hinekê jî wê bi levkirina wan a bi eyûbîyan re wê bibê. Ber ku eyûbîyan ew dixwest ku ew li wan herêman valahiyek serdestî û leşkerî neafirê. Ev serdestiyên ku wê biafirin wê piştî wê li navendê ne hisênin û wê bi serê xwe wê bidest tevgerînê wê bikin. Wê ji wê demê û pê de wê di nava eyûbî û selçûqîyan de wê, pirsgirêk wê êdî wê rûbide.

Di wê demê de wê di dema eyûbîyan de wê hinek aliyên ku wê di dewama wê de wê karibin li ser wê werina sekin in wê hebin. Di

awayekê de wê, piştî ku wê, li herê mê wê çawa wê pêşveçûnên nû wê rûbidin wê bibin. Di dema şerê şerê montgisard'ê wê di sale 1177'an de wê, pêvajoyek nû a ku wê ev kom wê ji gelek aliyên ve wê hêrîş bikin û wê otoriteyê wê zayîfbikin wê bibin. Lê di wê demê de wê, bi seferên eyûbîyan re wê, di wê demê de wê, zêde wê, ti encamê wê bidest nexin. Piştî serkevtina selahadin li ûrşelimê piştî wê demê wê êdî şerê 'merj ayyun' de ku wê li dora sale 1187'an de wê bibê wê, rewş wê, weke ku wê, li vajîya wê vegehihê. Di dema pêşî de wê pêvajoyên hêrîşên wan koman wê bi zêdeyî wê zêdetirî wê bibê. Lê di dema duyem de a serkevtina piştî şerê 'merj ayyun' de wê, rewş wê piştî wê êdî wê weke ku wê bi vajî wê re wê li leyha eyûbîyan wê rûbide.

Piştî wê demê wê di dema selahadin bixwe de wê heta ku ew li jîyanê ya wê ev kom wê, xwe di awayekê de wê, bidina dîyarkirin. Lê wê di awayekê de wê, ji rewşa kilicaslan û heta qiyasedin keyhusrew wê, hertimî wê nameyên ku wê di wan de wê iteate xwe wê bide nîşandin wê di wê demê de wê ji qasra eyûbîyan re wê bişênin.

Piştî ku wê selahadin wê herê li ser dilovaniya di sale 1192'an de wê, ev kom wê di rengekê din de wê, bi zêdeyî wê were dîtin ku wê cardin wê di nava wan de wê, bikevina nava hasabên ku ew êdî wê di wê temenê de wê, li hemberî navendê wê, bi serê xwe wê tevbigerihin û ankû wê, navendê navnekin.

Piştî çûna ser dilovaniya xwe a selahadin wê di aslê xwe de wê rewşek nû wê di wê temenê de wê biafirê. Wê ev kom wê bikevina nava hasabê din de. Bandûra selahadin ku ew li jîyanê bû wê li wan koman wê pîr zêde wê mazin bê.

Piştî wê demê wê, êdî wê di wê demê de wê, eyûbî wê ji navendê wê, piştî çûna ser dilovaniya xwe selahadin wê di demên pêş de wê were dîtin ku wê El-avdal eyûbî wê derkeve li pêş û ew di wê demê de wê, dema ku wî, di wê demê de wê, di demek kin de wê hêzek mazin wê li xarputê wê berhevbişkê û wê bicivênê wê, di wê demê de wê, ev wê, weke rewşek çavtirsandinê wê bibê. Di wê demê de wê, piştî wê qiyasedin qeyhusrew wê, piştî wê, bi iteate xwe wê di wê demê wê li qasra eyûbîyan wê bide nîşandin. Ev rewşa wî, wê di aslê xwe de wê piştî wê were fahmkirin ku wê hinek hasab wê di wê de wê hebin. Ev herê mên ku wê, El-afdal eyûbî wê bi hêzek mazin wê weke ku wê xwe li wan bide nîşandin wê, weke herê mna ku wê hebûna wan jî wê li wê hebê. Lê di wê demê de ew hêza wan nebû ku ew li hemberî ya eyûbîyan di wê demê de ew bisekin in û di wê demê de dizanin jî ku ew bi wan re ketiban şerekê de wê, zêde şansê

wan nebûba bo serkevtinê. Ber vê yekê wê, piştî çûna ser dilovaniya ku wê hinek hêrîş ji hinek herêmna ku wê bibin û piştî wê seferên el-afdal ku wê herêm û kirmana xarputê wê ji xwe re wê bikê navend û yên weke ya sûltana jin a eyûbî deyfê xatûnê bi ber herêmên rojhilat û hin herêmên qafqasya ve ku wê bibin wê, di wê warê de wê, bandûra wê zêde wê bibê.

Di wê demê de wê, di dîmenekê de wê, bandûra wê bibê. qasra eyûbîyan wê bersiva ku wê bidina nameya iteatê a qiyasedin qeyhusrew wê piştî wê, di domandina wî de ku wê, kûrê wî kayqawus ku wê derfeta li şûnê bilindbûnê ku wê bidinê de. Ev rewşa ku wê weke kayqawus wê were li şûna bavê xwe û wê mazin bibê wê taqabûlî dema li dora 1212'an û wan wê bikê. Di wê demê de wê, di wê demê de wê, ev herêm wê di bin bandûra eyûbîyan de bin û wê zêde wê, ti rewşên weke bêteatiyê wê ji rewşa kayqawus wê zêde dîrok wê bahsa wê nebê. Wê bahsa di aramiyekê de ku ew di gotina qasra eyûbîyan de ku ew rêveberîya xwe bikê wê, rewşa wî were dîtin.

Di wê demê de wê, hinek seferên eyûbîyan jî wê ji herêmên xarputê bi ber herêmên qayserî û heta erzanganê û hwd wê bibê. Lê em di wê de ne zelal in ku wê ev wê di dem û serkêşîya el-afdal eyûbî de bê û ankû wê ne ew bê. Wê ber çî ev sefer wê pêwîst wê were dîtin. Wê di wê demê de wê çendî ku wê kayqawus wê di gotina qasra eyûbîyan de bê û birayê wî kayqubad wê, rewşek dijê wê bide dîyarkirin û wê li ser wê êdî wê, bi gihandina hêzek din jî ji aliyê El-esref ve wê bê gihandin li hêzên seferê û wê piştî wê seferê mazin wê li wê herêmê wê were kirin û wê serdestî û serwerîya eyûbîyan wê li herêmê wê mayinda bikin.

Dema ku ew rewşa dîrokî a demê û nivîsarên weke ku wê ku wê dîrokzan û filosof El-şadadî a ku ew li ser jîyane selahadin dinivêsê û ankû Xezreçî ku ew bi navê 'tarixa dewleta kurdan' ku ew li ser eyûbîyan û demek wan dinivêsê ku mirov li navaroka wan dinerê wê, ew qinyat bi rehetî wê bi mirov re wê çêbibê ku wê ew wê di dema el-afdal eyûbî de wê, ew wê bibê û wê di wê demê de wê serwerî û serdestîya eyûbîyan wê dîsa li ser wan herêman wê çêbikê. Weki din ku wê xabate filosofê kurd Îbnul Ezraqê Farqînî a bi navê "**Tarîxu'l Meyyafariqîn**" ku wê, li ser dîroka merwanîyan bê û wê binivîsê û wê di derbarê dema eyûbîyan de jî wê fahm û têgihîştinekê berfireh wê di wê çerçoveyê de wê bide me wê, di wê de jî wê were fahmkirin ku ew wê serwerîya eyûbîyan wê li van herêman wê bi xortî wê piştî çûna ser dilovaniya a selahadinê eyûbî jî wê bidomê. Ev xabate dawî a li ser dîroka herêmê ku wê, bahsa dîroka wê

demê heta li dora salên 1257an wê bikê wê, têgihîştinek xort jî wê li ser wê temenê wê bide me.

Eyûbî wê, piştî wê, heta serdema sedsale 13´min jî wê, were dîtî ku ew wê, bi heman rengê wê, tevî ku wê dem bi dem wê hêrîş jî li wan û herêmên wan wê bi wê rengê wê bibin jî lê wê, di rengê de wê, bi serxwe ya li herêmê wê hebûna xwe wê bidomênin. Di wê demê de wê, piştî wê demê wê hin bi hin wê, demên weke nîvê ji sedsale 13´min û pê de wê, hin bi hin wê rewş wê, bi dest gûharênê wê bikê. Ev komên ku ew hatina herêmê wê, di wê demê de wê, çend sedsalan wê bi demê re wê derbas bikin ku ew heta ku ew wê li herêmê wê karibin êdî bikevina nava şerê desthilatîyê bi desthilata demê a serdest re.

Di wê demê de wê, piştî wê demê wê li dora herêmên rojavayê kurdîstane roja me û heta helebê wê, pêşveçûnên ku wê bibin wê bibin. Li jor ku me navê wê hilde wê di wê demê de ku wê, taqabûlî dema deyfê sultanê wê bikê wê, berî wê, hinek rewşên ku wê bibin wê, rûbidin. Li dora helebê û rojava û heta şamê ku wê li ser serê wê bê wê el-zahir (1217) wê di wê demê wê bibê. Ew piştî ku ew dimirê wê, li şûna wî kûrê wî El-aziz wê were ser taxt. Lê ew jî wê, zêde li ser taxt nemênê. Piştî ku ew mir wê birayê wî yê herî piçûk ku wê bi navê bavê xwe wê were hildan wê were ser taxt. El-eziz eyûbî wê di dema xwe de wê mohra li seferên weke li herêma xarputê ku wê bikê re jî wê bikê. Li vir jî wê, navê wî bi mayîndayî wê li bajarê ´elezîz´ê ku wê li keviya keleha xarputê wê ava bibê wê bê dayin û wê ew weke nîşanaya wê bê li herêmê. Lê ew jî wê zêde nemênê. Piştî wê jî wê ji malbatê ku wê weke yê ku ew divê li ser taxt rûnihê wê, kûrê el-zahir ê heftsali wê bimênê. Lê ew ji ber ku ew piçûk bû wê, dayika wî, deyfê xatûnê wê, hingê wê were ser taxt. Li rexê ku ew jî wê ji malbate eyûbî bê Suhabutinê eyûbî wê demekê wê li rexê wê karûbarên desthilatê wê bimênê û wê ji gotinan wê were gotin ku wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş û wê heta ku wê bixwezê ku ew weke şah li ser taxt rûnihê. Wê dema ku ew wê, dihizirê û ew niyeta wî derdikeve li holê wê, hingê wê, deyfê sultan ku ew jî ji malbate eyûbîyan a wê, hingê wê, hêzek mazin wê biafirênê û wê bide ajotin bi ser Suhabutinê eyûbî de. Wî di kirmana helebê de dil dide girtin. Piştê ku ew wî bêbandûr dikê wê êdî wê di wê demê de wê navê wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş.

Piştî wê, Suhabutinê eyûbî wê, hinek kirinên ku wê malbate melik el-zahir û ankû eyûbîyan wê hêrsbikê wê bikê. Wê di wê demê de ew ber ku wê dixwest bibê şah wê, bi gotina “ma welate me wê jinek wê bi rêve

bibê”. Ku ew wê gotinê dibêjê ev gotin wê weke ji deyfê sultanê re wê were gotin. Piştî wê, ew dixwezê ku ew hêzek mazin avabikê û ew taxt bidest bixê. Ev rewş wê weke rewşe şerê taxt a nava eyûbîyan jî wê di rengekê de wê were ser ziman. Piştî wê, Suhabutinê eyûbi wê, heta ku wê, zêde di nava mirgehên kurdan de wê aligir wê zêde nebînê û ber ku wê ti kesek wê nexwezê li hemberê yek ji malbate eyûbî rabê wê, hemû hewldanên girtina alikariyê wan wê bê bersiv bimênin. Ew piştî wê dema ku wê xabar ji El-afdal re wê herê ku ew bi hin komên selçûqî ku wê, kayqawus jî di nav de ku wî destûra domandina serdestîya xwe dabû wan dihê gûhê wî ew, hingê pîrr zêde bi hêrs dibê. Di wê demê de wê, li ser wê rewşê ku wê, deyfê sultanê wê hêzekê bişênê bi ser Suhabutinê eyûbi de wê, El-afdal eyûbî jî wê, di wê demê de wê wan komên selçûqî ku Suhabutinê eyûbi wê, wan bikê weke hêz bikarbênê wê bê bandûr bikê. Piştî wê, Suhabutinê eyûbi wê, bi komek hêz wê di kelehe helebê de wê girtî bimênê. Yên li rexê jî wê, destên xwe nedina berxwe ku ew şer bikin.

Li gorî hinek gotinan jî wê bi wê rengê wê were ser ziman ku wê piştî Suhabutinê eyûbi wê têkiliyê bi hin komên selçûqîyan ku wê kayqawus ser serê wan bê ku wê dênê wê, hingê Kayqawus wê nexwezê ku ew rastî xişma qasra eyûbîyan were û xwe dervî rewşê bide nîşandin wê xabarê ji el-afdal re wê bişênê û ew wî ji wê agahdar dikê.

Piştî wê rewşê de wê, el-afdal eyûbî wê li dora mimbicê û heta ber herêmên din ên bahre sipî û hwd wê li wê qadê wê, seferek serdestîyê wê bikê. Di wê demê de wê, komên selçûqî ku wê li herêmê wê bijîn wê di şopa kayqawus de wê herin û wê piştî wê bo ku ew nekevina rewşek weke ya dijpozisyonî a li hemberî el-afdal eyûbî û qasra eyûbîyan de wê, nameyan û mirovên weke belyozan wê li ser navê xwe wê bişênin huzura el-afdal û hem iteata xwe bidina nîşandin û hem jî ew bidina nîşandin ku ew ti têkiliya wan bi rewşek bi wê rengê weke hewldanaka li hemberî qasra eyûbîyan û wan nebê ku ew bidina nîşandin. Di wê demê de wê rewşên ku wê vajî wê jî wê rûbidin wê bibin. Minaq wê, di wê demê de wê rewşa çeşnigir û behramşah ku wê di wê demê de wê, hêzên xwe wê biajona ser hêzên eyûbîyan ên melik el-eşref de wê bibin. Lê di wê demê de wê, dema ku wan hizir dikir ku wê weke wan hêvî bi serkevtina Suhabutinê eyûbi girêdabû wê bikin. Lê wê di wê demê de wê, li hemberî hêzên di in serfermandarîya el-eşref de bin wê bi rehetî wê wan bişikênin û wê serfermandarên wan weke behramşah jî û gelek serekên din ên ku ew bi wan re tevgerîyana jî wê bigirin û wê bibin û wê darizênin. Wê

dema ku wê, El-afdal wê ji xarputê û heta herêmên erzînganê wê, seferêkê wê bikê û wê serwerîyê wê bi rehetî wê bidest bixê wê, di wê navberê de wê, el-eşref jî wê di wê demê de wê, ji wan herêmên rojava û heta helebê, hama û gelek deverên din ên herêmê wê bi rehetî wê serwerîya xwe wê bidest bixê û wê, sazûmanê wê jinûve wê biadilênê. Di aslê xwe de wê, ev rewşa li helebê wê piştre jî wê bê temenê bêbaweriyê ê qasra eyûbîyan li hemberê komên selçûqîyan ku ew di wê demê de wê di bin iteata wan de wê li herêmê bijîn. Wê levkirina bixwezayî wê eyûbî wê bi wan re wê çêbikin û wê bi hev re wê weke yekê wê tevbigerihiin wê piştî wê demê û rewşê re wê êdî wê hin bi hin û dem bi dem wê xira bibê û wê ankû wê bi ber xirabûnê ve wê herê.

Lê di wê demê de wê, aliyekê din jî wê bibê. Piştî wê rewşê wê, el-afdal wê sefera ku wî dabû destpêkirin wê bi ber herêmên meletî, semsûr û hwd de wê, berfireh bikê. Wê di wê temenê de wê, ev jî wê di nava komên selçûqî de wê bê temenê bêhuzuriyê û nexweşîyê. Di wê demê de wê, gelek komên selçûqî wê, xwe bi şîpêrênina herêma kayqubad ku wê hê nawabîna wî û eyûbîyan xweş bû. Wan zankiribû ku wê ew herina wir wê êdî wê xilas bibin.

Di wê demê de wê, rewş wê, piştî sefera el-afdal û el-eşref wê weke ku wê di dîtinê de wê bigihijê rewşek aramiyê. Di wê demê de wê, qasra eyûbîyan wê rewşa sefera el-afdal wê weke ku wê bi biryardayinekê wê, dawîyê li wê newênê û wê weke rewşek aramiyê wê bixwezê wê demek dirêj wê bide domandin. Wê di wê demê de wê herêmên eyûbîyan ên weke erzîngan û erzuroma demê ku wê weke du navendên girîng ên hêzên eyûbîyan bin wê ev herêm wê demek dirêj wê bi rêveberîyek teybet a bi destê el-afdal wê werina rêvebirin. Di wê demê de wê li herêmên qayserî û hinekê ji wê wir de ku wê komên selçûqî ku wê bi kayqubad ve girêdayî bin wê bimênin wê, di wê demê de wê, di awayekê de wê el-afdal re wê di xizmeta wî de wê tevbigerihiin. Wê di wê demê de wê, qayqubad wê berdêla girêdana xwe ya bi qasra eyûbîyan wê bibînê. Wê di wê demê de wê, derfetek baş a tevgerînê wê di berdêla wê de wê bi dest bixê.

Wê rewşa baş û təkiliya baş a dinava qasra eyûbîyan û selçûqîna di dema kayqubad de wê, heta dema hinek komên selçûqî ku wê bi şîpêrênina herêmên wî û wê piştre wê li dora salên 1225'an û wan ku wê di serkêşîya kesekê bi navê rûknêdin cihanşah de ku wê hêrîşî herêmên erzînganê ên desthilatdarîya eyûbîyan bikin wê bidomê. Çavkaniyên ku em di wê demê û çerçoveyê de ji wan sûdgirin ên weke dîroka dewleta

kurdan a xezneci û “Tarîxu'l Meyyafariqîn” a **Îbnul Ezraqê Farqînî** wê bi rengekê wê di dîmenekê ku wê bahsa demê bikin de wê bidina dîyarkirin ku wê piştî wê êdî wê, rewşek aloz wê rûbide. Lê di wê demê de wê, eyûbî wê biqasî ku em ji heman çavkaniyan fahmdikin wê li rewş wê serwer û serdest bin û wê di demek kin de wê karibin hemû komên hêrîş dikirin wê bişênin.

Lê di wê demê de wê, rewşên hêrîşên ji wê aliyê ve ên li desthilatiyên eyûbîyan wê bi wê re wê, ne tenê bi sînor bin. Wê piştî wê komên nû wê ji aliyên qafqasya ve wê were dîtin ku wê werin. Ev kom wê di wê demê de wê, li herêmên qafqasya û heta ezerbeycana roja me û ermenistana roja me ku wê di wê demê de jî wê herêmên di bin desthilatiya eyûbîyan a wê herêmê de bin wê li wan jî wê hêrîşên ku wê bibin û wê bibin. Hinek çavkani wê bidina dîyarkirin wê hem li sînorê afganistanê rêveberîya gezewîyan û herêmên xorasanê ên kurdistana demê jî wê, ji wan hêrîşan wê nesibê xwe wê bigirin.

Lê wê weke ku wê bi rewşa sultantîya dema deyfê sultanê bê li heman herêmê, rewşa seferên el-eşref bê û heta pêvajoya seferên aramiyê ên el-afdal ku wê li wê herêmê wê bikê û ew wê di wê demê de wê, erzingan û erzorumê wê ji xwe re wê bikê navend wê, serwerîya eyûbîyan wê, bi awayekê xort wê di wê demê de wê, xwe di wê demê de wê bide dîyarkirin. Ji nava qasra eyûbîyan di dema kamil adilê eyûbî danûstandinên bi imparatorê germenî friedrichê duyem re ku wê bikê re wê levkirina ku wê di encama wê de wê bikê wê bi wan wê dawîyê li seferên xaçîyan wê bide hanîn. Ev jî wê ji aliyekê din ve wê weke ku wê rehetiyê wê bide çêkirin. Di demê de wê ber vê yekê wê, zêde aniyên ku ew hêzên xwe li wan belav biikin û bi wê bikevina şer de wê nebê. Di wê rewşê de wê, aniyên ku wê di destê wan de bimênin ên van komên selçûqî ku ew hertimî herîş dikin bin.

Li gorî mirov wê li xate dîrokê wê binerê wê were dîtin ku wê heta sedsale 13' min jî wê rewş wê bi wê rengê wê bi serwerîya giştî û xort a eyûbîyan a li herêmê wê xwe bide dîyarkirin û domandin. Ji wê demê û pê de wê bi herikina komên din wan keyiyên ku wê kayqubad wê li wan bimênê re wê êdî wê, rewşek nû wê hin bi hin wê bi wan koman re wê li herêmê wê rûbide. Lê ev kom wê çendî ku wê di wê rengê de wê, heta wê demê wê aloziyê wê derxin jî wê di temenekê civakî de wê komên din ên bi civakî mana û ku ew di nava aramiyê de dijîn wê dibin rewşa parastina eyûbîyan de bin û wê hertimî wê bi wan re wê di awayekê de wê tevbigerihin.

Piştî wê êdî wê hin bin bi hin wê rewşên nû wê di wê demê de wê xwe bidina dîyarkirin. rewşên weke yên komên selçûqîyan ku wê li herêmê wê bibin jî wê di wê demê de wê di nava xwe de wê, ne di nava aramiyê de bin. Gelek rewşên şer ên nava komên selçûqî bixwe jî wê, di wê demê de wê rûbidin û wê, di wê demê de wê, eyûbî wê pêşiya wan bigirin. Minaqe herî zêde ku wê di demên piştire wê, li ser wê were avêstin a li herêmên weke yên konya û hwd ku wê di nava 'yildirim' û 'beyazid' de ku wê weke du bira wê bi hev re wê şer bikin û wê eyûbî wê, mudahaleyê li rewşê bikin ku ew şerê nava wan bidina **sekinandin**. Namik kemal jî wê di pirtûka xwe ya bi navê "dîroka osmanî" de wê bahsa wê rewşê wê bikê û wê bi wê re wê bêtê ser ziman ku wê piştî ku ew wê werina hemberî hev wê, 'şêxê çemişgezekê' wê ji herêma kurdistanê a dersimê wê herê wir û wê bikeve nava wan û ew wê bikê ku ew wan levbênê. Di mijare têkiliyên demê de wê ev wê, weke dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Lê em wê jî wê dikarê wê werênina ser ziman ku wê di wê demê de wê hin bi hin wê rewşên nû ên bi desthilatî û hêzî wê rengê xwe wê bi demê re wê bidina dîyarkirin. Di demên piştire wê komên selçûqî ku wan xwe li eyûbîyan girtina û di bin sêwan û ewlehiya wan de dijîn û di bin parastina wan de bin wê piştire wê hin bi hin wê weke hêzekê wê pêşkevin û wê li herêmê wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev rewş wê hin bi hin wê taqablî demên li dora sedsale 13'în û piştire wê bikê. Lê di wan deman de jî wê eyûbî wê weke imparatoriyeke cihanî bê. Eyûbîyan wê cihana islamê di destê xwe de wan kir yek. Xalifetiya abbasiyan a rojhilat û ya fatimiyan û hwd wê, di wê demê de wê di destê xwe de wê bikina yek. Piştî wê, ji xwe taxtê wê, di destê wan de bê. Wê êdî wê, ew wê di demê de wê, demên xalifetiye wê di wê demê de wê di destê wan de wê xwe bide domandin.

Piştî selahadin wê di dema xalifetiya adil eyûbî de wê, li herêmê wê bi zêdeyî wê demek aramiyê wê bijî. Wê hinek rewşên şer wê rûbidin. Wî di wê demê de wê, li hemberî hin komên mogol û selçûqî ên sancar ku wê li wê bibin wê hêzek mazin wê ji herêmên botanê wê berhev bikê û wê bi ber xelat, mûş, bedlis û herêmên din ên başûr û heta ûrşelimê û hwd wê, di temenekê seferî de wê rêwîtiyek mazin wê bikê. Di wê demê de ku wê li rex amê xwe wê bi hûnerîya xwe ya şer wê xwe bide nîşandin El-afdal wê di wê demê de wê, bi zêdeyî wê, serkevtinên mazin wê bikin. Piştî sefera el-afdal a li herêmên erzînganê, erzorum û heta qayserî, meletî, semsûrê û hwd wê, di wê demê de wê, serwerîya xwe wê di wê demê de wê zêdetirî wê zaxm bikin. Di wê demê de wê di dema xalife

adil de wê, pêşveçûnên ku wê bibin wê, li ser wê temenê wê di awayekê de wê bi temenê çêkiirna aramiyê wê bibin. Hê di dema xalife adil eyûbî de wê, destpêka danûstandinên bo aşîtiyek mayinda bi impratoriyê germenî de wê, piştî ku wê kûrê wî kamil weke xalife wê derkeve ser taxt wê êdî wê di rengekê de wê, ew wê, di wê de wê serkevtinê wê bidest bixê.

Bîqasî ku wê were ser ziman wê di wê demê de wê, piştî ku wê, adil çê ser dilovaniya û wê dema pêşî a derketina ser taxt de wê, hinek pêvajoyên hêrişê wê ji nava herêmê wê bibin. Hin komên selçûqî jî wê bikin. Lê wê encamê bidest nexin. Di dema xalife adil eyûbî de wê, herêmên şadadîyan wê weke ku wê cardin ên li herêmên qafqasya wê serweriya wan wê were pêşxistin. Xalife adil wê biqasî ku wê were dîtin wê, herêmên weke nisêbînê, mayafarqinê, xelatê, hewlêrê û musilê, û deverên din ên weke şehrezor, kirmaşanê û heta xorasanê wê li qadek berfireh wê navendên desthilatî û leşkerî ên xort wê avabikê. Di wê demê de wê, jinûve wê, desthilatiya xwe wê xort bikê. Wê tifaqa ku wê çêbikê wê, selçûqîyên herêmê jî wê ji wê sûdbigirin û wê, di nava wê tifaqê de wê, cih wê bide wan. Wê di wê temenê de wê, ew jî wê, di wê demê de wê, ji wê sûdbigirin. Di dema xalif adil de wê, bi xaçîyan re li ser hêzên bahrê û bejeyê wê levkirinek wê were kirin ku wê êdî wê ji hêzên bahrê wê hêrişî hev nekin û di qadên bejehi de jî wê hêrişî hev nekin. Ev levkirin taqriben wê li dora salên 1192'an û wan wê bibê. Hê ku ew wê selahadin wê li jîyanê bê ew wê levkirin wê bê gotin ku wê were kirin. Piştî wê êdî wê, di dewama wê de wê, ew wê dewama wê bi çêkirina peymana aşîtiyê û bi wê dawî lê hanîna seferên xaçîyan wê êdî wê bibê.

Di wê demê de wê biqasî ku mirov wê dibînê wê piştî wê, adil ku wê demekê çê ser taxt. Lê ew wê zêde nemênê. Piştî wî êdî wê kamil adiolê eyûbî wê were ser taxt. Wê dema kamil adil de wê, bakûr û heta herêmên anatolia wê bikeve destê el-afdal de. Herêmên weke heleb û heta şamê wê, serweriya el-zahîr û el-eşref wê, li wan wê hebûna xwe wê bidina domandin. Di wê demê de wê, zêde wê, ji bili hinek nexweşîyên weke bi hêrişên komên selçûqî, mogoli û hwd û pê de wê zêde nîşanaka wê nebê ku wê ti gengêşî û hwd wê di nava wan de wê bibê. Tenê wê piştî mirina el-zahir ku wê heleb wê, di wê demê de wê, êdî wê di dewama wê de ku wê heta derketina ser taxtê a deyfê sultanê wê, ew wê newê dîtin. Di wê nûqteyê de wê, hewldanên suhabuttinê eyûbî ên li şûna wê li ser taxt rûnihê jî wê ji aliyê ve wê bi dorpeçkirina derfê sultanê û el-eşref wê

were ji holê rakirin. Di wê demê de wê, serwerîya eyûbîyan wê li wê herêmê wê weki din wê di aramiyekê de wê, bidomê. Li herêmên din ên rojhilat wê piştî wê hin bi hin wê cihêbûnên nû wê weke ku wê piştre wê ji sefewîyan re wê bina temen wê biafirin. Ew jî wê piştre wê encamên xwe wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Di mijare serwerîya eyûbîyan de wê, ji dema selahadin û piştî wê heta sedsale 13´min wê di wê rengê de wê were dîtin ku wê, bi serdestîya wan a giştî li herêmê wê xwe bide domandin.

Ji ji çavkaniyên me yên ku wê li ser wê demê me li wan nerî de wê, di wan de wê bide nîşandin ku ew wê di wê demê de wê serwerîya desthilatiya eyûbîyan wê hebê û wê, komên li herêmê ên weke yên selçûqîyan wê dibin desthilatiya wan de bin. Li rex çavkaniyên dîrokê ên xeznecî, Îbnul Ezraqê Farqînî, el-şadadî û heta ibnul-esîr û ankû ´aliyê êsir´ û hwd ku wê di derbarê wê demê de wê werênina ser ziman û wê di awayekê de wê di wê demê de wê bijîn wê, bi wê rengê wê werênina ser ziman.

Ibnul êsir wê di têngîna xabate xwe ya bi navê “El-Kamil Fi’t-Tarix” wê, di wê temenê de wê, bi awayekê vekirî wê heta dema xwe wê di wê rengê de wê bide dîyarkirin. Şîroveyên ibnul êsir wê di wê warê de wê, di wê rengê de wê rengê hanînên me yên li ser ziman ên di derbarê dema desthilatiya imparatoriya eyûbîyan de wê, bi awayekê zelal û vekirî wê di wê temenê de wê bi awayekê piştrastkirinê wê werina dîtin.

Ibnul êsir wê di derbarê dema piştî dema selahadin û çûna ser dîlovaniya xwe de wê, bahsa rewşa denezendina sultaniya melik aziz eyûb wê bikê. Di wê demê de wê li ser rewşa el-afdal jî wê di rengekê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Li dora rûpelên ji 120´an û heta li dora 483´an wê cih bi cih wê bi pêşveçûnên din ên herêmê re jî wê li ser wê bisekinê. Wê di wê navberê de wê cih bide hêrîşên selçûqîyan ên di wê demê de jî.

Di wê demê de wê, çendî ku wê, el-afdal wê demekê li misrê wê li ser taxtê sultaniyê û xalitetiyê wê rûnihê jî lê wê piştre wê, ji ser taxt wê rabê û wê bikeve nava kirina jîyanê û wê bi dest sererastkirinan wê bikê. Di wê demê de wê, piştî ku wê melik ezîz eyûbî wê ser taxt wê rûnihê wê sultaniya wî zêde nedomê. Piştî ku ew **çû ser** dîlovaniya xwe wê êdî wê di wê demê de wê, di awayekê xwezayî de wê tifaqa ku wê el-afdal wê li dora xwe wê li herêmê wê çêbikê wê bi wê re wê bi xwezayî wê li rex kamil adilê eyûbî wê derkeve li pêş. Wê di wê temenê de wê, weke

kesekê bi zanîn û hişemendî û zanîna xwe re wê di wê temenê de wê, derkeve li pêş.

Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, rewşa el-afdal wê li dora kurdistanê û heta şamê û ji wê heta başûr û rojhilatê kurdistanê wê bi şah û sultaniya xwezayî wê di wê demê de wê derkeve li pêş. Piştî wî kurê wî abulfida û ankû 'Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî' ku wê heta dema wî were wê were dîtî ku wê ew serwerîya wî bidomê. Di dema **Ebûlfîda** Îsmâîlê Hemewîyî de wê, were dîtî ku ew sefer û şerên wî yên li hemberî komên mogol û selçûqî ku ew hêrîşî herêmê dikin wê di wê demê de wê zêdetirî wê bi hûnerîya xwe ya şer û zanîna xwe ya ardnigarî û têgihiştina xwe ya dîrokê re wê derkeve li pêş. Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewî dema Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê tiştêkê din wê di dewama ya bavê wî el-afdal de wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê, di wê demê de wê, zêdebûna hêrîşên li herêmê wê zêde bibê. Wê di wê demê de wê, li ser wê temenê wê, Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî jî wê weke bavê xwe wê bi zanîn û hûnera xwe ya şer û weke serfermandarekê zêde jîrek û xort û bi zane wê navê wî derkeve li pêş. Di nava zanînen wî û yên derbarê wî de wê were ser ziman ku ew wê, li dora hama, şam û heta helebê û herêmên li dorê ên heta herêmên anatolia wê li wan weke serwer û sultan û kesekê otorite wê derkeve li pêş. Wê li ser wê ku wê li herêmên weke akka, humus, trablus, û urumgale ku wê hêrîşên van koman wê zêde bibê wê bi hêzek mazin wê li wan herêman wê seferekê wê li darbixê û wê di wê demê de wê, serwerîya xwe wê jinûve wê xort avabikê. Ji herêmên rojhilat û başûr jî wê di wê demê de wê, bo piştgirîyê wê, hêzên ku wê werina alikariya wî wê bibê. Bîqasî ku wê were gotin wê di wê demê de wê, ji herêma memlukan wê sultanê memluk nasir mihemed wê bi artişek mazin wê were û bikeve xismeta wî de. Di wê demê ev rewş wê, biqasî ku wê were ser ziman wê taqabûlî dema şerê Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî ê bi mogoliyan li dora meletî ku wê di dema sefera wî de wê li hemberî wê rabin û wê hêrîşî hêzên wî bikin de wê bibê. Di wê demê de wê, biqasî ku wê were ser ziman wê sultanê memluk ku wê li rex bê wê li herêma meletî û dora wê serdestîya xwe wê çêbikê û wê demekê wê bi hev re wê bimênin. Piştî wê, wê bi hêza re Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî û hêzên sultan nasil mihemed ku wê li rex yên wî bin wê berê xwe bidina hicazê. Ev rewş wê taqabûlî dema li dora salên 1321'ê û wan wê bikê.

Ji rewşa Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî û serkevtinên wî yên ku em dikarin bahsa wan bikin wê rewşa imparatoriya eyûbîyan a demê jî wê di

awayekê de wê, dîmenekê wê yê bi heza wê ya hegomenikî û serwerî a li herêmê wê were dîtin.

Piştî ku wê bi sultanê memluk nasir mihemed re wê ji hicazê wê vegehihin wê werina hama û wê li wir wê bi unwana 'melik-us sahn' wê were pîrozkirin. Ev wê piştî serkevtinên xwe yên bi leşkerî li herêmên semsur, meletî, eleziz û heta deverên weke erzîngan û erzorumê ku wê li ser wan wê serwerîya xwe wê weke ya dema bavê xwe wê avabikê wê were dîtin. Di wê demê de wê, selçûqîyên herêmê jî wê di bin idere û desthilatiya wan de bin û wê bi wan re wê di ahengekê de wê tevbigerihihin.

Di wê demê de wê, li ser dîrokê jî wê zêde bisekinê û wê biqasî ku wê were ser ziman bi navê wî re wê, were gotin ku wî zanîna filosofê kurd ibnul êsir hemû xwandîya û ji aliyê dîrokê ve wê, xabatîya wî ya li ser dîrokê a bi navê "El-Kamil Fi't-Tarix" wî ew tam nedîtîya û wî di dewama wê de ew berhema xwe ya bi navê "Muhtasaru Tarix il-Beşer" nivîsandîya. Ji aliyê zanîne ve ku em bahsa Ebûlîfîda Îsmâîlê Hemewîyî bikin wê dikarin wê bi wê re bînina ser ziman ku wê, weke kesekê ku wê ne tenê wê bi şahiîya xwe ve wê derkeve li pêş bê. Wê wekî din wê bi zanîna xwe re jî wê derkeve li pêş. Biqasî ku em ji wê xabate wî ya ku me navê wê li jor da û xabate wî ya bi navê "Taqwîm ûl buldan" û ankû pirtûka 'ardnigariyê' ku em li navaroka wê binerê ku wê di derbarê ardnigariyên herêmê û cihanê de wê, xwediyê têngînekê bê û wê navê wan di wê de wê werênê ser ziman û wê bahsa gol, çem, bahr, çîya û hwd wê bahsa wan bikê û wê di wê de wê hinek xêzkirinên weke bi cetwelê û hwd jî wê werina kirin û hwd wê, fahmdikê ku wê, xwediyê zanînek baş a pêşketî bê. Weki din wê di dewama wê de wê li ser mijare tendurustê wê xabate wî ya bi navê "kûnaş" ku mirov dikarê bahsa wê bikê. Di wê demê de wê, mijarên weke yên tendurustê, ardnigariyê, felsefeyê û gelek zanistên din wê di dema imparatoriya eyûbîyan de wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin kuwê li ser wê were sekin in û wê di wê temenê de wê, berhemên hanîna ser ziman û yên kûrbûnê bi wan zanistan wê were dîtin ku wê were nivîsandin.

Di mijara zanîn û zanyariya demên eyûbîyan de wê li herêmê wê dikarê wê, di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, xwediyê temenekê pêşketî bin. Weke ku em bi xabata Ebûlîfîda Îsmâîlê Hemewîyî a li ser ardnigariyê ku mirov wê li wê dihizirê wê di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê were fahmkirin ku wê çawa wê xwediyê çerçoveyek fahmkirinê. Bi yek kêr û yek zêde wê, pirtûka ardnigariyê a Ebûlîfîda

Îsmâîlê Hemewîyî wê çerçoveya ardnigariyên ku wê, imparatoriya eyûbîyan wê li ser wan serwer bê wê, bide dîyarkirin û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê, dikarê di wê rengê de jî wê ji aliyekê ve wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Di destpêka pirtûkê de wê bahsa kurdan û dîroka wan û di pêvajoyên şariştaniyê ên wê demê û demên berê de ku wan çendî weynek leyistiya di pêşketina wan de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Di serî de wê, di destpêka pirtûkê de wê Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê bahsa armanca xwe ya di nivîsandina wê pirtûkê wê bikê. Ew di serî de wê, li ser kêzaniyên di derbarê demê û herêmê û rewşên wê de ku wê hebin wê, bîrên ser ziman ku wê, armanca wî ew bê ku ew wê valahiyê bi wê nivîsandinê dagirê. Weki din wê di wê demê de wê, biqasî ku mirov li ser dîrokên ku wê li ser dema nivîsandina wê ku wê werina ser ziman û dîrokên di derbarê seferên wî yê li anatolia û herêmên li dorê ên kurdistanê bakûr û başûr û hwd ku wê werina ser ziman de wê, ku mirov wan dide berhev wê, iintiba di serê mirov de çêdikê ku wê, ew xabat wê ji aliyê Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê di dema wê sefera wî ya li herêmên weke eleziz û ankû hewidora xarputê, meletî, û heta erzinganê, erzuromê û herêmên başûr û hwd de wê, binivîsê.

Pirtûk wê ji aliyekê din ve wê, di derbarê parzemînan cihanî, rewşa wan a hewayê, pêşveçûn û rewşên ardnigarî û hwd de jî wê zanînekê bi giştî wê bide mirov. Wekî din wê ji aliyekê din ve jî wê, hinek beşên wê li ser temen çavdêriyê bin. Di pirtûkê de ku wê bahsa sînorê welêt' û ankû 'cibal' wê were kirin de wê bi zêdeyî wê çerçoveya sînorê serwerîya hegomeniya eyûbîyan û imparatoriya eyûbî wê di wê de wê hebê.

Ber kû di tercûmeyên xabatê ên di demên hemdem de wê bi qatkirinên herêmê bi sînorên ku wê piştî sedsale 15' min û pê de wê dem bi dem wê bihafirin wê li doran wê hişmendîya wê di nava wê de wê were qatkirin di navaroka wê de bi şêwayên tercûmeyê wê, dîmenekê hevbeş di wqan şêwayên tercûmeyan de wê nede mirov. Lê wê dema ku em hewl didin ku wê giyane navarokê bi hişmendîya wê ya rast a ku ew bi wê hatiya nivîsandin wê dixwênin wê dervî wan şêwayên qatkirina bi hişmendî ên bi tercûmeyan ku wê bi wê re wê were fahmkirin wê, demê wê bi wê re wê, çerçoveyek berfireh a baş bi wê navaroka wê re wê di çerçoveya serwerîya hegomeniya imparatoriya eyûbîyan a demê re wê bi xwe re wê di rengê de wê bide mirov.

Lê di aslê xwe de wê, xabate Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî a ardnigariyê ku mirov wê, bi hiûmendîya wê û navaroka wê re wê li gorî gîyane wê dervî wan tercûmeyan wê bixwênê wê were dîtin ku wê bi demê re wê çawa wê, rewşa herêmê bi awayekê rêkûpêk wê bi xwe re wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di nava xabate ibnul êsir û ya Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê ji hinek aliyan ve wê dema ku mirov wê didê ber hev wê, li ser temenê desthilatîyên demê weke ji dema bûveyhiyan û heta desthilatîyên weke yên kurd ên ayşaniyan û hwd wê were ser ziman. Ayşanî, hesneveyh, deyssem, sazincan, anazi, eyeridi, hazbani, berzikan, kisan, û hwd mirov dikarê bahsa wan bikê bê.

Bi teybetî wê ji demên sedsale 9´min û heta yên sedsale 10´min wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê, di regekê de wê bahsa serwerîya wan hêz, kabil û keyeniyên kurd wê were kirin.

Di wê çerçoveyê de wê, ibnul êsir û xabate Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî a ser ardnigariyê wê dema ku wê were dayin berhev wê bi hev re wê li ser wê demê wê bingihekê berhev a desthilatîyên herêmê ên ser rûyê ardê wê were dîtin ku wê bê dayin dîyarkirin.

Ibnul êsir wê di derbarê dîroka demê de wê, ji demên buveyhiyan(an buyidi) û heta demên xwe yên ku wê di wan de wê eyûbî wê derkevin wê bi mejuya wan re wê, bixwezê ku ew dîmenekê wan li ser ardnigariya wan ya ku ew lê dijîn bîhîzê ser ziman. Ibnul êsir wê di dîroka xwe de wê, bahsa danûstandin û rewşa desthilatîyên herêmî û tîkiliyên wan ên bi hev re wê bikê û wê dîmenekê bi hûrgil wê di wê temenê de wê bixwe ku ew wê werênê ser ziman.

Li gorî ku em ji navaroka ardnigariya Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî û dîroka ibnul êsir fahmdikin wê pêşveçûnên hasbaniyan ên demê wê di wê temenê de wê di regekê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê ev wê, hin bi hin wê li başûr û bakûr wê pêşkevin û wê keyeniyên xort wê avabikin. Wê komên ku wê weke selçûqî wê werina herêmê jî wê, di bin serdestîya wan de wê, bijîn. Di wê temenê de wê, hin bi hin wê, hasbani wê biqasî ku mirov wê fahmdikê wê di wê temenê de wê, di regekê de wê, weke ku wê, pêşkevin wê were dîtin. Li ser wê temenê fahmkirinê agahiyên ku wê Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî û ibnûl êsir wê bide wê, di wan de wê, bahsa hasbani wê temenê berfreh ê desthilatî ku ew diafirênin wê, bi şadadî, merwanî û eyûbîyan re jî wê xwe bide domandin. Di ardnigariya Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê li ser keyeniya lor û navê wê gotinên ku wê werina ser

ziman wê di dewama wê de bin. Wê ji bakûr ve di nava xûzistan û kurdistanê de wê heta herêma lor û xorasanê wê bahsa hebûn û serwerîya wan wê were kirin.

Di wê demê de wê, desthilatiya lorî wê bi serwerîya wan wê bibê û wê komên selçûqî ên weke yên girêdayî husemedin şewkali wê di bin iteate loriyan de wê bijîn. Lê di wê demê de wê, lori wê giringiyên wê bidina têkiliyên nava xwe. Wê zêde wê newê dîtin ku wê, têkiliyek wusa li berçav wê bi wan wê dênin. Loriyî wê di demên şadadîyan de jî û heta demên dawî ên desthilate eyûbîyan li dora sedsale 14' min jî wê di awayekê xort de wê were dîtin ku wê bi serwerîya xwe wê bijîn. Şer, pevçûn û seferên loriyên ên li hemberî hêrîşên selçûqîyan di wê demên şahên loriyên ên weke Sucaudin, bedr û bireziyê wî seyfudin bin. Wê di dema wan de wê, li gorî wê were dîtin û ser ziman wê, piştî ku wê bireziyî wê derkeve li ser taxt û demek weke li dora 30 Sali ku wê ser taxt wê bimênê. Piştî wê ku wê dema ku wê, li dora salên 1224' an wê bi nexweşiyê wê, herê ser dilovaniya xwe. Li ser wê, bireziyê wî Hurşid kûrê Nureddin kûrê Seyfedin Rûstem wê, desthilatê wê dewr bigirê. Ber ku kûrê wî yê bi navê kalkê wî bedr ku wê were kuştin wê êdî wê ew wê êdî bireziyê wî were ser taxt. Di derbarê wê desthilatê de wê, serefxanê bedlisi jî wê hûr û dirêj wê li ser wan bisekinê. Weke ku mirov ji navaroka şiroveyên serefxan fahmdikê wê ew desthilatî wê heta demên li dora sedsale 15' min jî wê bijîn. Wê bahsa demên wan û rewşên têkiliyên wan ên bi selçûqî û hêrîşên wan ên li desthilatê wê were kirin. Li gorî ku em ji navaroka şiroveyên serefxan fahmdikin wê heta dema şahê sefewî şah abbas wê were û di wê demê de wê, şah abbas wê bi wan re wê di levkirinekê de wê, bikê bin serwerîya sefewîyan de.

Ebûlîfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê di ardnigariya xwe de wê dema ku wê bahsa herêmên weke kum, isfahan, dinwarê, hemedênê û hwd wê bikê jî wê weke navendna şariştanî û dîrokî ên giring wê ji wan wê bahs bikê û wê werênê ser ziman. Wê ji giringiya wan wê bahsa bikê û wê bi berfirehî wê li ser wê bisekinê.

Di ardnigariya Ebûlîfîda Îsmâîlê Hemewîyî de wê, bahsa wan bajaran û demografiya nava wan û mejuya wan wê were kirin. Di wê demê de wê biqasî ku mirov wê ji navaroka wan xabatê wê fahmbikê wê ev herêm û deverên ku ew di wê çerçoveyê de navê wan di bûhûrê wê weke deverên giring ên şariştanî ku wê di wê demê de wê bi bandûr û hebûna xwe re wê xwe bidina dîyarkirin.

Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê li ser rewşa wan ya demê, û têkiliyên wan ên civakî û herêmî û hwd wê bisekinê. Weki din wê bahsa rewşa wan a bi desthilatî û hwd jî wê bikê. Rewşa isfahanê wê di dema xalife harun reşîd û pê de jî wê, were dîtin ku wê giringi li wê dayinê wê were kirin. Ibni hewkal wê li ser isfahanê wê werênê ser ziman û wê bibêjê ku ew ji du bajaran pêk dihê. Yek şehristan û yê din yahudiya bê. Ji wê gotinê mirov wê dikarê wê fahmbikê ku wê demên berî islamê wê, bi wê rengê wê xwediyê demografiyekê bê.

Li gorî wê ji navaroka ardnigariya Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê rewşa hemedênê ku wê were fahmkirin wê weke navende keyeni û desthiatiya heznewyhan bê û wê weke navendek şariştanî ku wê di demên berê de û di wê demê de jî wê li pêş bê wê ji navaroka nivîsên di derbarê de ku wê Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî werênê ser ziman were fahmkirin. Her wusa di derbarê hemedênê de hem ibni hewkal û hem jî Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê di ardnigariya xwe de agahiyên ku ew dide wê, malên wê weke ji kevir û hariyê wê werina çêkirin û wê hewirdora wê weke daristan bê wê were pênasekirin.

Weki din wê devera din a ku wê zêde wê bahsa wê were kirin wê dinwerê bê û wê, di bin desthilatiya hezneweyhan de bê û wê, di dema şahê kurd ê herêmê huseyin hezneweyh û kurê wî bedr (979) de wê weke navend jî wê were dîtin. Hem di nava zaninên ibni hewkal de jî û hem di nava yên ardnigariya Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî de jî wê weke xwediyê ardên avî û bi bereket bin.

Weki din wê di ardnigariya Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî de wê bi awayekê berfireh wê li ser şehrezorê wê were sekin in û wê, weke bajarekê mazin û xwediyê ardên bi bereket û di nava musil û hemedênê de dibê wê li ser wê bisekinê. Li gorî ku wê, di derbarê şehrezor de Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê agahiyê wê bide me wê bi têgîna ji navê wê û şîroveyên bi wê dest pêbikê. Wê bîne ser ziman ku wê, weke “şehrê zor” û ankû ‘bajarê zor’” wê were ser ziman û wê weke zorê kûrê zahhak ku ew avakiriya wê ji jê wê bahs bikê û wê werênê ser ziman. Li gorî şîroveyên ibni hewkal wê niştasihên şehrezorî wê şahekê ku ew li ser serê wan hatî avêtin wê nebê û wê kesekê li malê wan binerê jî wê nebê. Wê di nava xweşî û jîyanek xweş û dewlemendiyê de wê bijîn’ re wê bahsa wan bikê. Weki din wê ibni hewkal jî û Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî wê bahsa sehrewerdê jî wê bikin û wê bi wê re û wê weke wê bahsa wê bikin. Li gorî ibni hewkal û Ebûlfîda Îsmâîlê Hemewîyî jî wê kurdên van herdû bajaran wê bi xweşî û dewlemendiya xwe wê bijîn.

Weki din di ardnigariya Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî wê bahsa bajarê ebher ku wê di nava kezwin û zencanê de bê wê bê kîrn. Ibni hewkal wê ji wê deverê wê weke deverekê dîrokî û giring wê bahsê bikê. Bi heman rengê wê Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî wê bahsa wê bikê bi hewirdora wê re û wê, ji xweşîyên wê minaqan wê werênê ser ziman.

Weki din wê bajarekê din ku wê di ardnigariya Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî wê derbas bibê wê 'nihawend' bê. Li gorî Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî wê di aslê xwe de wê navê bajêr wê 'nûh' bê û ew ji aliyê nûh ve hatiya avakirin. Di wê temenê de wê ji navê wê şîroveyên ku ew dikê wê weke 'wenda nûh' wê were ser ziman. Di kurdîya kevn de wê 'wend' wê di wateya bajar de wê were dîtin ku wê were ser ziman. Di derbarê nihawendê de wê, yakut el-hemewî jî wê bahsa wê bikê û wê bahsa **keleha şermah** ku wê di wê demê de wê weke keleha eyûbîyan bê û wê weke navendek giring a kurdên wê herêmê bê wê ji wê bahsa wê bikê.

Ardnigariya Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî û zanînen ibni hewkal wê di dewama wê de wê di derbarê bajarê navdar û dîrokî û weke navendek demê a lor û ankû loristanê wê bikê. Di wê demê de wê hinekê jî wê di derbarê desthilatîyên kurd ên herêmê de jî wê agahiyê wê bidin. Wê bi wê re wê, bahsa ardnigariya wê were kirin. Li gorî zanînen ibni hewkal wê xuzistan jî wê di nava sînorê wê de bê. û wê bi hev ve wê girêdayî bin. Li gorî zanînen ibni hewkal wê kurd wê hem li deverên wê yên çîyayî pir bijîn û yên navendê. Bi heman rengê wê ji nava ardnigariya Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî jî wê were fahmkirin.

Weki din bi heman rengê wê bahsa bajarê 'saymara' ku wê weke bi dewlemendiya xwe re wê were pênasin wê bahsa wê bikê. Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî û ibni hewkal wê di zanînen xwe de wê bi zêdeyî wê bahsa zad çandiniyên wan ên zêde wê bikin û wê, dewlemendiya bajêr wê bikin. Di dewama wê de wê, bi heman rengê wê bahsa bajarê 'hulwanê' ku wê bikeve kuntara çîyayê sînorê başûrê kurdistanê de. Li gorî ibni hewkal wê malên wan ji kevir hariyê bin û wê hajir û hinarên wê re wê were naskirin. Wê weke di nava 'sînorê cibal' de wê were pênasin. Em wê jî wê bibêjin ku wê Ebûlfîda Îsmaîlê Hemewîyî bi gotina 'cibal'ê wê bahsa ardnigariya desthilatdariyên eyûbî ên herêmê yên kurdistanî ku wê qast bikê wê werênê ser ziman.

Kasrullusus, kasrişêrin, Kirmaşan, seyravan, esedabad, zencan, brucerd, save, kazwin, abe, cerbazkan, kum, talikan, kaşan, kereç, erdistan, huvar, rey û hwd weke van gelek bajarên din ên herêmê wê, di derbarê rewş û demografiya wan de wê derfeta gihiştina zanîne wê bi wê re wê bibê.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em çerçoveya wê ya ardnigari û demografiyî wê li wê dinerê wê desthilatîyên herêmê ên dema eyûbîyan û hinekê berî wan wê di çî rengê de bin û wê di serdema navîn de wê çawa wê xwediyê rewş û awayekê bin û wê çawa wê weyneke wê bi hebûna xwe re wê bileyizin wê karibê wê fahmbikê. Di wê rewşê de wê mijare rewşa ardnigariya demê de wê, çerçoveya sînorê ardnigariya Ebûlfîda Îsmailê Hemewîyî wê, li ser çerçoveya wê ya ardnigariyî û demografiyî a demê re wê, têgihiştinek berfireh wê di wê çerçoveyê de wê bide mirov. Wê dema ku mirov wê di temenekê xwemal û di nava şertûmercên demê ên rast de wê dixwênê mirov hingê zêdetirî û baştirin bi wê re digihijê encamekê bi fahmkirinê. Di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Zanînên ibni hewkal wê zêdetirî wê, çerçoveya demografiyî wê bi kirpendinên xwe re wê ji yên Ebûlfîda Îsmailê Hemewîyî wê zêdetirî wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê, ev wê, di wê rengê de wê were dîtin ku wê, hinekê jî wê, weke dîmenekê weke di temenekê serwerîyek bi hişmendî a di derbarê herêmê ku wê bi civakî û leşkerî û hwd ku wê herêmê wê nasbikê û hwd wê di wê temenê de wê weke berhemek sultan û emîrê eyûbî ê demê Ebûlfîda Îsmailê Hemewîyî bê. Wusa dihê fahmkirin ku Ebûlfîda Îsmailê Hemewîyî wê, di derbarê dema xwe de wê temenekê demografiyî û ardnigariyî bo nasînê wê dixwezê wê bide çêkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê were dîtin ku ew wê li ser wê bisekinê. Navaroka wê xabate Ebûlfîda Îsmailê Hemewîyî wê, di wê warê de wê, gelek têgînên girîng wê li ser dema xwe wê di rengekê de wê weke ku wê bide me. Wekî din weke herêmên ‘welatê cibal’ çerçoveya hegemeniya deesthilatiya eyûbîyan wê bi herêmê û salixkirinên wê re wê, werênê ser ziman. Wê dema ku mirov wê ji wê aliyê ve jî wê bi nerînekê wê bixwênê wê têgihiştinek berfireh wê bi xwe re wê bide mirov.

Di şîroveyên Ebûlfîda Îsmailê Hemewîyî ên di ardnigariya wî de bê, şîroveyên “Îbnul Ezraqê Farqînî ên di xabate wê ya bi navê ‘Tarîxu'l Meyyafariqîn’” de bin û ankû şîroveyên ibnul êsir ên dîroka wî de bin ku wê werenê ser ziman bi şîroveyên filosofên din ên demê yên weke ibni hewkal û hwd re ku mirov wê dihênê berhev wê bi wê re wê dîmenê ku wê bi wê re wê were dîtin wê çerçoveyek desthilat û împaratori wê eyûbî wê di wê demê de wê pêşbixin û ev çerçoveya wan ya împaratori wê bi serdestîya wê re wê heta sedsalên 14´min û hwd wê bi awayekê mazin wê xwe bide domandin. Di wê wê navberê de wê komên mogul û selçûqî

ku wê hin bi hin wê xwe bidina dîyarkirin wê taqabûlî wê demê wê bikin û wê ankû wê demên hinekê berî wê. Berî wê, ji aliyê herêmên qafqasya ve wê were dîtîn ku wê, hêrîşên ku wê komên di wê temenê de wê werin ku wê li desthilatdariya demê a ku ew hin bi hin ava dibê a sefewîyan ku wê bibê jî wê di wê rengê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, gelek pêvajoyên şer wê di wê demê de wê, hin bi hin wê bibin. Heta ku wê dem wê li dora derketina dema şerê çardiranê wê di dema suleyman şah û hwd de wê, ew hêrîş wê li herêmên sefewîyan û hwd wê bibin. Lê di wê demê de wê, were dîtîn ku wê hin bi hin wê amedekariya hêrîşên nû li herêmên eyûbîyan wê di wê demê de wê were dîtîn ku wê were kirin.

Di wê navberê de wê, dema suleyman şah wê kengî wê xwe di renekê de wê, bide dîyarkirin? Piştî ku wê, peymanê bi desthilatiya sefewîyan a ismailiyan re wê çêbikê û wê di wê de wê salixkirina desthilatdariya xwe wê bide kirin û pê de wê êdî wê piştî wê were. Di wê nûqtayê de wê, ev peymanê nava sefewîyan û selçûqîyan wê di wê demê de wê were çêkirin wê taqabûlî demên li dora dawîya sedsale 14'în wê bikê. Di wê demê de wê hin bi hin wê êdî ew wê weke hêzekê wê xwe di wê demê de wê bidina dîyarkirin. Ev rewş hemû wê li ser hêrîşên selçûqîyan di dem suleyman de ku wê li herêmên weke wanê, erzûrumê û gelek deverên din ên başûr û rojhilat ku wê bi qatilkirinên mazin wê bi encam bibin re wê, rûbide. Di wê demê wê, sefewî wê bixwezî ku ew seferekê li dar bixin û wê di wê demê de wê hingê wê bo ku ew pêşîya sefera sefewîyan bigrin wê ew levkîrin wê bibê.

Ber ku wan dizanî ku wê di wê demê de sefewîyan ew sefer kiriba wê li bakûr û deverên din jî wê gelek kesên ku wê tevli wê bûban wê heban. Bi teybetî komên sersorên anatoliayî xwe ji wê re wê amede bikin. Wê di wê demê de wê, bandûra wan wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê hebê. Di demên piştî ku wê rû bide wê rewşa şeh bedredîn bixwe jî wê, di temenê de wê weke rewşek bê ku wê di wê temenê de wê di demên piştî wê li hemberî osmaniyên demê wê rû bide. Rewşa şeh bedredîn wê rewşa bandûr, serwerî û hebûna sersorên anatoliayî wê di renekê de wê bide dîyarkirin.

Wê dema ku wê şerê çardiranê wê rû bide wê yavuz selim wê di wê temenê de wê nikaribê bi serê xwe wê bikê. Wê li bakûr û rojava û heta şamê wê weke ku ew di nava tifaqekê de wê, ew wê bikê. Di wê demê de

rewşa idrisî bedlisî wê di wê temenê de wê bi wê re wê were rojevê. Ew wê weke şêxekê kurd ê bi bandûr bê û wê di wê demê de wê, ew wê, di wê çerçoveyê de wê, ew wê temenê wê levkirinê wê çêbikê. Gelek encamên wê, weke ku wî pêşnedîtina wê bikê. Piştî wê, rewşa şerê çaldiranê wê, di aslê xwe de wê, dema ku wê, yavuz selim wê berê xwe bide herêmên desthilatiya eyûbîyan ku ew seferê li wan bikê û piştî wê, herê misrê û taxtê eyûbîyan ê xalifetiyê daxê wê êdî wê ev wê di nava kurdan û xalkên din ên herêmê de wê weke rewşek ku wê êdî wê weke çawa ew rastî xiyaretê hatina wê pênasebikin. Gotinên weke 'baxtê romê nîn a' ku wê heta roja me wê di nava kurdan de wê bo wê were gotin jî wê gotinên ku wê aidî wê demê bin û wê di wê demê de wê, weke gotinên ku wê bi wê bertekên xwe wê li hemberî wê bidina dîyarkirin bin.

Piştî hêrîşên yavuz selim ên li hemberî sefewîyan wê di rengekê de wê, bandûra xwe wê zêdetir wê bikê. Di aslê xwe de wê, ev pêvajoya şerê yavuz selim wê di awayekê de wê, weke destpêkekê. Ji wê demê û pê de wê êdî wê hin bi hin wê, li herêmê wê, bandûra xwe wê çêbikin. Wê, di wê demê de wê, di seferên xwe yên li hemberî sefewîyan de wê ji ber nakokiyên mezbehî û hwd ku wê li ser wê re wê werina pênasekirin û pê de wê êdî wê di wê demê de wê, di rengekê de wê ew wê bibê û wê li ser wê re wê, li hemberî wê, ji başûr û bakûr û hwd wê, seknek mazin wê nebê. Di dewama wê de wê, piştî wê ku wê, dema ku wê, sefewî di wê demê de ew weke di şerê çaldiranê de wan derbe xwar û pê de wê piştî wê êdî wê, yavuz selim wê bidest şerkirina li hemberî desthilatiyên eyûbîyan û xalifetiyê wê bikê. Di wê temenê de wê, pêvajoyên şerên weke yên ku wê were bi navkirin ên weke şerê gaza, ridanya, mercidabik, û hwd wê di demê de wê êdî wê rewşa herêmê wê bigûharênin. Di wê demê de wê, dema ku wê kurdên eyûbî wê di awayekê de wê piştgiriyê wê ji aliyê bakûr û hwd ve wê bidin ew bi mantiqê wê tifaqe nava wan û selçûqîyan ku wê di demên berê de wê di nava eyûbîyan û wan de wê bê pêşxistin wê li ser wê mantiqê bihizirin û wê ew wê şîrovebikin. Lê piştî wê, ku wê destavêtina li desthilatiyên wan ên herêmê wê bê kirin û pê de wê di wê demê de wê, êdî wê, di rengekê de wê rewşê wê fahmbikin.

Yavuz selim wê bi saya kurdan wê kurdan wê di awayekê de wê weke ku wê li ser têngîna olî û hwd re wê bixapênê. Di wê demê de wê ev wê bi wê re wê, were dîtin. Wê di dewama wê de wê, pêvajoyên şer wê li hemberî desthilatiyên eyûbîyan wê yek bi yek wê werina pêşxistin. Sefera wî ya li misrê wê di wê temenê de wê li hemberî desthilatiya

eyûbîyên wê herêmê wê weke seferekê bê. Wê di wê temenê de wê dikarê wê di wê rengê de wê werênê ser ziman bê.

Ya ku wê, mirgeh û keyeniyên kurdan ên herêmê wê di awayekê de wê, bikê dilwaswasiyê de ku ew bi awayekê şit bikevina şer de wê, ew temenê levkirina nava wan a berê ku wê di wê demê de wê li ser temenekê olî û bi gotinên olî wê ji aliyê kurdên weke idrisî bedlisî û hwd ve wê were ser ziman bê. Lê ku mirov gotinekê bo pêvajoyê nû a herîşên yavuz selim bibêjê mirov, dikarê wê pêvajoya hêrîşên bişibêhênê hêrîşên hûnan ên di destpêka serdema navîn de ku wê li roma wê bibin. Encamên ku wê, hêrîşên yavuz selim wê li ser serê desthilatiyên herêmê wê werênê wê ne kêmî yên hûnan û ankû atilla ku wê di demên destpêka roma de wê li wê bikin bin. Encama hêrîşên hunan û ankû atilla wê bi roma re wê demek nû wê destpê bikin. Wê destpêka serdema navîn wê bi xwe re wê werênin. Yên yavuz selim jî wê, bi xwe re wê, dawîya serdema navîn bi hêrîşên xwe yên li ser imparatoriya eyûbîyan re wê werênin. Hêrîşên hunan ku wê bina sedema goçberîyan xalk û ankû goçên qewman ku wê bi wê çawa wê roma bi wê re wê piştî wê ne bi gelekî re wê bi rûxihê wê, bi heman rengê wê bi hêrîşên yavuz selim re wê, di encama wê de wê ne tenê wê imparatoriya eyûbîyan wê were rûxandin wê di dewama wê de wê li herêmê wê pêvajoyek şerê desthilatiyan ên bi civakan re ku wê bi sedsalan wê piştî wê xwe bide domandin wê temenê wê jî wê bê avêtin. Ya ku wê bi atilla re wê rojava wê bibîne wê, bi yavuz selim re wê rojhilat wê bibîne.

Ya ku wê di wê demê de wê, li ser temenê cihêyîya mezhebî ku wê xwe li hemberî wê li ser ligan wê bigrin wê sefewiyî bin. Ew wê di wê demê de wê, desthilatiya xwe wê piştê jî wê bidomênin. Ev rewş wê, di dîmenekê de wê weke şerên serdestîyê ên di bin maskeya olî de ku wê werina meşandin bin. Di wê demê de wê, dema ku em di çerçoveya demên serdema navîn ên dawî de wê bi wê gotinekê bibêjin wê dikarin wê bibêjin ku wê, demên serdema navîn ku ew li herêmê li ser temenê pêşketina civakî, rewşenberî û hwd ku ew bûya wê, bi derbe xwarina wê pêşketina wê re wê, êdî wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê li ser serê herêmê wê bide domandin. Dirêjkirina li pêşaroja wê a serdema navîn ya rojhilat wê bi wê re wê êdî wê weke rewşek wê ya teybet bê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ji qarakterê eyûbîyan bi êminbûna xalkên din ên ne misilman û hwd jî wê, di rengekê de wê piştî hêrîşên li wan û desthilatiyên wan û pê de wê ji herêmê wê bidest ravîne wê bikin. Bi serdestbûna osmanî a li herêmê re wê ji aliyê pêşketina

civakî û aqilî û hwd ve wê herêm wê bi tememî wê ji wê tirsê êdî wê vala bibê. Wê di wê çerçoveyê de wê, bêgûman wê encamên wê li herêmê wê bi zêdeyî wê pirr zêde wê bibin û wê karibê wan di rengekê de wê, bi wê re wê di wê temenê de wê li wê bihizirê wê werênê ser ziman bê. Piştî wê, êdî gav bi gav derketina li pêşî a rojava li ser ya rojhilat re wê êdî wê bibê û wê piştî wê ronansans wê bi wê re wê weke destpêka wê ya dîrokî a bi aqil ku wê xwe di wê temenê de wê di dewama wê de wê bide dîyarkirin jî bê.

Çavkanî:

*Albrow, Martin (1997). *The Global Age: State and Society Beyond Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press

*Chazan, Robert (2006). *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000–1500*. *Medieval Textbooks*. Cambridge: Cambridge University Press

*Colish, Marcia L. (1997). *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition 400–1400*. New Haven, CT: Yale University Press.

*Collins, Roger (1999). *Early Medieval Europe: 300–1000* (Second ed.). New York: St. Martin's Press.

*Cunliffe, Barry (2008). *Europe Between the Oceans: Themes and Variations 9000 BC–AD 1000*. New Haven, CT: Yale University Press

*Lindberg, David C. (2003). "The Medieval Church Encounters the Classical Tradition: Saint Augustine, Roger Bacon, and the Handmaiden Metaphor". In Lindberg, David C.; Numbers, Ronald L. (eds.). *When Science & Christianity Meet*. Chicago, IL: University of Chicago Press

*Loyn, H. R. (1989). "Avignon". In Loyn, H. R. (ed.). *The Middle Ages: A Concise Encyclopedia*. London: Thames and Hudson

*Loyn, H. R. (1989). "Scholasticism". In Loyn, H. R. (ed.). *The Middle Ages: A Concise Encyclopedia*. London: Thames and Hudson

*Davies, Norman (1996). *Europe: A History*. Oxford, UK: Oxford University Press

*Martin, Janet (1993). *Medieval Russia 980–1584*. *Cambridge Medieval Textbooks*. Cambridge, UK: Cambridge University Press

*Miglio, Massimo (2006). "Curial Humanism seen through the Prism of the Papal Library". In Mazzocco, Angelo (ed.). *Interpretations of Renaissance Humanism*. *Brill's Studies in Intellectual History*. Leiden: Brill

*Geary, Patrick J. (1988). *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*. Oxford, UK: Oxford University Press

*Peters, Ted (2005). "Science and Religion". In Jones, Lindsay (ed.). *Encyclopedia of Religion*. Vol. 12 (Second ed.). Detroit, MI: MacMillan Reference.

- *Pounds, N. J. G. (1990). *An Historical Geography of Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- *Henderson, George (1977). *Early Medieval* (Revised ed.). New York: Penguin
- *Hoffmann, Richard C. (2014). *An Environmental History of Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- *Finkel, Caroline (2006). *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire* (1st ed.). New York: Basic Books.
- *Thomson, John A. F. (1998). *The Western Church in the Middle Ages*. London: Arnold
- *Iardi, Vincent (2007). *Renaissance Vision from Spectacles to Telescopes*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- *Vale, Malcolm (1998). "The Civilization of Courts and Cities in the North, 1200–1500". In Holmes, George (ed.). *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press
- *Kamen, Henry (2005). *Spain 1469–1714* (Third ed.). New York: Pearson/Longman
- *Wickham, Chris (2009). *The Inheritance of Rome: Illuminating the Dark Ages 400–1000*. New York: Penguin Books
- *Hoffmann, Richard C. (2014). *An Environmental History of Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, 2016